

ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

THE BALKANS IN PREHISTORY

“ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ”
ΕΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΩΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

“OPEN SCIENCE”
LECTURE SERIES

ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

THE BALKANS IN PREHISTORY

Με τη συμβολή της ΓΓΕΤ (Πρόγραμμα ΕΠΕΤ II)
και της ΓΔΧVI της ΕΕ

«ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ»
ΕΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΩΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

«OPEN SCIENCE»
LECTURE SERIES

ISBN: 960-7998-08-1

© 2001, ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (E.I.E.)

Υπεύθυνη των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων "ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ" –

Επιμέλεια έκδοσης: Ελένη Γραμματικοπούλου

Τηλ.: (01) 72 73 501, Fax: (01) 72 46 618, e-mail: gramma@eie.gr

Σχεδίαση, παραγωγή:

S & P Advertising

Ασκληπιού 154, 114 71 Αθήνα

Τηλ.: (01) 64 62 716, Fax: (01) 64 52 570

ISBN: 960-7998-08-1

© 2001, The National Hellenic Research Foundation (NHRF)

In charge of the "Open Science"- Lecture Series -

Text editor: Eleni Grammatikopoulou

Tel. (+30.1) 7273501, Fax: (+30.1) 7246618, e-mail: gramma@eie.gr

Production, Design:

S&P Advertising

154 Asklepiou St, 11471 Athens - Greece

Tel.: (+30.1) 6462716, Fax: (+30.1) 6452570

Εκδόσεις της ίδιας σειράς:

- 1) Σύγχρονα Επιτεύγματα των Θετικών Επιστημών – ΑΘΗΝΑ 1993
- 2) Μοριακή Βάση των Ασθενειών – ΑΘΗΝΑ 1994
- 3) Αρχαιολογία της Πόλης των Αθηνών – ΑΘΗΝΑ 1996
- 4) Η Θεωρία της Εξελίξεως- ΑΘΗΝΑ 1996
- 5) Περιβάλλον και Υγεία – ΑΘΗΝΑ 1996
- 6) Το Νεοελληνικό Θέατρο, 17ος –20ός αι. – ΑΘΗΝΑ 1997
- 7) Κατανόηση και Αποδοχή των Εφαρμογών της Βιοτεχνολογίας από το ευρύ κοινό – ΑΘΗΝΑ 1997
- 8) Τα βιολογικά αίτια της γήρανσης και τα προβλήματα της τρίτης ηλικίας – ΑΘΗΝΑ 1998
- 9) Η άλλη πλευρά της Βιοτεχνολογίας – ΑΘΗΝΑ 1998
- 10) Βιοτεχνολογία και ΜΜΕ – ΑΘΗΝΑ 1999
- 11) Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος - 15ος αι.) – ΑΘΗΝΑ 2000
- 12) ΘΡΑΚΗ: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις – ΑΘΗΝΑ 2000
- 13) Ευθανασία: Η σημαντική του "καλού" θανάτου – ΑΘΗΝΑ 2000
- 14) Χημεία και Κοινωνία – ΑΘΗΝΑ 2000
- 15) Συλλογικοί Φόβοι στην Ιστορία – ΑΘΗΝΑ 2000

Publications of the same series:

- 1) Contemporary Achievements of Science - ATHENS 1993
- 2) Molecular Base of Diseases - ATHENS 1994
- 3) Archaeology of the city of Athens - ATHENS 1996
- 4) The Theory of Evolution - ATHENS 1996
- 5) Health and Environment - ATHENS 1996
- 6) The New Hellenic Theater, 17th-20th century - ATHENS 1997
- 7) Understanding and Acceptance of the Applications of Biotechnology by the public - ATHENS 1997
- 8) The biology of ageing and the problems of elderly - ATHENS 1998
- 9) The other side of Biotechnology - ATHENS 1999
- 10) Biotechnology and Mass Media - ATHENS 1999
- 11) The Transformations of Peloponnese (4th-15th century) - ATHENS 2000
- 12) THRACE: Historical and Geographical Approaches - ATHENS 2000.
- 13) EUTHANASIA: The semantic of the "good" death - ATHENS 2000
- 14) Chemistry and Society - ATHENS 2000
- 15) Collective Fears in History - ATHENS 2000

Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, συνεχίζοντας την παράδοση της προσφοράς και της συμβολής στην ανάπτυξη της πνευματικής ζωής του τόπου, οργάνωσε τις καθιερωμένες πλέον Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις "ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ" και κατά την περίοδο 1999-2000.

Η παρουσίαση των σύγχρονων επιστημονικών επιτευγμάτων στο χώρο τόσο των θετικών, όσο και των ανθρωπιστικών επιστημών καθώς και η προβολή του κοινωνικού χαρακτήρα της επιστημονικής έρευνας εξακολουθούν να αποτελούν, κατά μείζονα λόγο, τα καθοδηγητικά κριτήρια και το στόχο των διαλέξεων, που εντάσσονται στο Μορφωτικό Πρόγραμμα του ΕΙΕ.

Υλοποιώντας αυτές τις βασικές προϋποθέσεις, θεωρήθηκε σκόπιμο να περιληφθεί στο φετινό πρόγραμμα ένας κύκλος ομιλιών με το γενικό τίτλο: "**Τα Βαλκάνια στην Προϊστορία**" σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του ΕΙΕ με σκοπό την παρουσίαση της Προϊστορίας της ΝΑ Ευρώπης - εκτός Ελλάδος- και των πολιτισμών που αναπτύχθηκαν στην περιοχή.

Στο γεγονός αυτό μας οδήγησε η διαπίστωση, ότι ενώ οι μεγάλοι πολιτισμοί (π.χ. κυκλαδικός, μινωικός, μυκηναϊκός) που αναπτύχθηκαν στην ελληνική χερσόνησο είναι γνωστοί σε όλους, παραμένουν, ωστόσο, άγνωστοι στο ελληνικό κοινό οι πολιτισμοί που αναπτύχθηκαν στην κεντρική και τη λοιπή Βαλκανική.

Στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται τα κείμενα των πέντε διαλέξεων του κύκλου αυτού, ο οποίος πραγματοποιήθηκε στο Αμφιθέατρο "Λεωνίδα Ζέρβας" του Ε.Ι.Ε. κατά το διάστημα από 23 Οκτωβρίου έως 20 Νοεμβρίου 2000.

Ως ομιλητές προσκλήθηκαν οι πλέον ειδικοί και καταξιωμένοι ξένοι αρχαιολόγοι-ερευνητές, διευθυντές των Αρχαιολογικών Ινστιτούτων ή Μουσείων από τις αντίστοιχες περιοχές της Βαλκανικής.

Στο πλαίσιο της ενίσχυσης των λιγότερο ομιλούμενων γλωσσών, στις οποίες περιλαμβάνεται και η ελληνική, κρίθηκε σκόπιμο, οι ομιλητές να χρησιμοποιούν τη μητρική τους γλώσσα. Για τον ίδιο λόγο η παρούσα έκδοση –με μία εξαίρεση– θα είναι δίγλωσση: ελληνικά με δεύτερη γλώσσα τη μητρική του κάθε ομιλητή.

Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών επιθυμεί και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσει τους ομιλητές και όλους, όσοι συνετέλεσαν στην πραγματοποίηση της συγκεκριμένης σειράς των ομιλιών. Ειδικότερα τον αρχαιολόγο δρ. Ιωάννη Ασλάνη, διευθυντή ερευνών στο Ινστιτούτο Ελληνικής & Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του ΕΙΕ, στον οποίον οφείλεται ο σχεδιασμός της σειράς αυτής.

The National Hellenic Research Foundation, continuing its long-term offer and contribution to the development of the nation's culture, has once again organised its well known lecture cycles, under the name "Open Science" during the period 1999-2000. The presentation of contemporary scientific achievements in the fields of Natural Sciences and Humanities, along with the promotion of the social character of scientific research, remain the ultimate aim and goals of these lectures.

*In order to fulfill our purpose, it seemed appropriate to include in this year's programme a cycle of lectures under the general title "**The Balkans in Prehistory**". This lecture cycle was organised in collaboration with the NHRF's Institute of Greek and Roman Antiquity. The basic aim of this cycle was to present the Prehistory of SE Europe - apart from Greece - and the civilisations that had been developed in this specific area.*

The leading criteria behind the design and organisation of this series of lectures was the realisation that while the great civilisations (e.g. the Cycladic, the Mycenaean, the Minoan), which had been developed in the Hellenic Peninsula are well known to the Greek scientific community and public, the civilisations that had been developed in the rest of Balkan Peninsula, remain largely unknown to the greek community.

*This volume contains five texts based on the lectures which took place in the NHRF's Amphitheatre "Leonidas Zervas" during the period between October 23rd and November 20th, 2000, under the title "**The Balkans in Prehistory**".*

The guest lecturers are part of an elite of experts and established foreign archaeologists, as well as directors of Archaeological Institutes or Museums from the regions of the Balkan Peninsula.

In the context of promoting the less-spoken languages, among which is the Greek language, it was considered necessary that the lecturers use their mother tongue. For this reason, this edition, with only one exception, is bilingual, since it is published in Greek having as a second language the mother tongue of each lecturer.

The National Hellenic Research Foundation wishes to express its gratitude to the lecturers and all those who have contributed to the realisation of this series of lectures. Special thanks to the archaeologist Dr. Ioannis Aslanis, Director of Research at the Institute of Greek and Roman Antiquity of the NHRF, who has designed this series.

ΧΑΡΤΗΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

MAP OF THE BALKANS IN PREHISTORY

Περιεχόμενα/ Table of Contents

23 Οκτωβρίου 2000 October 23th, 2000	Ιωάννης Ασλάνης Εισαγωγή9
	Ioannis Aslanis Introduction13
	Vassil Nikolov “Απόψεις από τη νεότερη Προϊστορία της Βουλγαρίας”17
	Vassil Nikolov “Aspects from the earlier Prehistory of Bulgaria”31
30 Οκτωβρίου 2000 October 30th, 2000	Rastko Vasić “Η Προϊστορία της Γιουγκοσλαβίας”45
	Rastko Vasić “The Prehistory of Yugoslavia”59
6 Νοεμβρίου 2000 November 6th, 2000	Dragi Mitrevski “Η Προϊστορία της ΠΓΔΜ”71
	Dragi Mitrevski “The Prehistory of FYROM”87
13 Νοεμβρίου 2000 November 13th, 2000	Muzafer Korkuti “Η Νεολιθική εποχή και η εποχή του Χαλκού στην Αλβανία”101
	Muzafer Korkuti “The Neolithic and Copper Ages in Albania”115
20 Νοεμβρίου 2000 November 20th, 2000	Alexander Vulpe “Η Προϊστορία της Ρουμανίας”129
	Alexander Vulpe “The Prehistory of Romania”143
	Ιωάννης Ασλάνης Επίλογος155
	Ioannis Aslanis Conclusion161

Εισαγωγή

Ιωάννης Ασλάνης

Διευθυντής Ερευνών στο ΚΕΡΑ
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών-
Παράρτημα Βέροιας

Η Βαλκανική -ίσως λιγότερο-, αλλά κυρίως η Προϊστορία της -ασφαλώς περισσότερο- είναι για πολλούς ένα θέμα έξω από τα συνηθισμένα. Στη σειρά των κειμένων που ακολουθεί, έχει κανείς την ευκαιρία να παρακολουθήσει την πολιτιστική εξέλιξη αυτής της περιοχής.

Αν στο τέλος ο αναγνώστης νιώσει τη Βαλκανική κάπως πιο οικεία, τότε θα έχει επιτευχθεί ο στόχος να προσεγγίσουμε αφενός ένα χώρο που -ιδιαίτερα τον τελευταίο καιρό- γνωρίζουμε μόνο από δυσάρεστα γεγονότα και αφετέρου μια εποχή, την Προϊστορική, η οποία στην Ελλάδα με το ελληνοκεντρικό σύστημα σπουδών είναι ελάχιστα γνωστή.

Ως χρονικό πλαίσιο για την παρουσίαση της βαλκανικής Προϊστορίας ορίστηκε το διάστημα από τη Νεολιθική εποχή (7η χιλιετία π.Χ.) μέχρι το τέλος της δεύτερης χιλιετίας (1000 π.Χ.). Αμφότερα τα όρια είναι από επιστημονική άποψη αυθαίρετα. Ωστόσο, κρίθηκε σκόπιμο να τεθούν, γιατί η μεν εικόνα της Προϊστορίας πριν από την 7η χιλιετία π.Χ. είναι εξαιρετικά ασαφής, από δε την 1η χιλιετία αρχίζει μια σειρά διεργασιών που απομακρύνουν τη βαλκανική ενδοχώρα από την Ελλάδα, καθώς στην πρώτη η Προϊστορία -έστω και με τη μορφή της Πρωτοϊστορίας- συνεχίζεται μέχρι τους Ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ η δεύτερη -ευρισκόμενη ήδη στην Πρωτοϊστορία- ετοιμάζεται να διαβεί το κατώφλι της Ιστορίας.

Κρίθηκε επίσης αναγκαία μια γενική αναφορά στη γεωμορφολογία της Βαλκανικής, καθώς στην Προϊστορία παίζει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του ανθρώπου.

Η Βαλκανική είναι κατεξοχήν ορεινή περιοχή (εικ. 1). Το δυτικό τμήμα της καλύπτεται από τις δυναρικές Άλπεις που αποτελούν συνέχεια των Άλπεων και συνεχίζονται προς Νότο με την οροσειρά της Πίνδου μέχρι την

Εικ.1: Χάρτης της Βαλκανικής

Πελοπόννησο. Στα βόρεια δεσπόζουν οι τρανσυλβανικές Άλπεις με τον ορεινό όγκο των Καρπαθίων και στην ανατολική και κεντρική Βαλκανική (Σερβία και Βουλγαρία) απλώνεται -από τα δυτικά προς τα ανατολικά- η οροσειρά του Αίμου (ή Balkan). Νοτιότερα, η οροσειρά της Ροδόπης, κλείνοντας τον θαλασσινό αέρα του Αιγαίου, επηρεάζει σημαντικά το κλίμα της ανατολικής Βαλκανικής.

Η πορεία των ορεινών όγκων, από βορρά προς νότο στη δυτική Βαλκανική και από τα δυτικά προς τα ανατολικά στην ανατολική, επιδρά αποφασιστικά στις σχέσεις των λαών της Βαλκανικής σε όλη τη διάρκεια της Προϊστορίας, διευκολύνοντας ή εμποδίζοντας τη μεταξύ τους επικοινωνία.

Σε μια ορεινή περιοχή τα πεδινά μέρη είναι ελάχιστα, αλλά ταυτόχρονα και τα προτιμώμενα για κατοίκηση στους προϊστορικούς χρόνους. Οι μεγαλύτερες πεδινές και επομένως εύφορες περιοχές βρίσκονται κατά μήκος των ποταμών Σάβα και Δούναβη στο βόρειο τμήμα, Μοράβα και Αξιού στην κεντρική Βαλκανική, Μαρίτσα -η άλλη ονομασία του ποταμού Έβρου- στα ανατολικά και σε πλήθος άλλων μικρότερων ποταμών και πεδιάδων στη δυτική Βαλκανική.

Ευρισκόμενη στο ΝΑ τμήμα της Ευρώπης, η Βαλκανική συνδέεται με την ασιατική ήπειρο με δύο δρόμους. Ο πρώτος, στα βόρεια, οδηγεί από την Ουκρανία και τις ρωσικές στέπες στην περιοχή της Κασπίας και στο εσωτερικό της Ασίας, ενώ ο δεύτερος, στα νότια, οδηγεί από τη στενή ζώνη ξηράς στο Βόσπορο προς τη Μ. Ασία.

Ο νότιος δρόμος σήμερα διακόπτεται από το υδάτινο στενό του Βοσπόρου που ενώνει το Αιγαίο με τον Εύξεινο Πόντο. Το υδάτινο στενό, ωστόσο, δεν υπήρχε πάντοτε. Δημιουργήθηκε στη διάρκεια των προϊστορικών χρόνων που καλύπτουν οι ομιλίες -για το λόγο αυτό θα γίνει μια σύντομη αναφορά στο θέμα του διαχωρισμού Βαλκανικής και Μ. Ασίας.

Σε πρόσφατες έρευνες διαπιστώθηκε ότι μέχρι τα μέσα της 6ης χιλιετίας π.Χ. στη θέση του Βοσπόρου, που σήμερα χωρίζει τις δύο ηπείρους, υπήρχε ένας μικρός ποταμός που ξεκινούσε από τον Κεράτιο κόλπο και χυνόταν στον Εύξεινο Πόντο, η στάθμη του οποίου βρισκόταν τότε 100 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή. Η περιοχή μπροστά από την Αγία Σοφία και τα τείχη της Πόλης ήταν ξηρά πλάτους 2-3 χλμ. που συνέδεε τη Βαλκανική και τη Μ. Ασία. Η διαπίστωση αυτή έχει μεγάλη σημασία για την έναρξη του παραγωγικού σταδίου στη ΝΑ Ευρώπη μέσα από την άμεση διάδοση νέων ιδεών και τεχνολογιών από τη Μ. Ασία, ιδιαίτερα στην αρχή της Νεολιθικής εποχής.

Περί το 5500 π.Χ., όταν στην Ελλάδα αναπτυσσόταν ο νεολιθικός πολιτισμός του Σέσκλου της Μέσης Νεολιθικής, η θάλασσα στην Προποντίδα ανέβηκε σταδιακά, κάλυψε τον ισθμό και μέσω του ποταμού άρχισε να χύνεται στον Εύξεινο Πόντο, η στάθμη του οποίου άρχισε να ανυψώνεται ταχύτατα.

Οι συνέπειες θα πρέπει να ήταν εξαιρετικά σημαντικές, τέτοιες που οδήγησαν ορισμένους ερευνητές να συνδέσουν αυτό το φαινόμενο με τον Κατακλυσμό του Νώε της Παλαιάς Διαθήκης.

Αναμφισβήτητα, επλήγησαν και τα ανατολικά παράλια της Βαλκανικής, χωρίς ωστόσο η αρχαιολογική έρευνα να έχει εντοπίσει κάποια σημαντική επίδραση στην εξέλιξη της περιοχής στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, γεγονός που θέτει ερωτηματικά ως προς το μέγεθος των άμεσων επιπτώσεων. Αντίθετα, σημαντικές ήταν οι επιπτώσεις στην εξέλιξη της περιοχής της Προποντίδας¹.

Ο γνώστης της ελληνικής Προϊστορίας, προσεγγίζοντας την αντίστοιχη βαλκανική, θα διαπιστώσει τη χρήση ταυτόσημων όρων στον προσδιορισμό περιόδων εξέλιξης (π.χ. Νεολιθική εποχή, εποχή Χαλκού κ.λπ.), αλλά συχνά και τη διαφορετική χρονική διάρκειά τους². Για το λόγο αυτό κρίθηκε σκόπιμο να γίνεται παραλληλισμός με οικείες φάσεις εξέλιξης και πολιτισμούς της ελληνικής Προϊστορίας, ώστε να παρέχεται η δυνατότητα ασφαλέστερης παρακολούθησης των δεδομένων.

1. Εκτενέστερη ανάπτυξη του θέματος του Κατακλυσμού στον Εύξεινο Πόντο και των συνεπειών του βλ. Ι. Ασλάνης "Γεωμορφολογία και προϊστορική κατοίκηση στη Θράκη", στο "Θράκη, Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις" της σειράς "Επιστήμης Κοινωνία", έκδοση ΕΙΕ, Αθήνα 2000, σελ. 23-39

2. Για παράδειγμα, ενώ στην Ελλάδα (αλλά και στη Βουλγαρία και Αλβανία) η Πρώιμη εποχή του Χαλκού αρχίζει περίπου στην αρχή, ενώ στη Γιουγκοσλαβία αρχίζει στο τέλος της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Introduction

Ioannis Aslanis

Director of Research, Institute of Greek and Roman Antiquity,
the National Hellenic Research Foundation - Veroia Branch

The Balkan Peninsula -perhaps less-, but its Prehistory -undoubtedly more- is considered by many, a theme that appears to be unusual. In the course of the following texts, one has the opportunity to observe the cultural evolution of this particular area.

If, in conclusion, the reader acquires the feeling that the Balkan Peninsula is somewhat more familiar, then our goal will have been accomplished; firstly we examine the Balkans as an area for which we presently hear much detrimental publicity and secondly we examine a Prehistoric era that in Greece is vaguely known of, due to our Greek-centred educational system.

The Balkan Prehistory time frame is the period from the Neolithic Era (7th millenium B.C.) to the end of the second millenium (1000 B.C.). Both time boundaries are arbitrary in terms of scientific evidence. However, it is considered necessary to set them since the period before the 7th millenium is extremely vague and takes the form of Protohistory until the Roman Period, while after the 2nd millenium a series of changes dissociated the Inland Balkans from Greece and this period moves into History.

In determining certain periods of development in Greek Prehistory and the similar history of the Balkans the use of identical terms has been made by experts (e.g. Neolithic Age, Bronze Age, etc) without these periods necessarily having similar chronological durations.

It is also important to make a general reference to the geomorphology of the Balkan Peninsula, since in Prehistory, it had played an important role in the evolution of the human race.

The Balkan Peninsula consists mainly of highlands (pic.1). The western part is covered by the Dinaric Alps which continue from the Alps southwards, to the mountain of Pindos and down to the Peloponnese.

Pic.1: Map of the Balkan peninsula

In the north, the Transylvanian Alps with the Carpathian mountains and in the Eastern and Central Balkans (Serbia and Bulgaria) the mountain chain of Emos (or Balkan) stretches from the East to West. Further to the South, the Rodopi mountains that block the sea breeze from the Aegean have a great effect in the climatic conditions of the Eastern Balkans.

The line of the mountains from north to south in the Western Balkans and from west to east in the Central Balkans has decisively influenced the relations of the Balkan people throughout Prehistoric Age, thus enabling or blocking the communication between them.

In a mountainous region, there aren't many plains, which in prehistoric times were the most popular areas for people to inhabit. The larger lowlands and subsequently the most fertile areas were those on the banks of the rivers Sava and Danube in the North, Morava and Axios in the Central Balkans, Maritsa -an alternative name for the river Evros- in the East and many other smaller rivers and plains in Western Balkans.

The Balkans are situated in the SE part of Europe and are connected with Asia with two routes. The first in the north, leads all the way from Ukraine and the Russian steppes to the Caspian area and the Asian inland, while the second one in the South, leads from the narrow part of land in Bosphorus to Asia Minor.

The south route today, is interrupted by the firth of Bosphorus which unites the Aegean with the Black Sea. However, this firth has not always been there. It was created during Prehistoric times a subject which is covered in the lectures and for this reason there will only be a short mention on the subject of separation of the Balkans from Asia Minor.

In resent research, it has been found that until the middle of the 6th millennium B.C., in the area of Bosphorus that today separates the two continents, there had been a small river that started off from the Golden Horn (Halic) and progressed to the Black Sea, whose water level was about 100 m lower than today. The area in front of Aghia Sofia and the walls of Constantinople, was land with a width of 2-3 kilometres and connected the Balkans with Asia Minor. This discovery is of great importance for the initiation of the productive stage in SE Europe through the immediate circulation of new ideas and technologies from Asia Minor, especially at the beginning of the Neolithic Period.

Around 5500 B.C., in Greece we have the development of the Neolithic civilisation of Sesklo of the Middle Neolithic Age, the sea level in Propontis has risen eventually, covering the isthmus and through the river slowly started to flow into the Black Sea, whose level had rapidly risen as well. The consequences must have been of such importance that some researchers associate this phenomenon with Noah's Flood of the Old Testament.

One of the disaster areas was undoubtedly, the eastern coastland of the Balkans, although archaeological research has not yet traced evidence of any significant influence in the development of the area during this specific period. This fact poses some questions as far as the proportions of the immediate effects of the Flood are concerned. Inconsistently, there have been major effects in the development of the Propontis area¹.

In determining certain periods of development in Greek Prehistory and the similar history of the Balkans the use of identical terms has been made by experts (e.g. Neolithic Age, Bronze Age, etc) without these periods necessarily having similar chronological durations². For this reason, it is more appropriate to draw a parallel between similar development phases and civilisations of the Greek Prehistory, so that one can more safely observe the data.

1. For a more lengthy coverage on the subject of the Flood in the Black Sea and its effects see: I. Ασλάνης "Γεωμορφολογία και προϊστορική κατοίκηση στη Θράκη", στο "Θράκη, Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις" της σειράς "Επιστήμης Κοινωνία", έκδοση ΕΙΕ, Αθήνα 2000, σελ. 23-39

2. For example, while in Greece (as well as in Bulgaria and Albania) the Early Bronze Age starts at the beginning, in Yugoslavia it starts at the end of the 3rd millennium B.C.

Απόψεις από τη νεότερη Προϊστορία της Βουλγαρίας

(Νεολιθική, Χαλκολιθική και εποχή του Χαλκού)

Vassil Nikolov

Υφηγητής ιστορικών επιστημών -
Διευθυντής του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου
της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών

Μετάφραση: Σ. Αρβαντίδου

Στο σύντομο χρονικό διάστημα που διαθέτω, θα ήθελα να σας μεταφέρω τις γνώσεις μας για τις προϊστορικές κοινωνίες στο σημερινό έδαφος της Βουλγαρίας, τις οποίες η σύγχρονη επιστήμη τοποθετεί στη νεότερη Προϊστορία και σύμφωνα με την αρχαιολογική χρονολόγηση στη Νεολιθική, τη Χαλκολιθική και την εποχή του Χαλκού. Οι μέθοδοι των θετικών επιστημών για τη χρονολόγηση τοποθετούν αυτή την περίοδο μεταξύ του 6000 και 1000 π.Χ. Εντατικές αρχαιολογικές έρευνες σε προϊστορικές θέσεις στη Βουλγαρία και στις γειτονικές χώρες κατά τις τελευταίες δεκαετίες έδωσαν τη δυνατότητα να διαμορφωθούν αντιλήψεις με καλά οργανωμένη επιχειρηματολογία για την Προϊστορία στην περιοχή.

Η περίοδος με την οποία θα ασχοληθώ αρχικά είναι η εποχή των πρώτων γεωργών και κτηνοτρόφων στο έδαφος της Βουλγαρίας. Σχεδόν όλοι οι σύγχρονοι ειδικοί της Προϊστορίας της ΝΑ Ευρώπης δέχονται ότι η γεωργία και η κτηνοτροφία ως βάση της παραγωγικής οικονομίας σε αυτή την περιοχή έχουν τις ρίζες τους στην Εγγύς Ανατολή. Υποθέτουμε τη μετακίνηση μικρών ανθρώπινων ομάδων από την Ανατολή προς τα Βαλκάνια και η οποία πραγματοποιήθηκε μέσω θαλάσσιας οδού. Στη ΝΑ Ευρώπη εμφανίζονται οι πρώτοι μόνιμοι οικισμοί, όπως και το καινούργιο σε χαρακτήρα θρησκευτικό-μυθολογικό σύστημα. Για περισσότερο από δύο χιλιετίες, ο υλικός και ο πνευματικός πολιτισμός των πρώτων γεωργών και κτηνοτρόφων στο έδαφος της Βουλγαρίας αναπτύσσεται έντονα, αλλά χωρίς ιδιαίτερες αλλαγές. Στον υλικό πολιτισμό παρατηρούνται επαφές και ανάλογες αμοιβαίες επιρροές με τις γει-

τονικές περιοχές στη ΝΑ Ευρώπη. Ακόμη, από το τέλος της 5ης και κατά την 4η χιλιετία π.Χ., σταδιακά δυναμώνει η μονόπλευρη επιρροή από τις στέπες της νότιας Ρωσίας. Πιθανότατα, κλιματολογικές αλλαγές στην περιοχή βόρεια και βορειοδυτικά της Μαύρης Θάλασσας ανάγκασαν τους νομάδες κτηνοτρόφους της στέπας να μετακινηθούν προς το Νότο κατά κύματα. Οι ίδιοι αντίστοιχα μετατόπισαν σταδιακά το γεωργικό πληθυσμό από το ανατολικό μέρος των Βαλκανίων. Οι δημογραφικές και πολιτιστικές αλλαγές αντανακλώνται στην εμφάνιση νέων πολιτιστικών ομάδων, των οποίων ο υλικός πολιτισμός φέρει πλέον τέτοια νέα χαρακτηριστικά, και επιτρέπουν την τοποθέτησή του στην εποχή του Χαλκού. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται και το πρώτο μέταλλο -ο χαλκός- με αναμφίβολη επιρροή στην παραγωγή. Προς το τέλος της εποχής του Χαλκού, δηλαδή κατά τους τελευταίους αιώνες της 2ης χιλιετίας π.Χ., η ιεραρχική κοινωνική δομή γίνεται κυρίαρχη, οι αμοιβαίες σχέσεις με τις γειτονικές περιοχές γίνονται ιδιαίτερα έντονες.

Οι υλικές μαρτυρίες από τη νεότερη Προϊστορία μπορούν να γενικευτούν σε ομάδες. Στην πρώτη θέση βρίσκονται τα οικιστικά κατάλοιπα. Εντυπωσιακότεροι είναι οι οικισμοί σε μορφή τούμπας. Η δημιουργία τους με συνεχή συσσώρευση αποθέσεων αρχίζει ήδη από την αρχή της Νεολιθικής στη Θράκη, συνεχίζει κατά τη Χαλκολιθική, οπότε εμφανίζονται και στη ΒΑ Βουλγαρία, και σταματούν προς το τέλος της Ύστερης εποχής του Χαλκού (πάλι μόνο στη Θράκη). Οι οικισμοί σε μορφή τούμπας αποτελούνται από κατάλοιπα διαδοχικών -καμιά φορά μέχρι 40- οικισμών στην ίδια θέση. Το ύψος τους φτάνει τα 18 μ., και η διάμετρος τους μέχρι 300 μ. Η μελέτη τους έχει εξαιρετική σημασία για την εξακρίβωση της συνέχειας των σταδίων της ανάπτυξης του υλικού πολιτισμού των προϊστορικών γεωργών και κτηνοτρόφων. Τις τελευταίες δεκαετίες μελετήθηκαν εξ ολοκλήρου μερικές τέτοιες τούμπες, γεγονός που επιτρέπει τη συλλογή πολλών πληροφοριών. Άλλης μορφής είναι οι οικισμοί με πολλά στρώματα χωρίς σαφές όριο περιμετρικά, καθώς συνήθως οι αποθέσεις τους πάχους ως 4 μ. γεμίζουν ποτάμιες κοίτες. Τέτοιοι οικισμοί είναι χαρακτηριστικοί ιδιαίτερα για τη Νεολιθική εποχή. Κατά τις τρεις περιόδους που παρουσιάστηκαν, συναντώνται και οι αποκαλούμενοι “ανοχύρωτοι οικισμοί”, υπολείμματα σχετικά προσωρινής παραμονής στη συγκεκριμένη θέση. Οι ονομαζόμενοι “υψηλοί οικισμοί” έχουν εντοπισθεί κυρίως στη δυτική Βουλγαρία και τα κατάλοιπά τους μαρτυρούν την επιδίωξη εγκατάστασης σε φυσικά οχυρωμένες θέσεις και ημιορεινές περιοχές, ιδιαίτερα κατά τους τελευταίους αιώνες της Χαλκολιθικής, όταν οι δημογραφικές μετακινήσεις προκαλούν εσωτερικές συμπλοκές στην περιοχή. Κατ’ εξαίρεση έχουν κατοικηθεί και μερικά σπήλαια που έχουν πιο φωτεινή την αίθουσα της εισόδου. Συνεχείς συζητήσεις προκαλούν οι αποκαλούμενοι “παράλιοι οικι-

σμοί”, οι οποίοι παλαιότερα ορίζονταν ως λιμναίοι. Αυτοί έχουν εντοπισθεί προς το παρόν μόνο στη λίμνη της Βάρνας (κοντά στη Μαύρη Θάλασσα).

Η επόμενη ομάδα προϊστορικών μνημείων είναι τα ιερά έξω από τον οικισμό. Μέχρι τώρα για την περίοδο της Χαλκολιθικής έχουν εξακριβωθεί μόνο αυτά που είναι τοποθετημένα σε υψηλές θέσεις σε ημιορεινές και ορεινές περιοχές. Παρόμοιες θέσεις είχαν λατρευτική χρήση και κατά την εποχή του Χαλκού. Κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού, τα ιερά με το σχήμα του κυκλικού ορύγματος ιδρύονταν πάνω σε εγκαταλειμμένους οικισμούς-τούμπες ή πάνω σε εντελώς χαμηλά φυσικά υψώματα. Ακολουθεί η ομάδα των ορυχείων. Αυτά είναι σχετικά σπάνια και μέχρι τώρα χρονολογείται κυρίως στη Χαλκολιθική, πιο σπάνια στην εποχή του Χαλκού.

Η τελευταία ομάδα που δίνει πληροφορίες για τη ζωή των προϊστορικών γεωργών και κτηνοτρόφων στο έδαφος της Βουλγαρίας είναι οι νεκροπόλεις. Οι αποκαλούμενες επίπεδες νεκροπόλεις, που δεν έχουν όρια εξάπλωσης, περιλαμβάνουν τις χαλκολιθικές νεκροπόλεις που εντοπίστηκαν προς το παρόν μόνο στη ΒΑ Βουλγαρία και τις νεκροπόλεις της Ύστερης εποχής του Χαλκού από τη ΒΔ κυρίως Βουλγαρία. Οι ταφικοί τύμβοι μικρών διαστάσεων ανήκουν στην εποχή του Χαλκού, συναντώνται στις ανατολικές περιοχές της χώρας και προέρχονται από τους νομάδες της στέπας.

Οι οικισμοί της Νεολιθικής περιόδου στο έδαφος της Βουλγαρίας συνήθως δεν είναι οχυρωμένοι. Κατ' εξαίρεση μερικοί από αυτούς είχαν οχυρωματικό σύστημα αποτελούμενο από τάφρο και ανάχωμα πίσω από αυτή. Εξαιτίας της εντατικής δημογραφικής κατάστασης κατά την Ύστερη Χαλκολιθική, το οχυρωματικό σύστημα γίνεται αναγκαιότητα. Όλοι οι οικιστικοί γήλοφοι στη ΒΑ Βουλγαρία είναι οχυρωμένοι με τάφρο και ανάχωμα, ενώ σε μερικές περιπτώσεις και με σειρά πασσάλων. Οχυρώσεις του ίδιου είδους εμφανίζονται και στη Θράκη. Με τάφρο, ανάχωμα και σειρά πασσάλων έχουν οχυρωθεί και οι πιο προσιτές πλευρές των ορεινών οικισμών στη δυτική Βουλγαρία. Τα πέτρινα τείχη εμφανίζονται γύρω από τους οικιστικούς γήλοφους κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού στη Θράκη, ενώ κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού πιθανώς χτίζονται και οχυρωμένοι τόποι διαμονής σε υψηλές θέσεις.

Η κατασκευή των οικιών κατά την Ύστερη Προϊστορική περίοδο έχει μελετηθεί σχετικά καλά. Μεταξύ των οικιών πάντα υπήρχε μικρότερος ή μεγαλύτερος ελεύθερος χώρος. Καμιά φορά σχηματίζονταν δρόμοι, συχνά με επίστρωμα από πέτρες, όστρακα και οστά ζώων. Στις τρεις εξεταζόμενες περιόδους, η βασική τεχνική κατασκευής των τοίχων περιλαμβάνει ξύλινο σκελετό με πλέγμα επιχρισμένο και από τις δύο πλευρές με πηλό. Το πάτωμα κατασκευαζόταν από επιστρωμένο πηλό, μερικές φορές πάνω σε ξύλινη δοκοσειρά για καλύτε-

ρη μόνωση από την υγρασία. Η στέγη ήταν ξύλινη και καλυπτόταν με άχυρα ή καλάμια. Οι κατασκευές ήταν συνήθως τετράγωνες ή ορθογώνιες. Κατά την εποχή του Χαλκού υπήρχαν και δρομικές κατασκευές με αφιδωτό τον πίσω τοίχο. Η εσωτερική διάταξη της προϊστορικής οικίας περιλάμβανε έναν έως τρεις χώρους, που χρησιμοποιούνταν για τις οικιακές ανάγκες, αλλά καμιά φορά και για ανάγκες εργασίας ή λατρείας. Παράδειγμα καλά διατηρημένης οικίας με ολόκληρο τον εσωτερικό της εξοπλισμό είναι η αποκαλούμενη “οικία” στον οικισμό Slatina-Sofia, που χρονολογείται στην Αρχαιότερη Νεολιθική. Έχει έκταση 117 τ.μ., γεγονός που την καθιστά μια από τις μεγαλύτερες κατασκευές στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 6η χιλιετία π.Χ. Οι τοίχοι της έχουν σωθεί σε ύψος 80 εκ. Η κατασκευή έχει δύο χώρους. Ο μεγάλος χώρος χρησιμοποιείται για κατοίκηση και αποθήκευση. Εκεί βρίσκεται ο κλίβανος, η εστία, ο πέτρινος χειρόμυλος, ιπνοί, κάθετος αργαλειός, υπερυψωμένο μέρος για την προπαρασκευή της τροφής, πολυάριθμα αποθηκευτικά αγγεία και μια κοιλότητα θυσιών. Ο μικρός χώρος χρησιμοποιείτο για την παραγωγή εργαλείων και ως χώρος του οικίσκου του πνεύματος-προστάτη. Μέχρι τώρα υπήρχε η άποψη ότι οι προϊστορικοί τεχνίτες κατασκεύαζαν αποκλειστικά μονώροφες κατασκευές. Ωστόσο, σε δύο χαλκολιθικούς οικισμούς στη ΒΑ Βουλγαρία διαπιστώθηκε από μία διώροφη κατασκευή. Το 1999 διώροφες κατασκευές εξακριβώθηκαν από μία στο στρώμα της Αρχαιότερης Νεολιθικής του οικισμού Karitan Dimitrieno και στο στρώμα της Νεότερης Νεολιθικής του οικισμού Karanovo στη Θράκη. Αυτές οι ανακαλύψεις επιτρέπουν μια άλλη θεώρηση των τεχνικών δυνατοτήτων των νεολιθικών γεωργών στα Βαλκάνια. Εκτός από την κατασκευαστική τεχνική που παρουσιάστηκε, κατά τη Χαλκολιθική συνηθιζόταν και η τεχνική του στοιβαγμένου πηλού, κατά την οποία οι τοίχοι των κτισμάτων κατασκευάζονταν με πηλό, ορισμένες φορές πάνω σε λίθινη κρηπίδα. Αυτή η τεχνική χρησιμοποιήθηκε κυρίως στη ΒΑ Βουλγαρία και αντιστοιχεί στις εκεί κλιματολογικές συνθήκες.

Όπως αναφέρθηκε, ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική στη μεγάλη οικία του οικισμού Slatina-Sofia υπήρχαν λατρευτικοί χώροι. Στον πήλινο οικίσκο του πνεύματος-προστάτη της οικίας πιθανώς προσφερόταν τροφή, ενώ στην κοιλότητα των θυσιών, φτιαγμένη δίπλα στους πασσάλους στήριξης της στέγης, πιθανώς θυσία προϊόντων. Στη ΝΑ γωνία του μεγάλου χώρου βρισκόταν μικρή εσοχή με δύο ειδώλια από πηλό –καθισμένη γυναίκα (πιθανώς η Μητέρα θεά) και ταύρος (η υπόσταση του θεού Ουρανού). Στη θρησκευτική-μυθολογική σκέψη, σημαντική συμβολική θέση πιθανώς κατείχε και η εστία, συνδεδεμένη με τη Μητέρα θεά. Αυτό μαρτυρεί και η διακόσμηση της πρόσοψης του τοίχου του βόθρου δύο εστιών της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τους οικισμούς Slatina-Sofia και Azmaska Mogila στη Θράκη. Πάλι στο στρώμα της Αρχαιότερης

Νεολιθικής στη Slatina-Sofia αποκαλύφθηκε κτίσμα που είχε τη χρήση οικίας, αλλά στη μία από τις πίσω γωνίες βρέθηκε ένας σχετικά πλούσιος λατρευτικός εξοπλισμός, ο οποίος περιλαμβάνει πήλινο βάθρο με διακόσμηση από κρεμαστά ανάγλυφα τρίγωνα στην πρόσοψή του και πήλινος κίονας ύψους 80 εκ. Στην πρόσοψη του κίονα υπάρχουν ανάγλυφα τρίγωνα, μεταξύ των οποίων τονίζεται ένα ελικοειδές θρυμματισμένο πεδίο, καλυμμένο με άσπρη και στη συνέχεια με κόκκινη μπογιά. Η λατρεία του κίονα συνήθως συνδέεται με την ιδέα της διατήρησης της τάξης στο σύμπαν. Η γεωργική ιεροτελεστία στη Νεότερη Νεολιθική μαρτυρείται μέσω ενός λατρευτικού ορύγματος, βάθους τουλάχιστον 12 μ., που βρέθηκε στο νεολιθικό οικισμό Samonodene στην κεντρική βόρεια Βουλγαρία. Στις επιχώσεις του εντοπίστηκαν πολλές φάσεις συνεχούς χρήσης.

Διαμορφωμένα λατρευτικά κτίσματα εμφανίζονται κατά την Ύστερη Χαλκολιθική. Στις τούμπες Karanovo και Azmaska στη Θράκη εντοπίστηκαν από ένα μη οικιστικό κτίσμα με γραπτή διακόσμηση στους εσωτερικούς τοίχους. Στον οικισμό Dolnoslan κοντά στη Φιλιππούπολη βρέθηκε μικρό κτίσμα με βάθρο-βωμό και παράσταση ανθρώπινου προσώπου σε έναν από τους τοίχους. Η υπόθεση ότι όλα αυτά είναι ιερά ενισχύεται και από την πειστική ερμηνεία ως ιερό ενός πήλινου ομοιώματος κτίσματος από τη Θράκη. Στην ουσία, μέχρι τώρα η πιο σίγουρη απόδειξη για την εμφάνιση διαμορφωμένων ιερών είναι η θεωρούμενη ως λατρευτική σκηνή από τον οικισμό Onchagovo στη ΒΑ Βουλγαρία. Τα μικρογραφικά αντικείμενα πλάστηκαν από πηλό και διακοσμήθηκαν με κόκκινο χρώμα. Η σκηνή περιλαμβάνει τρεις βωμούς, τέσσερα ανθρωπόμορφα ειδώλια-ιέρειες, μικρές τράπεζες, μικρά καθίσματα και αγγεία και άλλα αντικείμενα, συνολικά 30 αντικείμενα. Υποθέτουμε ότι η σκηνή είναι ομοίωμα υπάρχοντος ιερού με τρεις βωμούς, καθένας από τους οποίους υπηρετούνταν από μία ιέρεια. Η τέταρτη είναι η προθιέρεια, η οποία καθοδηγούσε τις ιεροτελεστίες. Σύμφωνα με την προτεινόμενη ερμηνεία των απεικονίσεων πάνω στις δύο πλευρές των βωμών, η λατρευτική ιεροτελεστία σε αυτό το ιερό συνδεόταν με την επίκληση των προϊστορικών γεωργών προς τις φυσικές δυνάμεις για τη διαφύλαξη της παραγωγής σιτηρών κατά την περίοδο της εαρινής ισημερίας ως το θερισμό στις αρχές Ιουλίου. Πρόσφατα άρχισαν αρχαιολογικές έρευνες στα πιο υψηλά, συνήθως βραχώδη, μέρη της ορεινής Ροδόπης. Το άφθονο αρχαιολογικό υλικό μαρτυρεί την έντονη τελετουργική δραστηριότητα σε αυτές τις περιοχές κατά την περίοδο της Ύστερης Χαλκολιθικής.

Τα στοιχεία για την τελετουργική δραστηριότητα κατά την εποχή του Χαλκού έγιναν περισσότερα μόλις τα τελευταία χρόνια, αλλά ακόμη δεν είναι

αρκετά. Στην Πρώιμη εποχή του Χαλκού ανήκουν και μερικές βαθιές κυκλικές τάφροι, γεμάτες αποθετικό αρχαιολογικό υλικό –κυρίως πήλινα αγγεία, αποτέλεσμα της συνεχούς τελετουργικής δραστηριότητας. Αυτές είναι σκαμμένες στους ακατοίκητους πλέον οικισμούς-τούμπες ή πάνω σε χαμηλούς φυσικούς λόφους. Στον οχυρωμένο χώρο μπορεί να εισέλθει κανείς από μια στενή διάβαση. Στο εσωτερικό πιθανώς υπήρχε λατρευτικό κτίσμα, ενώ σε μερικές περιπτώσεις έχει εξακριβωθεί λατρευτικό όρυγμα, επίσης γεμάτο με αντικείμενα από τις τελετουργίες που είχαν πραγματοποιηθεί. Εξαιτίας της αναγκαιότητας διατήρησης της τάφρου σε καλή κατάσταση και της διαφύλαξης των τοιχωμάτων της από πτώση, τα τοιχώματα μίας των κατασκευών που μελετήθηκαν ήταν επενδυμένα με λίθους.

Κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού, εκ νέου εμφανίζεται η τελετουργική δραστηριότητα σε μικρές βραχώδεις κορυφές στα βουνά που περιβάλλουν τη Θράκη. Σε ένα τέτοιο ιερό κοντά στο Dositeevo (Ντοσιτέεβο) στο βουνό Σακάβ βρέθηκε μεγάλος πήλινος βωμός σε σχήμα διπλού πέλεκυ. Στην Ύστερη εποχή του Χαλκού αποδίδονται βαθιά τελετουργικά ορύγματα, στα οποία κατά τη διάρκεια των λατρευτικών τελετουργιών τοποθετούνταν ολόκληρα πήλινα αγγεία –για παράδειγμα στην Esenitsa (Εσενίτσα) στη ΒΑ Βουλγαρία και στη Φιλιππούπολη στη Θράκη. Τέλος πρέπει να αναφερθούν οι τοιχογραφίες από τη σπηλιά Maguga στη ΒΔ Βουλγαρία. Περιέχουν φαλλικές σκηνές, οι οποίες παριστάνουν την πράξη του γάμου της Μητέρας θεάς και του αρχηγού-ιερέα της φυλής, όπου μέσω της πράξης ο φορέας της ανώτερης εξουσίας της θρακικής φυλής ελάμβανε την επικύρωση για την ιεραρχική του θέση.

Ο υλικός και πνευματικός πολιτισμός των προϊστορικών γεωργών και κτηνοτρόφων περιλαμβάνει ακόμη μερικές ουσιαστικές θέσεις, οι οποίες θα εξεταστούν εν συντομία.

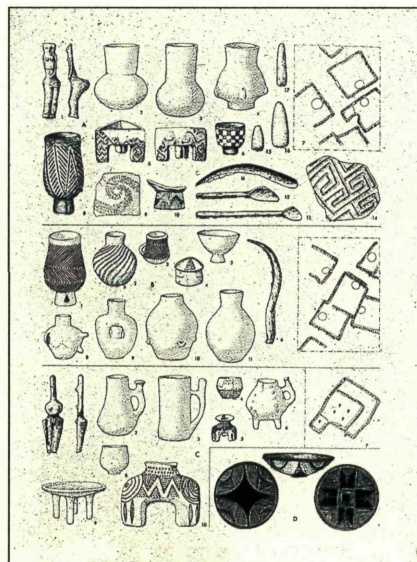
Τα εργαλεία και τα όπλα είναι η πρώτη μεγάλη ομάδα. Η επεξεργασία των εργαλείων από πέτρα, πυριτόλιθο, οστό και κέρας είναι συνηθισμένη και για τις τρεις εξεταζόμενες αρχαιολογικές περιόδους, ιδιαίτερα όμως στη Νεολιθική εποχή. Κατά τη διάρκεια της Χαλκολιθικής εποχής –και ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό της– εμφανίζονται εργαλεία από χαλκό. Η οικονομική σημασία των χάλκινων εργαλείων δεν πρέπει να υπερτιμάται, διότι η αυξημένη τους παραγωγικότητα σε σχέση με τα λίθινα είναι βραχυπρόθεσμη εξαιτίας της γρήγορης φθοράς τους. Τα χάλκινα εργαλεία μαρτυρούν υψηλότερη κοινωνική θέση των κατόχων τους. Αναμφίβολα, τα χάλκινα γεωργικά εργαλεία αλλάζουν σημαντικά την παραγωγικότητα. Κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού εμφανίζονται και τα πρώτα εξειδικευμένα όπλα από χαλκό –ξίφη και σπαθιά– μερικά από τα οποία θυμίζουν μυκηναϊκά πρότυπα.

Τα πήλινα αγγεία θεωρούνται το αλφάβητο της προϊστορικής έρευνας. Το σχήμα και η διακόσμησή τους υπακούουν σε πρόσκαιρες τάσεις και γι' αυτό η κεραμική είναι ασφαλές κριτήριο για τη χρονολόγηση των προϊστορικών θέσεων. Εκτός αυτού, σε μερικές περιπτώσεις τα διακοσμητικά θέματα των πήλινων αγγείων φέρουν πληροφορίες για το προϊστορικό θρησκευτικό- μυθολογικό σύστημα.

Τα πήλινα αγγεία της Αρχαιότερης Νεολιθικής είναι σφαιρικά χωρίς λαβή (εικ. 1). Συχνά είναι τοποθετημένα σε υψηλό υπόβαθρο. Τα περισσότερα έχουν μονόχρωμη επιφάνεια και σπάνια είναι διακοσμημένα με κάθετες αυλακώσεις. Σημαντικότερα, ωστόσο, είναι τα αγγεία με γραπτή διακόσμηση. Στη Θράκη η διακόσμηση γίνεται μόνο με λευκό χρώμα, ενώ στα υπόλοιπα μέρη της χώρας αρχικά με λευκό, ενώ αργότερα και με σκούρο, κυρίως καφέ, χρώμα. Η σύνθεση των θεμάτων συχνά είναι τριμερής και υποθέτουμε ότι αυτή η δομή αντανακλά το τρισδιάστατο σύμπαν στις αντιλήψεις των προϊστορικών γεωργών -ουρανός, ορατός κόσμος, κάτω κόσμος. Συχνά χρησιμοποιούνται θέματα σε σχήμα ρόμβου, ο οποίος θεωρείται γυναικείο σύμβολο, και θέματα που σχηματίζουν τρίγωνα, σημάδι της αρσενικής εξουσίας στον κόσμο. Οι συνθέσεις από σπείρες και μαιάνδρους, οι οποίες παριστάνονται σε πολλές παραλλαγές, μπορούν να συνδεθούν με την έννοια της αιώνιας περιστροφικής κίνησης, βασικό ρόλο τον οποίο έχει ο ήλιος.

Κατά τη Νεότερη Νεολιθική πραγματοποιούνται ουσιαστικές αλλαγές στον τομέα της κεραμικής. Συνηθέστερα σχήματα αγγείων γίνονται πλέον τα αμφικωνικά και τα σφαιρικά και οι λαβές με αποφύσεις. Τα αγγεία έχουν συνήθως σκοτεινή στιλβωμένη επιφάνεια, η διακόσμηση γίνεται με εγκοπές και πρόσθετη λευκή ουσία, πολύ συχνά συναντώνται και αυλακώσεις. Η γραπτή διακόσμηση αποτελεί εξαίρεση.

Η Χαλκολιθική περίοδος στην περιοχή της Βουλγαρίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως η εποχή της γραπτής κεραμικής με γραφίτη. Η βασική πηγή γραφίτη βρίσκεται στις ανατολικές περιοχές της Θράκης και γι' αυτό μεγάλο

Εικ. 1: Αντιπροσωπευτικά ευρήματα των φάσεων της Νεολιθικής εποχής (θέση Karanovo)

Εικ.2: Αμφορέας με διακόσμηση γραφίτη της Χαλκολιθικής εποχής

μέρος της χαλκολιθικής κεραμικής στην ανατολική Βουλγαρία είναι διακοσμημένη με γραφίτη (εικ. 2). Κατά το πρώτο μισό αυτής της περιόδου, η διακόσμηση είναι “θετική” και γίνεται με λεπτές γραμμές. Κατά το δεύτερο μισό της περιόδου, η διακόσμηση μετατρέπεται σε “αρνητική”, δηλαδή έχει υπόβαθρο με γραφίτη και ως διακοσμητικά θέματα παρουσιάζονται τα κενά πεδία. Εξαιτίας της έλλειψης πηγών γραφίτη στη δυτική Βουλγαρία, η διακόσμηση με γραφίτη είναι σπανιότερη και σε όλη τη διάρκεια της Χαλκολιθικής παραμένει “θετική”. Τα σχήματα των πήλινων αγγείων κατά την Πρώιμη Χαλκολιθική είναι σφαιρικά, ενώ κατά την Ύστερη Χαλκολιθική κυριαρχούν τα αμφικωνικά. Στη δυτική Βουλγαρία κατά τη διάρκεια της Χαλκολιθικής χρησιμοποιούνται τα ανοιχτά αγγεία με δύο λαβές που αρχίζουν από το χείλος και φτάνουν μέχρι το πλατύτερο μέρος του αγγείου. Μεταξύ των ιδιαίτερων σχημάτων στα αγγεία αυτής της εποχής αναφέρονται οι ασκοί, οι οποίοι πιθανότατα φέρουν γυναικεία χαρακτηριστικά.

Εικ.3: Πτηνόμορφο αγγείο της Ύστερης εποχής του Χαλκού

Αντίθετα από την πλούσια σε σχήματα και διακόσμηση χαλκολιθική κεραμική, τα πήλινα αγγεία της Πρώιμης εποχής του Χαλκού είναι χονδροειδή, έχουν περιορισμένο σχηματολόγιο και σπάνια φέρουν διακόσμηση, κυρίως έκτυπη. Συγκριτικά σπάνιες είναι οι φιάλες με μία ή δύο υψηλές λαβές με μικρή απόφυση. Ακόμη πιο σπάνια συναντώνται τα ασκοειδή αγγεία. Μέρος από τα σχήματα της κεραμικής από τη βόρεια Βουλγαρία θυμίζουν τα αγγεία από δέρμα των νομάδων των στεπών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα πήλινα αγγεία από την Ύστερη εποχή του Χαλκού στη ΒΔ Βουλγαρία (εικ. 3). Προέρχονται κυρίως από τις νεκροπόλεις, στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά αγγεία. Έχουν μία ή δύο λαβές και είναι καλυμμένα με πλούσια διακόσμηση με εγχοπές γεμάτες με λευκή ύλη.

Η προϊστορική ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική προκαλεί πάντα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Όπως και τα πήλινα αγγεία, ο τύπος και η εικονογραφία των ανθρωπόμορφων ειδωλίων μεταβάλλονται αρκετά συχνά και εξαιτίας αυτού

χρησιμεύουν και ως χρονολογικό κριτήριο. Σχεδόν όλα τα τρισδιάστατα ειδώλια από την Ύστερη Προϊστορική περίοδο στο έδαφος της Βουλγαρίας είναι γυναικεία και –παρά τη συνεχή συζήτηση για την ερμηνεία τους σχετικά με το τι απεικονίζουν– υπάρχει η τάση αποδοχής της άποψης ότι τα ειδώλια παριστάνουν τη Μητέρα θεά. Οι ανδρικές απεικονίσεις είναι αρκετά σπάνιες, εμφανίζονται στο τέλος της Νεολιθικής και συνεχίζουν να υπάρχουν στη Χαλκολιθική. Ενώ τα γυναικεία ειδώλια κατά κανόνα έχουν πρόσωπο χωρίς δήλωση των χαρακτηριστικών, τα ανδρικά φέρουν λίγα ή αρκετά χαρακτηριστικά προσώπου. Συνήθως τα προϊστορικά ειδώλια είναι πήλινα, πιο σπάνια από οστά ζώων και κατ' εξαίρεση από μάρμαρο.

Βασική αρχή στη γυναικεία ειδωλοπλαστική της Αρχαιότερης Νεολιθικής είναι η αποκαλούμενη στεατοπυγία, δηλαδή η τονισμένη απόδοση των γοφών και του πίσω μέρους του σώματος. Η μέση είναι λεπτή, ενώ το άνω μέρος του σώματος είναι τελείως σχηματοποιημένο. Το σώμα είναι σε ορθή στάση. Τα πρισματοειδή ειδώλια σπανίζουν. Αυτό ισχύει και για τα έργα από μάρμαρο. Κατά τη Νεότερη Νεολιθική, η γυναικεία ειδωλοπλαστική εμπλουτίζεται με νέα εικονογραφικά και στυλιστικά χαρακτηριστικά. Μαζί με τα ειδώλια σε ορθή στάση, για πρώτη φορά εμφανίζονται οι καθιστές γυναικείες μορφές (εικ. 4). Το άνω μέρος του σώματος γίνεται πιο ρεαλιστικό, ενώ το κεφάλι υψηλό και κυλινδρικό. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι μορφές φέρουν γραπτή διακόσμηση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ένα ερμαφρόδιτο ειδώλιο με γραπτή διακόσμηση από τον οικισμό Καρανοβο. Τα ειδώλια από μάρμαρο παρουσιάζουν μερικά τέλεια πρότυπα. Στο τέλος της Νεολιθικής γεννιέται η ιδέα για πιο ρεαλιστική απόδοση του προσώπου. Εμφανίζονται και οι πρώτες ανδρικές μορφές.

Στη Χαλκολιθική περίοδο, το πρόσωπο των γυναικείων μορφών αποτελείται συνήθως από δύο επιφάνειες, οι οποίες καταλήγουν σε μύτη. Οι καθισμένες μορφές είναι συγκριτικά λίγες, συνήθως γυναικείες με τα χέρια στην κοιλιά, καλυμμένες με εγχάρακτη διακόσμηση. Οι πρώιμες χαλκολιθικές όρθιες γυναικείες μορφές είναι το ίδιο πλούσια διακοσμημένες. Την ίδια περίοδο (Πρώιμη Χαλκολιθική) αυξάνεται ο αριθμός των ανδρικών ειδωλίων με ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Μαζί με τα πήλινα, σημαντική θέση ανάμεσα στα ανθρωπομορφικά ειδώλια κατά την Ύστερη Χαλκολιθική κατέχουν τα μαρμάρινα ειδώλια και ιδιαίτερα τα αποκαλούμενα επίπεδα ειδώλια από

Εικ.4: Πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής της Πρώιμης Χαλκολιθικής εποχής

οστούν. Από ερμηνευτική άποψη, τις περισσότερες πληροφορίες παρέχουν οι ανδρικές μορφές με χαρακτηριστικά πορτραίτου, των οποίων ο αριθμός αυξάνεται κατά την Ύστερη Χαλκολιθική. Πειστική είναι η υπόθεση ότι οι εμφανιζόμενες στο τέλος της Νεολιθικής και συνεχιζόμενες σε όλη τη διάρκεια της Χαλκολιθικής ανδρικές μορφές παριστάνουν τον αρχηγό-ιερέα της φυλής, ο οποίος σταδιακά αρχίζει να εκπροσωπεί την έννοια της ανδρικής αρχής και αντίστοιχα το σύζυγο της Μητέρας θεάς.

Κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού, η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική εξαφανίζεται. Μόλις κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού στη ΒΔ Βουλγαρία εμφανίζονται ομοιότυπες κωδωνόσχημες όρθιες γυναικείες μορφές. Στις νεκροπόλεις έχουν βρεθεί παρόμοια τέτοια ειδώλια. Πιθανώς οι δύο φιγούρες παριστάνουν τη Μητέρα θεά και την κόρη της.

Μαζί με τα προϊστορικά ανθρωπόμορφα ειδώλια θα εξεταστούν και τα ανθρωπόμορφα αγγεία. Συναντώνται κατά τη Νεολιθική και Χαλκολιθική, αλλά με διαφορετική απόδοση. Τα νεολιθικά έχουν τονισμένο σώμα με υψηλό λαιμό, στο οποίο αποδίδονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Το αγγείο της Αρχαιότερης Νεολιθικής από την Gradeshnitsa (Γκραντέσνιτσα) στη ΒΔ Βουλγαρία, καλυμμένο με πολύχρωμη διακόσμηση, είναι αριστούργημα της προϊστορικής τέχνης. Ιδιαίτερα “ανατολική” επίδραση έχει το πρόσωπο του αγγείου από τον οικισμό Slatina-Sofia (Σλάτινα – Σόφια). Για την ερμηνεία τους σημαντικό είναι το αγγείο από το Kazanlak (Καζανλίκ) της Θράκης: το ένα χέρι της γυναικείας μορφής, η οποία χωρίς αμφιβολία είναι η Μητέρα θεά, δείχνει προς το γεννητικό της μόριο, ενώ το άλλο, σε στάση παρακλήσης, δείχνει προς τα πάνω, προς το θεό Ουρανό. Η θεά καλεί το σύντροφό της για την ένωση του γάμου, από την οποία θα συλλάβει την επόμενη παραγωγή σιτηρών. Πιθανώς αυτά τα ανθρωπόμορφα αγγεία χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες σχετικές με τη φθινοπωρινή σπορά. Σε αυτή την περίπτωση ενδιαφέρον παρουσιάζει και το δίμορφο αγγείο της Νεότερης Νεολιθικής από τα ιαματικά λουτρά κοντά στη Stara Zagora (Στάρα Ζαγκόρα) στη Θράκη. Αυτό το μεγάλο αγγείο συνδυάζει σε ένα σώμα τη γυναικεία και ανδρική μορφή και πιθανόν αποτελεί απόδειξη για την αντίληψη των προϊστορικών σχετικά με την ένωση της γυναικείας και της ανδρικής αρχής.

Η ζωόμορφη ειδωλοπλαστική είναι συνήθης στο νεολιθικό και το χαλκολιθικό πολιτισμό και ουσιαστικά απουσιάζει από την εποχή του Χαλκού. Συνήθως απεικονίζονται οικιακά ζώα χωρίς απόδοση ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και μάλλον χρησιμοποιούνταν σε μεγάλο αριθμό στην πραγματοποίηση διαφόρων τελετουργιών σχετικών με τη γονιμότητά τους. Πιο ρεαλιστικές απεικονίσεις αποτελούν εξαίρεση. Αρκετά σπάνια, αλλά πιο ρεαλιστικά, είναι

μερικά άγρια ζώα. Πρώτο απ' όλα πρέπει να αναφερθεί το μοναδικό γνωστό μέχρι τώρα στα Βαλκάνια ειδώλιο της λεοπάρδαλης. Η λεοπάρδαλη δεν μαρτυρείται σε αυτή την περιοχή και το ειδώλιο, που βρέθηκε στην πεδιάδα του Νέστου, ερμηνεύεται ως ένδειξη για επαφές της περιοχής των κεντρικών Βαλκανίων με την Ανατολία στις αρχές της 6ης χιλιετίας π.Χ. Μεταξύ των προϊστορικών μορφών που έχουν αναγνωριστεί περιλαμβάνονται και αυτές του κριαριού, της αρκούδας, του μπούφου, του αγριογούρουνου κ.ά. Τα ζώομορφα αγγεία είναι φαινόμενο ολόκληρης της Νεότερης Προϊστορικής περιόδου. Προκαλούν θαυμασμό οι ρεαλιστικές απεικονίσεις σκύλου και λιονταριού, αετού και ελαφιού της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Στο τέλος της Χαλκολιθικής εμφανίζονται πήλινα αγγεία με σώμα ταύρου, αλλά το πρόσωπο του ζώου περιέχει και ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά. Η αιτία για την απόδοση αυτής της διττής μορφής ίσως είναι η άποψη ότι στις αντιλήψεις των προϊστορικών γεωργών ο ανδρικός σύντροφος της Μητέρας θεάς εμφανίζεται με δύο υποστάσεις –ταύρος και άνθρωπος (ο άνθρωπος είναι ο φυλετικός αρχηγός-ιερέας). Κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού, ζώομορφα αγγεία με χαρακτηριστικά υδρόβιου πτηνού χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά κτερίσματα στις νεκροπόλεις με καύση νεκρών –πιθανώς οι προϊστορικοί πίστευαν ότι οι ψυχές των νεκρών πετούσαν σαν πουλιά.

Οι λατρευτικές τράπεζες αποτελούν ένα πολύ ενδιαφέρον και ελάχιστα μελετημένο στοιχείο του πολιτισμού της Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής εποχής. Σχεδόν πάντα είναι διακοσμημένες από όλες τις πλευρές, καμιά φορά στα πλαϊνά μέρη αποδίδονται ανθρωπόμορφα ειδώλια χωρίς χαρακτηριστικά, ενώ συναντώνται και τράπεζες με προτομές κριού και τράγου. Οι λατρευτικές τράπεζες –ονομαζόμενες και βωμίσκοι– συνδέονται με τη λατρεία της Μητέρας θεάς και πιθανώς χρησίμευαν σε τελετουργίες σχετικές με τη γονιμότητα στην οικογένεια.

Οι σφραγίδες είναι ευρήματα που συναντώνται σπάνια κατά τη Νεολιθική και τη Χαλκολιθική εποχή. Πιθανότερη είναι η υπόθεση ότι τα έφεραν για λόγους γονιμότητας πιθανώς οι γυναίκες, καθώς βρέθηκαν σε γυναικείες ταφές. Σε μία σφραγίδα της Αρχαιότερης Νεολιθικής παριστάνεται ο αστερισμός του Ταύρου (πιθανά ουράνια αναπαράσταση του θεού Ουρανού), υπόθεση που είναι σύμφωνη με την παραπάνω ερμηνεία. Η σφραγίδα της Ύστερης Χαλκολιθικής από τον οικισμό Karanovo (Καράνοβο) είναι μεγάλων διαστάσεων. Η κάτω επιφάνεια καλύπτεται με σύμβολα, τα οποία πριν χρόνια είχαν ερμηνευθεί ως γραφή. Ωστόσο, αυτή η υπόθεση δεν βρήκε οπαδούς.

Τα περιάπτα (φυλακτά) αναγνωρίζονται σχετικά εύκολα. Κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική πολύ συχνά είναι λίθινα και παριστάνουν αμφίβιο ζώο

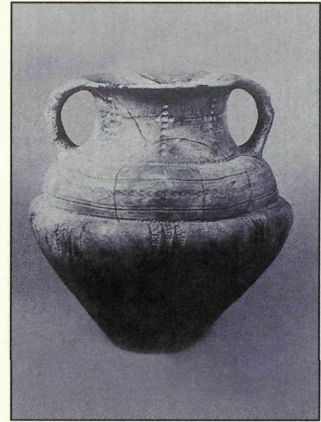
-χελώνα, φίδι, βάτραχο. Αυτά τα ζώα πιθανώς ήταν αποδεκτά ως υποστάσεις της Μητέρας θεάς και αντίστοιχα τα φορούσαν για λόγους γονιμότητας. Η αιτία για την εξακρίβωση της σχέσης τους με τη γονιμότητα στις αντιλήψεις των προϊστορικών ανθρώπων είναι η περιοδικότητα στην εμφάνιση και την απουσία αυτών των ζώων, η οποία περίπου συμπίπτει με τον κύκλο της φύσης. Κατά τη Χαλκολιθική συχνά συναντώνται περιάπτα από πηλό και καλυμμένα με σύμβολα. Αυτή την εποχή εμφανίζονται και τα χρυσά περιάπτα, τα οποία θα παρουσιαστούν παρακάτω.

Μέρος της νεολιθικής τελετουργίας για τη γονιμότητα αποτελούσαν και τα πήλινα ομοιώματα κόκκων σιταριού, που ακόμη πολλοί ειδικοί δέχονται ως βλήματα σφενδόνας.

Στο τέλος της παρουσίας θα σταθούμε στα ταφικά έθιμα κατά τη Νεότερη Προϊστορική περίοδο στο σημερινό έδαφος της Βουλγαρίας. Όπως σχεδόν σε όλες τις γειτονικές περιοχές, ο βασικός τρόπος ταφής των νεκρών κατά τη Νεολιθική και την Πρώιμη Χαλκολιθική προβλέπει την τοποθέτηση του σώματος σε θέση συσπείρωσης (hocker) με αριστερό ή δεξιό προσανατολισμό σε ταφικό όρυγμα μέσα στα όρια του οικισμού. Ο αριθμός τέτοιων ταφών που βρέθηκαν σε ανασκαφές είναι σχετικά μικρός και εξαιτίας αυτού εμφανίζεται το εξαιρετικά σύνθετο ερώτημα του χώρου ταφής των άλλων νεκρών. Εκτός από τη συσπειρωμένη, αναγνωρίστηκε και ύπτια θέση των νεκρών. Σε μία περίπτωση στη δυτική Βουλγαρία το σώμα είχε πεταχτεί σε λάκκο απορριμμάτων. Οι νεκροπόλεις έξω από τον οικισμό εμφανίζονται στο τέλος της Νεολιθικής, και αυτό μόνο στην ακραία ΒΑ περιοχή της Βουλγαρίας Ντόμπρουτσα. Δημιουργήθηκαν από τους φορείς μιας πολιτιστικής ομάδας, η οποία δεν ανήκει στο μεσογειακό πολιτιστικό κύκλο αλλά συνδέεται με τη βόρεια περιοχή του Ευξείνου Πόντου. Μέχρι τώρα νεκροπόλεις έχουν εξακριβωθεί μόνο στη ΒΑ Βουλγαρία και εντάσσονται χρονικά στη Νεότερη Νεολιθική. Η ταφή γινόταν με την τοποθέτηση του νεκρού συνήθως σε εμβρυακή στάση με προσανατολισμό προς τα αριστερά ή δεξιά, αλλά μεγάλος αριθμός περιλαμβάνει ταφές σε ύπτια θέση. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν οι πολυάριθμοι σκελετοί στα υψηλότερα χαλκολιθικά στρώματα του οικισμού Junatsite (Γιουνάτσιτε) στη Θράκη. Ο τελευταίος οικισμός πάνω στην τούμπα είχε καταστραφεί από εισβολείς, μέρος των κατοίκων κάηκαν και σκεπάστηκαν από τα ερείπια των σπιτιών, άλλοι ενταφιάστηκαν γρήγορα στα διαστήματα μεταξύ των καμένων κατασκευών με αποσπασματική τήρηση των τελετουργιών.

Κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού στη Θράκη συνεχίζεται η παράδοση της εσωκοινοτικής ταφής, δηλαδή της ταφής μέσα στα πλαίσια του οικισμού, αλλά εμφανίζονται και νεκροπόλεις με εναπόθεση των νεκρών. Ταυτόχρονα

εμφανίζεται και η ταφή με εναπόθεση του νεκρού κάτω από μικρό τύμβο. Αυτό το νέο για την περιοχή ταφικό έθιμο καταγράφεται στην ανατολική Βουλγαρία και μεταφέρθηκε από τους νομάδες της στέπας. Σε μερικές περιπτώσεις ο νεκρός είναι τοποθετημένος πάνω σε ξύλινη άμαξα με τέσσερις ρόδες. Κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού στη ΒΔ Βουλγαρία, κυρίως στις όχθες του Δούναβη, εμφανίζονται μεγάλες νεκροπόλεις με καύσεις νεκρών, παράδοση η οποία συνεχίζει και κατά την εποχή του Σιδήρου (εικ. 5).

Εικ.5: Τεφροδόχος κάλη της Ύστερης εποχής του Χαλκού

Πριν από 30 χρόνια ο κόσμος της Προϊστορίας και των φίλων της Αρχαιότητας έμεινε έκπληκτος από την ανακάλυψη της νεκρόπολης της Βάρνας από την Ύστερη Χαλκολιθική. Αιτία δεν ήταν μόνο η ανακάλυψη μιας νεκρόπολης αυτής της εποχής αλλά και η ανακάλυψη χιλιάδων θαυμάσιων χρυσών αντικειμένων. Μέχρι τότε αλλά και μέχρι τώρα ο προϊστορικός κόσμος δεν είχε γνωρίσει τέτοιον πλούτο συγκεντρωμένο σε ένα μέρος, χρονολογημένο στους τελευταίους αιώνες της 5ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή πριν από 6500 χιλιάδες χρόνια περίπου. Μελετήθηκαν περίπου 300 τάφοι, εκ των οποίων το 80% σχεδόν με εναπόθεση νεκρού σε θέση συσπείρωσης ή ύπτια. Μεγάλο μέρος αυτών περιείχαν συνηθισμένα κτερίσματα και –σπάνια– μικρά χρυσά αντικείμενα. Μια άλλη ομάδα αποτελούν οι τάφοι με περισσότερα χρυσά και χάλκινα αντικείμενα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η ανδρική ταφή που συνοδεύεται από σημαντικό αριθμό χρυσών κοσμημάτων και χάλκινων εργαλείων –δύο πλήηλα αγγεία διακοσμημένα με χρυσό χρώμα, τόξο, βέλη και σκήπτρο. Χωρίς αμφιβολία ο νεκρός ήταν ανώτατος εκπρόσωπος της κοινωνικής ιεραρχίας –πιθανώς φυλετικός αρχηγός-ιερέας (εικ. 6). Το υπόλοιπο περίπου 20% των τάφων είναι κενοτάφια. Προτάθηκαν πολυάριθμες ερμηνείες, από τις οποίες εδώ θα παρουσιαστεί μόνο μία. Σύμφωνα με αυτή, οι τάφοι-κενοτάφια δημιουργήθηκαν από τις τελετουργικές πράξεις για τον ενταφιασμό του κοινωνικού καθεστώτος που διατηρούσαν οι εν ζωή εκπρόσωποι του ανώτατου επιπέδου της κοινωνικής ιεραρχίας, προκειμένου αυτοί –μετά από σειρά δοκιμασιών– να λάβουν εκ νέου “εντολή” για μια ανώτερη κοινω-

Εικ.6: Ταφή του «αρχηγού-ιερέα» από τη Βάρνα (Χαλκολιθική εποχή)

Εικ. 7: Χρυσά αγγεία από το θησαυρό του Valsitran (Ύστερη εποχή του Χαλκού)

νική θέση και αντίστοιχα να απολαμβάνουν νέες διακρίσεις. Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνία της Ύστερης Χαλκολιθικής εποχής ακόμη δεν δέχεται την κληρονομικότητα της βασιλικής ή της ιερατικής εξουσίας. Τα κενοτάφια είναι διαφορετικά ως προς το είδος και τον πλούτο τους, αντανακλώντας τελετουργίες που συνδέονται με ανθρώπους διαφορετικών αξιωμάτων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν τρία πήλινα προσωπεία με χρυσά αντικείμενα πάνω τους, διαμορφωμένα στον πυθμένα του ταφικού ορύγματος. Σε μερικές περιπτώσεις τα κτερίσματα έχουν τον ίδιο χαρακτήρα και θέση όπως στους αληθινούς τάφους. Σε μια τελευταία ομάδα κenoταφίων τα σύμβολα της κοινωνικής τάξης είναι τοποθετημένα σε σάκο και θαμμένα. Γενικά τα κenoτάφια αποτελούν τις πλουσιότερες σε κτερίσματα ενότητες στη νεκρόπολη.

Η παρουσίαση των πολυπληθών χρυσών ευρημάτων -και μαζί της η παρουσίαση της Προϊστορίας της Βουλγαρίας- θα κλείσει με ένα θησαυρό από την Ύστερη εποχή του Χαλκού, μερικά από τα ευρήματα του οποίου παρουσιάζουν ομοιότητα με το μυκηναϊκό πολιτιστικό κύκλο. Πρόκειται για τον επονομαζόμενο θησαυρό του Valsitran (Βαλτσιτράν), ο οποίος βρέθηκε στην κεντρική περιοχή της βόρειας Βουλγαρίας και ήταν κρυμμένος ή τελετουργικά τοποθετημένος σε όρυγμα (εικ. 7).

Аспекти от късната праистория на българските земи (неолит, халколит и бронзова епоха)

Проф. д.и.н. Васил Николов
Археологически институт с музей
на БАН – София

В краткото време, с което разполагам, бих искал да ви запозная с някои аспекти от познанията ни за древните общества в днешните български земи, които съвременната наука поставя в късната праистория, а според археологическата периодизация причислява към неолита, халколита и бронзовата епоха. Естественонаучните методи за датиране позволяват целия този период да бъде поставен между 6000 и 1000 г. пр. Хр. Интензивните археологически проучвания на праисторически обекти в България и съседните страни през последните десетилетия дадоха възможност да бъдат изградени добре аргументирани представи за късната праистория в региона.

Периодът, който е тема на моята лекция тази вечер, е времето на най-ранните земеделци и скотовъдци в българските земи. Почти всички съвременни специалисти по праистория на Югоизточна Европа приемат, че земеделието и скотовъдството като основа на произвеждащата икономика в този регион имат корените си в Предна Азия. Предполага се придвижване на малки човешки групи от Анатолия към Балканите, осъществено по морски път. В Югоизточна Европа се появяват първите истински селища, както и нова по характер религиозно-митологична система. Повече от две хилядолетия материалната и духовната култура на егалитарното общество на най-ранните земеделци и скотовъдци в българските земи се развива интензивно, но без особени промени в принципите на това развитие. В материалната култура се забелязват контакти и съответно взаимни влияния със съседните райони в Югоизточна Европа. Още в края на V и през IV хил. пр. Хр. постепенно се засилва едностранното влияние от южноруските степи. Най-

вероятно климатични промени в региона на север и северозапад от Черно море принуждават подвижните степни скотовъдци на няколко вълни да се придвижат на юг и съответно да изместят постепенно земеделското население от източната част на Балканите. Демографските и културни промени се отразяват в появата на нови културни общности, чиято материална култура носи вече нови белези, които позволяват отнасянето ѝ към бронзовата епоха; появява се и първия метал с несъмнено стопанско въздействие – бронза. Към края на бронзовата епоха, т.е. през последните столетия на II хил. пр. Хр., йерархичната социална структура става доминираща, взаимоотношенията със съседните райони стават особено интензивни.

Материалните следи от късната праистория могат да бъдат обобщени в няколко групи. На първо място това са останките от селища. Най-впечатляващи са селищните могили. Тяхното натрупване започва още в началото на неолита в Тракия, продължава през халколита, когато такива се появяват и в Североизточна България и завършва в края на ранната бронзова епоха (пак само в Тракия). Селищните могили съдържат останките на многобройни селища на едно и също място – понякога до 40; височината на тези паметници достига 18 м, а диаметърът им – до 300 м. Проучването им е от изключителна важност за установяване последователността на етапите в развитието на материалната култура на древните земеделци и скотовъдци. През последните десетилетия бяха изцяло проучени няколко селищни могили, което позволи събирането на обилна информация. Друг вид са многослойните селища, които нямат видима индикация, защото обикновено културният им пласт с дебелина до 4 м запълва речна тераса. Характерни са предимно за неолита. През трите представяни периода се срещат и т.нар. открити селища, които са останки от сравнително кратко обитаване на конкретното място. Т.нар. височинни селища са установени предимно в Западна България – останките им свидетелстват за стремеж към обитаване на естествено укрепени места в полупланинските райони, особено през последните столетия на халколита, когато демографските размествания предизвикват вътрешни за района конфликти. Макар и по изключение, обитавани са и някои пещери с по-светла входна зала. Продължителни дискусии предизвикват т.нар. крайбрежни селища, които по-рано бяха определяни като наколни. Те са регистрирани засега само във Варненското езеро (край Черно море).

Следваща група праисторически паметници са светилищата извън селища. Засега от периода на халколита са установени само такива, които са разположени по високи места в полупланински и планински райони. Подобни места

са имали култово използване и през късната бронзова епоха. През ранната бронзова епоха светилищата с форма на кръгов ров са изградени върху необитаеми вече селищни могили или върху съвсем ниски естествени възвишения. Следваща група праисторически паметници са останките от рудници. Те са сравнително редки и засега се датират предимно към халколита, по-рядко към бронзовата епоха.

Последната група, която свидетелства за живота на древните земеделци и скотовъдци в българските земи са некрополите. Т. н. плоски некрополи нямат видима индикация – това са халколитните некрополи, установени засега само в Североизточна България и некрополите от късната бронзова епоха – предимно в Северозападна. Надгробните могили с малки размери произхождат от бронзовата епоха, срещат се в източните части на страната и са оставени от степните номади.

Селищата от неолитния период в българските земи обикновено не са укрепявани. По изключение някои от тях са имали укрепителна система, състояща се от ров и вал зад него. Поради напрегнатата деемографска ситуация през късния халколит укрепителната система става необходимост. Всички селищни могили в Североизточна България са оградени с ров и вал, а в някои случаи и с дървена палисада. Укрепления от същия вид се появяват и в Тракия. С ров, вал и палисада са защитени и по-достъпните страни на височинните селища в Западна България. Каменните стени се появяват около могилените селища през ранната бронзова епоха в Тракия, а през късната бронзова епоха на високи места вероятно се изграждат и укрепени резиденции.

Строителството на жилищни постройки през късния праисторически период е сравнително добре проучено. Между къщите винаги е оставяно по-малко или по-голямо разстояние. Понякога са оформяни улици, често с настилка от камъни, керамични фрагменти и животински кости. Основната строителна техника и през трите разглеждани периода включва изграждането на вертикални стени от дървен плет, измазан от двете страни с глина. Подът е изграждан от трамбована глина, понякога върху дървен гредоред за по-успешно изолиране на влагата. Покривната конструкция е дървена, а покривното покритие е от слама или тръстика. Постройките обикновено са приблизително квадратни или правоъгълни. През бронзовата епоха съществуват и удължени постройки с абсидно извита задна стена. Вътрешното разпределение на праисторическото жилище включва от едно до три помещения, използвани за жилищни нужди, но понякога за стопански или култови. Пример за добре запазена къща с цялото ѝ вътрешно обзавеждане е т.нар. голяма къща

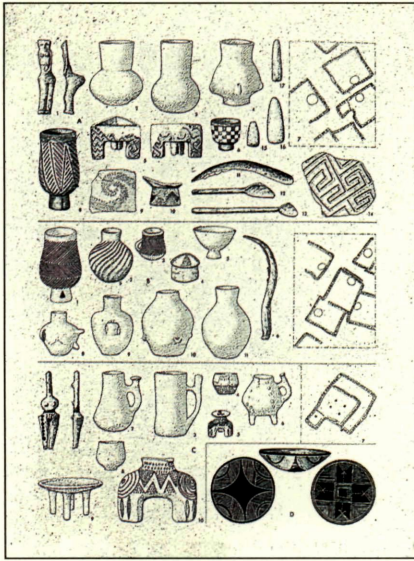
от Слатина–София, отнесена към ранния неолит. Площта ѝ е 117 кв. м, което я прави една от най–големите постройки в Югоизточна Европа през VI хил. пр. Хр. Стените ѝ са запазени на височина до 80 см. Постройката е двуделна. Голямото помещение е жилищно и хранилищно. Там са пещта, огнището, ръчната каменна мелница, лежанките, вертикалният тъкачен стан, площадката за приготвяне на храна, многобройни зърнохранилища и жертвената яма. Малкото помещение е използвано за производство на оръдия на труда, както и за място на къщичката на домашния дух–охранител. До скоро се предполагаше, че праисторическите строители са изграждали само едноетажни постройки. Първо в две халколитни селища в Североизточна България са установени по една двуетажна постройка. През миналата година по една двуетажна къща е констатирана в раннеолитния пласт на селищната могила Капитан Димитриево и в къснонеолитния пласт на селищната могила Караново в Тракия. Тези открития предлагат възможности за нов поглед към високите технически възможности на неолитните земеделци на Балканите. Освен представената строителна техника, през халколита е използвана и глинобитна техника, т.е. стените на постройките са изградени от трамбована глина, понякога върху каменен фундамент. Тази техника е използвана предимно в Североизточна България и съответства на климатичните условия там.

Както споменах по–горе, още през ранния неолит в голямата къща от Слатина–София са съществували култови места. В глинената къщичка на домашния–дух–охранител вероятно му е оставяна храна, а в жертвената яма, направена до носещите колони на постройката вероятно е принасяна хранителна жертва. В югоизточния ъгъл на голямото помещение се е намирала малка ниша с две фигури от глина – седяща женска (вероятно на богинята Майка) и фигура на бик (явно хипостаза на бога Небе). В религиозно–митологичното мислене значително символично място вероятно е имала и домашната пещ, семантично свързана с богинята Майка. За това свидетелства и украсата на челната страна на подиума на две раннеолитни пещи от Слатина–София и от Азмашка могила в Тракия. Пак в раннеолитния пласт на Слатина–София е установена постройка, използвана като жилища, но в единия заден ъгъл се намира сравнително голямо култово съоръжение. То включва глинен подиум с украса от висящи релефни триъгълници по лицевата му страна и глинен колона с височина 80 см. По лицевата страна на колоната са моделирани релефни триъгълници, между които се очертава змиевидно начупено поле, покрито с бяла, а после и с червена боя. Култът към колоната обикновено се свързва с идеята за поддържането на реда в

космоса. Къснонеолитната земеделска обредност е засвидетелствана чрез една култова яма, дълбока поне 12 метра, проучена в неолитното селище Самоводене в централна Северна България. В натрупаните в нея напластявания са констатирани много фази от продължително използване.

Обособени култови постройките се появяват през късния халколит. В селищните могили Караново и Азмашка в Тракия са установени по една нежилищна постройка с рисувана украса по стените отвътре. В селищната могила Долнослав близо до Пловдив е проучена малка постройка с подиум-алтар и антропоморфно лицево изображение на една от стените. Предполагането, че всички те са светилища се подсилва и от убедителната интерпретация на един керамичен модел на постройка от Тракия като светилище. Всъщност засега най-сигурното доказателство за появата на обособени светилища е т.нар. култова сцена от селищната могила Овчарово в Североизточна България. Миниатюрните предмети са моделирани от глина и украсени с червена боя. Сцената включва три алтара, четири антропоморфни фигури-жрици, масички, столчета, съдчета и други предмети, общо 30. Предполага се, че сцената е модел на реално съществуващо светилище с три алтара, всеки от които е обслужван от една жрица, а четвъртата е главната жрица, която ръководи обредите в това култово място. Според предложената интерпретация на изображенията върху двете страни на алтарите, култовата обредност в това светилище е свързана с молбата на древните земеделци към природните сили за опазване на житната реколта през периода от пролетното равноденствие до жътвата в началото на юли. Напоследък започнаха археологически проучвания по най-високите, обикновено скалисти части на възвишения в Родопите. Обилният археологически материал свидетелства за активна обредна дейност на тези места през късния халколит.

Данните за обредната дейност през бронзовата епоха се увеличиха едва през последните години, но са все още недостатъчни. Към ранната бронзова епоха се отнасят няколко дълбоки кръгови ровове, пълни с депонирани археологически материали, главно керамични съдове, резултат на продължителна обредна дейност. Те са връзани във вече необитаеми селищни могили или върху ниски естествени възвишения. В ограденото пространство може да се влиза през тесен проход. Вътре вероятно е имало култова постройка, а в някои случаи е установена култова шахта, също пълна с предмети от извършените обреди. Поради необходимостта от поддържането на рова в подходящо състояние и предпазването на стените му от събаряне, стените на едно от проучените съоръжения са били облицовани с камъни.

Фиг1. Представителни находки от фазите на Новокаменната епоха (обект Краново)

През късната бронзова епоха отново се появява обредна дейност по малки скалисти върхове в заобикалящите Тракия планини. В едно такова светилице край Доситеево в планината Сакар е установен голям глинен алтар с форма на двойна брадва. Пак за късната бронзова епоха са документирани дълбоки обредни ями, в които при култовите обреди са нареждани цели керамични съдове (например Есеница в Североизточна България и Пловдив в Тракия). И накрая трябва да спомена стенните рисунки от пещерата Магура в Северозападна България. Те включват итифалически сцени, представлящи брачен акт на богинята Майка и пле-

менния вожд-жрец, чрез който акт носителят на върховната власт на тракийското племе получава потвърждение на тази си йерархическа позиция.

Материалната и духовната култура на древните земеделци и скотовъдци включва още няколко съществени аспекта, които ще разгледам накратко.

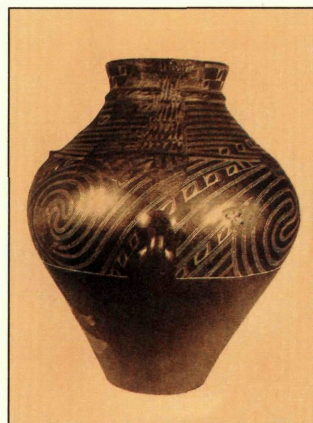
Оръдията на труда и оръжията са първата голяма група. Изработването им от камък, кремък, кост и рог е обичайно за трите разглеждани археологически периода. Това в пълна сила се отнася за неолита. През халколита и особено през втората му половина се появяват оръдия на труда от мед. Стопанското значение на медните оръдия не бива да бъде надценявано, защото увеличената им производителност по отношение на каменните е краткотрайна поради бързо изтъпяване. Медните оръдия са по-скоро белег за по-високо социално положение на притежателите им. Едва бронзовите сечива променят значително производителността на труда. През късната бронзова епоха се появяват и първите специализирани оръжия от бронз – мечове и рапири, някои от които напомнят микенски образци.

Керамичните съдове се считат за азбуката на праисторическите изследвания. Както формата, така и украсата им са подвластни на праисторическата мода и поради това керамиката е сигурен белег за датиране на праисторическите обекти. Освен това в някои случаи орнаментацията на керамичните съдове носи информация за древната религиозно-митологична система.

Раннеолитните керамични съдове имат заоблена форма, без дръжка (фиг. 1). Често са поставени на високо кухо столче. Голяма част от тях имат монохромна повърхност и понякога са украсени с канелюри. Най-важна част от комплекса са съдовете с рисуваната украса. В Тракия орнаментацията е нанасяна само с бяла боя, а в останалите части на страната отначало с бяла, а по-късно и с тъмни бои, главно кафява. Орнаменталната композиция често е триделна – предполага се, че тази структура отразява триетажния космос в представите на древните земеделци – горното небе, видимия свят и подземния свят. Често са използвани мотиви с форма на ромб, който се счита за женски символ и триъгълни мотиви, белег за мъжкото начало в света. Композициите от спираломеандри, които са представени в много варианти, могат да се свържат с идеята за вечния кръговрат, основна роля в който има слънцето.

През късния неолит настъпват съществени промени в керамичния комплекс. Водещи стават биконичната и цилиндричната форма съдове, появяват се пръчковидните дръжки с израстък. Съдовете имат обикновено тъмна излъскана повърхност, украсата е връзана и инкрустирана с бяло вещество, много често се среща и канелюрната. Рисуваната украса е изключение.

Халколитният период в днешните български земи може да се характеризира като времето на рисуваната с графит керамична орнаментация. Основното находище на графит се намира в източните части на Тракия и поради това голяма част от халколитната керамика в Източна България е украсена с графит (фиг. 2). През първата половина на този период орнаментацията е позитивна, изпълнена е с тънки линии. През втората половина на периода украсата става негативна, т.е. на графитен фон като орнамент изпълват незапълнени полета. Поради липсата на графитно находище в Западна България графитната орнаментация е по-рядко явление в този район и през целия халколит остава позитивна. Формите на керамичните съдове през ранния халколит са заоблени, а през късния халколит преобладават биконичните. В Западна България през целия халколит се използват гърневидни съдове с две дръжки – от устието до най-широката част на съда. Между особените форми керамични съдове от това време ще посоча аскосите, които вероятно носят женски антропоморфни белези.

Фиг 2. Амфора с графитна декорация от каменномедната епоха

За разлика от богатата на форми и украса халколитна керамика, керамичните съдове от ранната бронзова епоха са сравнително груби, включват малко форми и са украсени по изключение, предимно с релефна украса. Сравнително редки са чашите с една или две високи дръжки с малък израстък. Още по-рядко се срещат аскосовидните съдове. Част от керамичните форми от Северна България напомнят на кожени съдове на степните номади. По-особен интерес предизвикват керамичните съдове от късната бронзова епоха в Северозападна България (фиг. 3). Те са познати преди всичко от некрополи, в които са използвани като погребални урни. Имат една или две дръжки и са покрити с богата връзана и инкрустирана с бяло вещество украса.

Праисторическата антропоморфна пластика предизвиква винаги особен интерес. Както и керамичните съдове, стилът и иконографията на антропоморфните изображения се променя доста често и поради това те служат и за хронологически показател. Почти всички триизмерни фигури от късния праисторически период в българските земи са женски и въпреки продължаващата дискусия за техния денотат, т.е. за изобразявания персонаж, склонен съм да приема, че статуетките представят богинята Майка. Мъжките изображения са доста редки, появяват се в края на неолита и съществуват през халколита. Докато женските статуетки по правило имат безлично лице, мъжките носят малко или повече портретни черти. Най-често праисторическите фигури са изработвани от глина, по-рядко от животинска кост и по изключение от мрамор.

Основен принцип в раннонеолитната женска пластика е т.нар. стеатопигия, т.е. изобразяването на удебелени бедра и задни части. Талията е тънка, а горната част на тялото е съвсем схематична. Тялото е изправено. Призма-

Фиг. 3. Съд с образ на птица от късната бронзова епоха

тичните фигури са рядко явление. Това се отнася и за изображенията от мрамор. През късния неолит женската пластика получава нови иконографски и стилови белези. Наред с изправените статуетки за първи път се появяват седящи женски фигури (фиг. 4). Горната част на тялото става по-реалистична, а главата – висока и цилиндрична. В отделни случаи фигурите имат рисувана украса. Особен интерес

предизвиква една статуетка с рисувана украса от селищната могила Караново, представляваща хермафродит. Мраморната пластика представя някои съвършени образци. В края на неолита се заражда и идеята за по-реалистично изобразяване на лицето. Появяват се и първите мъжки фигури.

През халколита лицето на женските фигури е моделирано обикновено чрез две конкавни повърхности, които оформят носа. Седящите изображения са сравнително малко, представят жена с ръце на корема, покрити са с врязана украса. Раннохалколитните изправени женски образи са също богато украсени. Пак през ранния халколит се увеличава броя на мъжките фигури с портретни черти. Заедно с пластиката от глина, през късния халколит значително място сред антропоморфните фигури заемат мраморните фигури и особено т.нар. плоски костни идоли. От семантична гледна точка най-информативни са мъжките портретни изображения, чийто брой през късния халколит се увеличава. Убедителна е хипотезата, че появилите се в края на неолита и моделираните през целия халколит мъжки образи представят племенния вожд-жрец, който постепенно започва да играе ролята на хипостаза на мъжкото начало и съответно на съпруг на богинята Майка.

През ранната бронзовата епоха антропоморфната пластика изчезва. Едва през късната бронзова епоха в Северозападна България се появяват еднотипни изправени камбановидни женски фигури. В некрополите са намерени такива пластики, в кухото тяло на които е поставено подобно схематично изображение. Вероятно можем да приемем хипотезата, че двете фигури представят богинята Майка и нейната дъщеря.

От праисторическите антропоморфни образи ще разгледам и антропоморфните съдове. Те се срещат през неолита и халколита, но с различна иконография. Неолитните имат издуто тяло и висока шия, на която са представени лицеви белези. Раннонеолитният съд от Градешница в Северозападна България е шедьовър на праисторическото изкуство, покрит е с полихромна украса. Особено "източно" излъчване има лицето на съда от Слатина-София. За семантиката на тези антропоморфни изображения значение има съдът от Казанлък в Тракия – едната ръка на женския персонаж, който без съмнение е

Фиг. 4. *Q* Седяща женска фигура от ранната меднокаменна епоха

богинята Майка, сочи към вулвата, а другата е нагоре в призивна поза, явно към бога Небе. Богинята призовава своя партньор за брачен съюз, от който да бъде зачената следващата житна реколта. Вероятно тези антропоморфни съдове са използвани в обреди във връзка с есенната сеитба. В това отношение интерес представлява и къснонеолитния двулицев съд от Минерални бани до Стара Загора в Тракия. Този голям съд съчетава в едно тяло мъжки и женски персонаж и вероятно е свидетелство за представата на древните за брачния съюз на мъжкото и женското начало.

Зооморфната пластика е често явление в неолитната и халколитната материална култура и практически отсъства в бронзовата епоха. Обикновено се срещат изображения на домашни животни, но те са безлични; явно са използвани в голям брой при извършване на различни обреди, свързани с тяхното плодородие. По-реалистичните образи са изключение. Доста редки, но затова пък реалистично моделирани са някои диви животни. Преди всичко бих посочил единствената засега известна фигура на леопард от Балканите. Леопардът не е засвидетелстван в този регион и статуетката, намерена в долината на Места се тълкува като доказателство за презморски контакти на централнобалканската област с Анатолия в началото на VI хил. пр. Хр. Между намерените праисторически фигури са и такива на кози, мечка, бухал, глиган и др. Зооморфните съдове са явление на целия късен праисторически период. Възхищение предизвикват реалистичните раннеолитни изображения на куче и лъв, на орел и елен. В края на халколита се появяват керамични съдове с тяло на бик, но лицето на животното съдържа и антропоморфни черти. Причината за моделирането на този синкретичен образ явно е в това, че в представите на древните земеделци мъжкият партньор на богинята Майка се явява в две хипостази – бик и човек (човекът е племенния вожд-жрец). През късната бронзова епоха зооморфни съдове с черти на водоплаваща птица са използвани като погребални урни в некрополи с трупоиизгаряне – вероятно древните са считали, че душите на починалите са отлитали като птици.

Култовите масички са много интересен и малко изследван елемент на културата на неолита и халколита. Почти винаги са украсени от всички страни, понякога по ръба на резервоара са моделирани безлични антропоморфни образи, срещат се и масички с протоме на овен или козел. Култовите масички, наричани още жертвеници, се свързват с култа на богинята Майка – вероятно са използвани в обреди, свързани с плодородието в семейството.

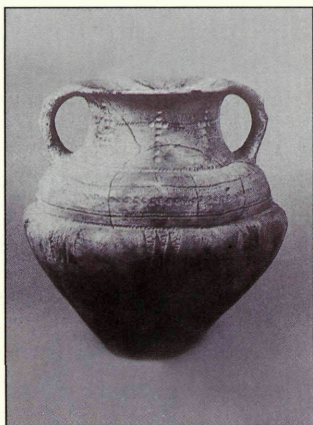
Пинтадерите са рядко срещани находки от неолита и халколита. Най-

вероятна е хипотезата, че те са били носени за плодородие, вероятно от жените – намирани са в женски гробове. На една раннеолитна пинтадера е представено съзвездие Бик (вероятен небесен образ на бога Небе), а това е в унисон горната хипотеза. Къснохалколитната пинтадера от селищната могила Караново е с големи размери. Долната ѝ повърхност е покрита със знаци, които преди години бяха обявени за писменост. Тази хипотеза обаче не намери привърженици.

Амулетите се поддават сравнително лесно на интерпретиране. През ранния неолит те много често са изработвани от камък и представят земноводно животно – костенурка, змия, жаба. Тези животни вероятно са приемани за хипостази на богинята Майка и съответно амулетите, които ги изобразяват са носени за плодородие. Причината за установената в представите на древните връзка е цикличността в появяването и скриването на тези животни, чиято цикличност приблизително съвпада с цикъла на природата. През халколита често се срещат амулети, изработени от глина и покрити със знаци. По това време се появяват и златни амулети, които ще покажа след малко.

Роля в неолитната обредност за плодородие са имали и изработените от глина модели на житно зърно, които все още много специалисти приемат за тежести за прашка.

В края на моето изложение ще се спра на погребалните обичаи през късния праисторически период в днешните български земи. Както в почти всички съседни райони, основният начин на погребване на мъртвите през неолита и ранния халколит включва полагане на тялото в свита (хокерна) позиция наляво или на дясно в гробна яма в рамките на селището. Броят на установените при разкопки такива гробове е сравнително малък и поради това се появява изключително сложният въпрос: как и къде са погребвани всички останали починали хора? Заедно с хокерната поза, установени са и други позиции на тялото – т.нар. жабешка или хокер по гръб. В един случай от Западна България тялото е хвърлено в боклучна яма. Некрополите извън селището се появяват в самия край на неолита и то само в крайния североизточен район на България – Добруджа. Оставени са от носителите на една културна общност, която не принадлежи на средиземноморския кръг културни явления, а е свързана със Северното Причерноморие. Засега некрополи са установени само в Североизточна България и те се отнасят към късния неолит. Погребването е извършвано чрез трупополагане, предимно в хокерна позиция наляво или надясно, но значителен дял принадлежи и на погребаните в изпъната позиция по гръб. Особен случай са установените

Фиг 5. Погребален съд от късната бронзова епоха

многобройни скелети в най-горните халколитни напластявания на селищната могила Юнаците в Тракия. Последното селище върху могилата явно е опожарено от нападатели, част от обитателите са изгорели и са затиснати от останките на къщите, други са погребани набързо в пространствата между изгорелите постройки при частично спазване на обредността.

През ранната бронзова епоха в Тракия продължава традицията на интрамуралното, т.е. вътреселищно погребване, но се явяват и некрополи с трупологане. Появява се и погребването с трупологане под малък могилен насип – този нов за региона погребален обичай, регистриран в Източна България, е донесен от степните мигранти. В някои случаи тялото на мъртвия е положено върху дървена кола с четири колелета. През късната бронзова епоха в Северозападна България и то главно по брега на Дунава се появяват големи некрополи с трупозгаряне – традиция, която продължава и през желязната епоха (фиг. 5).

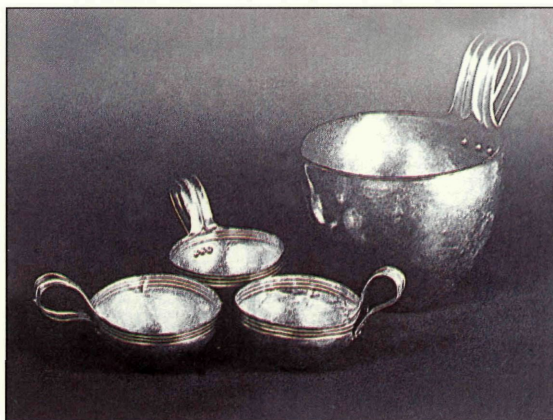
Преди 30 години света на специалистите – праисторици и на любителите на древността беше удивен от една сензация – откриването на къснохалколитния Варненски некропол. Причината е не самото откриване на некропол от това време, а в откриването на хиляди изумително произведени златни предмети. До тогава, а и досега Старият свят не познава такова богатство на едно място, датирано в последните векове на V хилядолетие пр. Хр., т.е. от преди близо 6500 години. Проучени са близо 300 гроба, около 80% от които с трупологане в хокерна поза или в изпънато положение по гръб. Голямата част от тях съдържат нормалния погребален инвентар и по изключение – дребни златни предмети. Друга група са гробовете с повече златни и медни предмети. Изключителен интерес предизвиква обаче гроб на мъж със значително количество златни украшения и медни сечива, с два керамични съда със златна боя, с лък със стрели и скиптър. Без съмнение в

Фиг 6. Погребение на Хвожд Х жрец от Варна (меднокаменна епоха)

този гроб е положен висш представител в социалната йерархия – вероятно племенин вожд–жрец (фиг. 6). Останалите около 20% гробове са кенотафи. Предложени са многобройни интерпретации, от които аз ще представя само една. Според тази хипотеза гробовете–кенотафи са оставени от обредни действия за погребването на социалния статус на живи представители на висшето ниво на социалната йерархия, които след редица изпитания отново получават “мандат” за заеманото или за по–високо социално положение и съответно получават нови инсигнии. Това ще рече, че къснохалколитното общество все още не приема унаследяването на царската и жреческата власт. Кенотафите са различни по вид и по богатство и явно отразяват обреди, свързани с хора с различни рангове. Особен интерес предизвикват трите глинени маски със златни предмети по тях, моделирани на дъното на гробната яма. В някои случаи гробният инвентар повтаря характера и подреждането му като при реалните гробове. В последната група кенотафи знаците на социалния статус са поставени в торба и погребани. Като цяло кенотафите са най–богатите на гробен инвентар комплекси в некропола.

И тъй като говорих и показвах многобройни златни предмети, ще завърша с едно съкровище от късната бронзова епоха, някои от предметите в което показват близост с микенския културен кръг. Т.нар. Вълчитрънско съкровище е намерено е в централна Северна България, било е укрито или обредно заровено в яма (фиг. 7).

Фиг 7. Златни съдове от Вълчитрънското съкровище (късна бронзова епоха)

Η Προϊστορία της Γιουγκοσλαβίας

Rastko Vasić

Διευθυντής Ερευνών στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών - Βελιγράδι

Μετάφραση: Σ. Χατζηγεωργιάδου

Το έδαφος της σημερινής Γιουγκοσλαβίας περιλαμβάνει το κεντρικό τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου. Στα βόρεια βρίσκεται το νότιο τμήμα της πεδιάδας της Παννονίας με πλατιές και εύφορες πεδιάδες που διασχίζονται από τους ποταμούς Δούναβη και Τίσα. Στα νότια υπάρχουν ορεινές περιοχές που διακόπτονται από ποτάμια με εύφορες κοιλάδες. Τα εδάφη αυτά ήταν γεωγραφικά ανοικτά σε διάφορες επιρροές και μετακινήσεις που άφησαν τα ίχνη τους στην πολιτιστική εξέλιξη της περιοχής. Πολλές πολεμικές ομάδες και φυλές μετακινούνταν σ' αυτή την περιοχή σε περιόδους πολέμων, ενώ σε ειρηνικές περιόδους υπήρχε ανταλλαγή αγαθών, εμπειριών και ιδεών. Εξαιτίας της ιδιόμορφης γεωγραφικής της θέσης, η περιοχή έγινε σημαντικό σταυροδρόμι, το οποίο συνέδεε την κεντρική Ευρώπη στα βόρεια με την ανατολική Ευρώπη στα νότια, αλλά και τόπο συνάντησης στοιχείων από την Ανατολή, τη νότια Ρωσία και τη Μ. Ασία. Ταυτόχρονα υπήρχαν και επιρροές από τα δυτικά, κυρίως από τη δυτική Παννονία και τις ανατολικές Άλπεις. Παρά τις σχέσεις με τους γείτονες, η περιοχή διαμόρφωσε το δικό της ιδιαίτερο χαρακτήρα, τον οποίο παρατηρούμε στους τοπικούς πολιτισμούς που αναπτύχθηκαν σε όλη τη διάρκεια της Προϊστορίας.

Η Παλαιολιθική εποχή στην περιοχή της κεντρικής Βαλκανικής αντιπροσωπεύεται με ελάχιστες θέσεις, κυρίως λόγω απουσίας εκτεταμένων ερευνών. Από τα λίγα διαθέσιμα ευρήματα συμπεραίνεται ότι ο άνθρωπος κατοικούσε και δρούσε στην περιοχή κατά τη Μέση και την Ύστερη Παλαιολιθική εποχή. Ιδιαίτερα αναφέρεται το λατομείο πυριτόλιθου στο Kremenas κοντά στη Niš, το οποίο λειτουργούσε τους προϊστορικούς χρόνους, ίσως ήδη από τη Μέση Παλαιολιθική, και θα πρέπει να ήταν ένα από τα παλαιότερα γνωστά λατομεία πυριτόλιθου.

Οι πολιτισμοί της Μεσολιθικής περιόδου εμφανίζονται με πιο συγκεκριμένη μορφή στην περιοχή των στενών του Djerdar και αντιπροσωπεύονται από την πρώιμη φάση του πολιτισμού Lepenski Vir. Ο πολιτισμός αυτός, με τη μοναδική αρχιτεκτονική και τη γλυπτική σε λίθους, αποτελεί ένα από τα πλέον ασυνήθιστα και αυθεντικότερα φαινόμενα της ευρωπαϊκής Προϊστορίας. Έλαβε την ονομασία του από το χώρο όπου βρέθηκαν τα σημαντικότερα ευρήματα κοντά στο χωριό Boljetina, σε έρευνες που έγιναν μεταξύ 1965 και 1970 κατά τη διάρκεια διερευνητικών ανασκαφών στο Δούναβη για την κατασκευή Υ/Η σταθμού στο Šip.

Ο οικισμός του Lepenski Vir βρίσκεται σε πεταλόσχημο όρμο του ποταμού, με την πίσω πλευρά του να κλείνεται από υψηλούς βράχους. Πρόκειται για μια από τις ομορφότερες περιοχές των στενών του Djerdar. Στις επιχώσεις πάχους 2 έως 3,5 μ. εντοπίστηκαν 148 κατόψεις οικιών. Είναι τραπεζιόσχημες με καμπύλη την εμπρόσθια πλευρά και δάπεδα διαμορφωμένα με θρυμματισμένο ασβεστόλιθο. Στο εσωτερικό των οικιών, συνήθως στο κέντρο τους, βρίσκονται τετράγωνες εστίες διαμορφωμένες με λίθους. Εμπρός και πίσω από τις εστίες υπήρχαν μεγάλα ειδώλια και βωμοί με ή χωρίς διακόσμηση. Σύμφωνα με τις πασσαλότρυπες, οι οικίες είχαν σχήμα κόλουρου κώνου ή πολυεδρικό. Η κατασκευή τους γινόταν με βάση ορισμένες μαθηματικές αναλογίες: οριζόταν η διάσταση της εμπρόσθιας πλευράς και στη συνέχεια η ίδια απόσταση μεταφερόταν στις πλάγιες πλευρές, οι οποίες συνδεόμενες μεταξύ τους δημιουργούσαν ισοσκελές τρίγωνο, το οποίο με τη σειρά του όριζε την επιφάνεια στην οποία κατασκευαζόταν η οικία.

Παρόμοια αρχιτεκτονική δεν έχει εντοπισθεί αλλού και μάλλον πρόκειται για τοπικό δημιούργημα των κατοίκων του Djerdar. Η εξάρτηση της αρχιτεκτονικής από μαθηματικούς κανόνες θα πρέπει να είχε μαγικές αναφορές σχετικές με την κατασκευή και να σχετιζόταν με την ύπαρξη τελετής ίδρυσης του οικισμού.

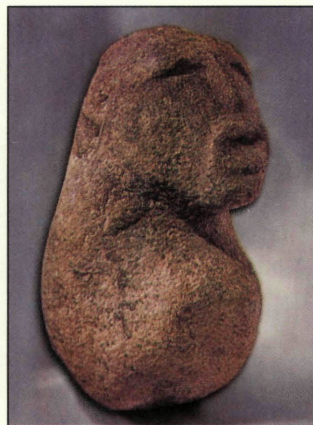
Κάτω από τα δάπεδα ή κοντά στις εστίες βρέθηκαν ταφές νεκρών σε ύπτια ή συσπειρωμένη στάση. Μερικοί νεκροί βρίσκονταν σε θέση οκλαδόν και θύμιζαν το τραπεζοειδές σχήμα των οικιών. Ίσως η θέση αυτή είχε ειδικό μαγικό συμβολισμό.

Εκτός από την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική, ο πολιτισμός Lepenski Vir χαρακτηρίζεται και από τη μοναδική γλυπτική (εικ. 1). Έχουν βρεθεί περισσότερα από πέντε μεγάλα ειδώλια από αμμόλιθο δουλεμένα με κρούσεις ή χαράξεις. Τα περισσότερα ειδώλια έχουν αφηρημένες συνθέσεις ή απροσδιόριστα σχήματα. Ορισμένα έχουν εξπρεσιονιστική απόδοση με κεφάλια ανθρώπινα ή

ζώων σε φυσικό μέγεθος. Στα χαρακτηριστικά των ειδωλίων περιλαμβάνεται και η διακόσμηση, η οποία φανερώνει και την προέλευσή τους. Η διακόσμηση με γεωμετρικά θέματα ήταν διαδεδομένη στην περιοχή των στενών του Djerdap και πριν από την εμφάνιση του πολιτισμού Lepenski Vir. Φαίνεται ότι τα βότσαλα του ποταμού αποτελούσαν από παλαιότερα αντικείμενα λατρείας –σύμβολα της γέννησης από νερό και πέτρα, στοιχεία με τα οποία οι κάτοικοι του Lepenski Vir ήταν στενά συνδεδεμένοι. Τα παλαιότερα ειδώλια παριστάνουν πιθανότατα τα πρώτα ζώοντα όντα γεννημένα στο νερό, τους πρώτους προγόνους του ανθρώπου και της ζωής γενικότερα (εικ. 2). Οι άλλες μορφές των ζώων και των ψαριών εμφανίστηκαν στην περαιτέρω ανάπτυξη του μύθου.

Εκτός από τον οικισμό στο Lepenski Vir, στον ομώνυμο πολιτισμό ανήκουν και οι θέσεις Padina, Vlasac, Hajdučka Vodenitsa, όπου επίσης βρέθηκαν νεκροί ενταφιασμένοι σε ύπτια και συσπειρωμένη θέση, κατόψεις οικιών ίδιας μορφής, τμήματα ειδωλίων, βωμίσκοι, λίθινα εργαλεία, οστά, κεραμική και άλλα αντικείμενα. Ωστόσο, η τελειότητα των μαθηματικών αναλογιών στην αρχιτεκτονική και ο μεγάλος αριθμός ειδωλίων με συγκεκριμένες μορφές δείχνουν ότι ο οικισμός στο Lepenski Vir ήταν το κέντρο αυτού του πολιτισμού, ένα είδος ιερού κέντρου, έδρα μάγων και ιερέων που γνώριζαν τα μυστικά της γέννησης και της δημιουργίας.

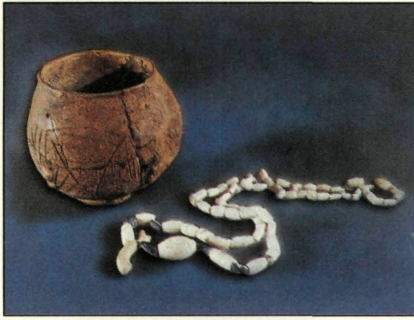
Στοιχεία του πολιτισμού Lepenski Vir εμφανίζονται και εκτός της περιοχής Djerdap, στον προϊστορικό οικισμό Velesnica κοντά στο Gladovo στην περιοχή Kijuč, όπου από το 1980 μέχρι το 1984 –στο πλαίσιο των προκαταρκτικών εργασιών για την κατασκευή του δεύτερου Υ/Η στο Kjusak– αποκαλύφθηκαν δύο ακόσμητοι βωμίσκοι παρόμοιοι με αυτούς του Lepenski Vir. Βρέθηκε ακόμη ομαδική ταφή στο παλαιότερο τμήμα του οικισμού. Ο παλαιότερος σκελετός είναι παιδικός σε καθιστή θέση και συνδέεται πιθανώς με τελετή ίδρυσης του οικισμού. Αυτά τα χαρακτηριστικά στοιχεία του πολιτισμού

Εικ.1: Λίθινο ειδώλιο του πολιτισμού Lepenski Vir (επονομαζόμενος “Αδάμ”) (Αρχαιότερη Νεολιθική)

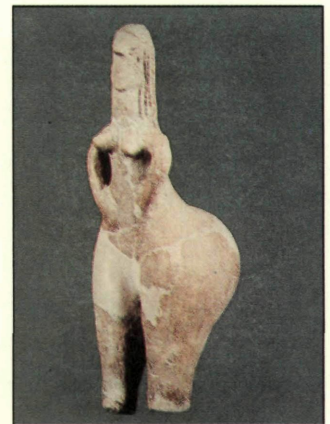
Εικ.2: Λίθινο ειδώλιο του πολιτισμού Lepenski Vir (Αρχαιότερη Νεολιθική)

Εικ.3: Κεραμική και κόσμημα (περιλαίμιο) του πολιτισμού Starčevo (Μέση Νεολιθική)

εργαλείων σε σχέση με την Παλαιολιθική εποχή. Το τέλος του τοποθετείται στην πρώιμη πρώτη φάση του πολιτισμού Starčevo, ο οποίος ανήκει στη Νεολιθική εποχή και χαρακτηρίζεται από την ανεπτυγμένη γεωργία, την κτηνοτροφία και τη μαζική χρήση της κεραμικής. Εκτός των άλλων, ο πολιτισμός Starčevo είναι σημαντικός λόγω της αδιαμφισβήτητης συνέχειας της πολιτιστικής εξέλιξης από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική εποχή, γεγονός που δείχνει κάποια γνησιότητα του Νεολιθικού πολιτισμού στην ανατολική Γιουγκοσλαβία.

Ο πολιτισμός Starčevo πήρε την ονομασία από το ομώνυμο χωριό που βρίσκεται κοντά στο χωριό Rapčevo, όπου βρέθηκαν για πρώτη φορά ίχνη αυτού του πολιτισμού, ο οποίος εξαπλώθηκε στην περιοχή της Γιουγκοσλαβίας κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική. Δημιουργήθηκε στο Djerdap στο πλαίσιο του πολιτισμού του Lepenski Vir, ενώ συναντάται και στις θέσεις Blagotin στο Tristenik, Donja Branjevina στο Odžak, Pavlovac στη Vranja, Bubanj στη Niš, Gladnice στη Gracanica του Κοσόβου κ.λπ. Τα χαρακτηριστικά του πολιτισμού αυτού ήταν η αναπτυγμένη γεωργία, η προηγμένη κτηνοτροφία, η προτίμηση σε παραποτάμιες θέσεις. Τα σπίτια ήταν υπόγεια ή ισόγεια, ενώ πολλά ήταν τα κινητά ευρήματα, εργαλεία από λειασμένη ή λαξευμένη πέτρα και οστέινα, καθώς και άφθονη κεραμική. Κυριαρχούσαν τα στρόγγυλα ή ημισφαιρικά αγγεία, συνήθως με κωνική βάση ή χαμηλό πόδι, άριστης ή χονδροειδούς ποιότητας (εικ. 3). Μαζί με την κεραμική υπήρχαν μερικές φορές και πήλινα κυλινδρικά ειδώλια (εικ. 4). Ο πολιτι-

Εικ.4: Ειδώλιο (η επονομαζόμενη "Κοκκινομάλλα θεά") από την Donja Branjevina

σμός Starčevo ήταν γνωστός σε πολλές περιοχές της Σερβίας, της Βοϊβοντίνας, της Σλοβενίας, της ανατολικής Βοσνίας, του Κοσόβου και της Μετοχίας, ενώ στις γειτονικές χώρες Ουγγαρία, Ρουμανία και Βουλγαρία συναντάται με διαφορετικές ονομασίες, όπως Kőrös, Criș, Kremikovci.

Το πρόβλημα της εμφάνισης του πολιτισμού του Starčevo συνδέεται στενά με την έναρξη της Νεολιθικής εποχής στη Βαλκανική χερσόνησο γενικότερα. Συμπεραίνουμε ότι με το πέρασμα του χρόνου η γεωργία εξαπλώθηκε σταδιακά και κατέκτησε τη Βαλκανική, αλλά οι ανασκαφές στο Djerdap έδειξαν μείξη στοιχείων του μεσολιθικού και του νεολιθικού πολιτισμού και αρχή της τοπικής καλλιέργειας σιτηρών. Αυτό αποτελεί απόδειξη για τον ενεργό ρόλο των αυτοχθόνων κατοίκων στη δημιουργία του πολιτισμού Starčevo.

Στο τέλος της Νεότερης Νεολιθικής στην κεντρική Βαλκανική αναπτύχθηκε ο πολιτισμός Vinča, ο οποίος προήλθε από την επαφή νέων αποίκων από την Ανατολή με στοιχεία του πολιτισμού Starčevo. Ο πολιτισμός Vinča γεωγραφικά εξαπλώνεται στην ίδια περιοχή με εκείνον του Starčevo με ορισμένες διαφορές. Έλαβε την ονομασία αυτή από τη θέση Άσπρος Λόφος στο χωριό Vinca κοντά στο Βελιγράδι, στις επιχώσεις του οποίου, πάχους 10,5 μ., εντοπίστηκε το 1905 για πρώτη φορά ένας τόσο σημαντικός πολιτισμός. Η ανασκαφή άρχισε το 1908 και με διακοπές συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Άλλες σημαντικές θέσεις αυτού του πολιτισμού είναι το Žarkovo και η Banjica κοντά στο Βελιγράδι, το Pločnik στο Prokuplja, το Gradac στη Zlokučana, το Divostin στο Kragujevac, το Pavlovac στη Vranja, το Jakovo-Kormadin και η Gomolava στο Srem, το Potporanj στο Vrsca, το Valac και η Predionca στο Κόσοβο.

Οι οικισμοί του πολιτισμού Vinča ιδρύονταν συνήθως στις όχθες ποταμών ή σε χαμηλές πλαγιές. Τα σπίτια ήταν ισόγεια ή συχνότερα υπόγεια, τετράπλευρα με ένα ή περισσότερα δωμάτια διαφορετικών διαστάσεων. Οι τοίχοι ήταν κτισμένοι με πλέγματα κλαδιών και πηλό και μερικές φορές ενισχυμένοι με πέτρα. Το δάπεδο ήταν κατασκευασμένο από πατημένο χώμα ή από ξύλο στρωμένο με πηλό. Στο εσωτερικό των σπιτιών υπήρχε εστία με ίχνη μεταλλουργικών δραστηριοτήτων, ενώ οι εσωτερικοί τοίχοι μερικές φορές ήταν διακοσμημένοι με γεωμετρικά ή άλλα θέματα.

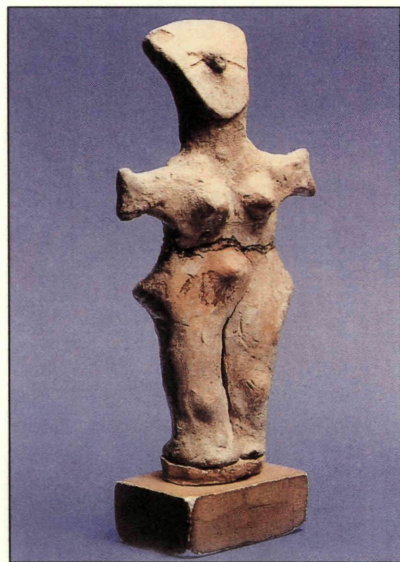
Εντοπίστηκαν ταφές με σκελετούς σε συσπειρωμένη θέση μέσα στους οικισμούς, όπως και στον πολιτισμό Starčevo.

Τα κτερίσματα είναι εξαιρετικά πλούσια και ποικίλα. Τα όπλα και τα εργαλεία είναι κατασκευασμένα από λειασμένη και στιλβωμένη πέτρα, από οστά και

κέρατα ζώων. Η κεραμική είναι χονδροειδής, μονόχρωμη στιλβωμένη, συνήθως γκριζα ή μελανή, διακοσμημένη με ρηχές αυλακώσεις, με εγχάρακτα γεωμετρικά θέματα και χρώμα το οποίο απολεπίζεται. Βασικά σχήματα είναι οι αμφικωνικές φιάλες με κυλινδρικό λαιμό ή κύπελλα ίδιας μορφής, αμφορείς με κυλινδρικό ή κωνικό λαιμό και τονισμένους ώμους. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ανθρωπόμορφα πώματα αμφορέων. Ιδιαίτερη ομάδα σκευών αποτελούν τα ζωόμορφα αγγεία με μορφή πουλιών, βοοειδών και άλλων ζώων.

Η ειδωλοπλαστική είναι χαρακτηριστική για τον πολιτισμό Vinča. Παρουσιάζει ανθρώπινες μορφές και μορφές ζώων. Οι ανθρώπινες παριστάνονται καθιστές ή όρθιες (εικ. 5). Στην αρχή έχουν κυλινδρικό ή επίπεδο σώμα χωρίς λεπτομέρειες, ακολουθούν την παράδοση του πολιτισμού Starčevo. Αργότερα, η μορφή των σωμάτων γίνεται περισσότερο φυσιοκρατική, τονίζεται ο ρεαλισμός, καθώς και η πλαστικότητα. Στην τελική φάση αυτού του πολιτισμού τα ειδώλια ακολουθούν μια χαρακτηριστική τεχνοτροπία: καλύπτονται με βαθιές χαράξεις ή γραπτή γεωμετρική διακόσμηση, η οποία συνήθως δεν ακολουθεί την ανατομία της μορφής και το ένδυμα. Από αυτά ξεχωρίζουν τα μεγάλα τριγωνικά πρόσωπα που αποδίδονται σε θεϊκές μορφές, οι οποίες καθορίζουν τη ζωή των ανθρώπων πάνω στη γη. Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια είναι στην πλειοψηφία τους γυναικεία, παρουσιάζονται σαν θεές της γονιμότητας και του θανάτου, αλλά έχουν πιθανότατα και άλλες ιδιότητες.

Χρονολογικά, ο πολιτισμός Vinča πολύ συχνά χωρίζεται σε μια πρώιμη φάση που ονομάζεται Vinča Torados και σε μια νεότερη Vinča Pločnik. Σε πολλές περιοχές του πολιτισμού Vinča βρέθηκαν ίχνη επεξεργασίας μετάλλων, αρχικά χαλκού, για την κατασκευή εργαλείων και κοσμημάτων. Γι' αυτό πιστεύεται ότι η πρώιμη φάση (Vinča Torados) ανήκει στη Νεολιθική εποχή, ενώ η νεότερη (Vinča Pločnik) συνδέεται με μια νέα εποχή, τη Χαλκολιθική, οπότε αρχίζουν να χρησιμοποιούνται τα μέταλλα και αναπτύσσεται η μεταλλουργία. Αυτό αποδεικνύεται από τις ανασκαφές στη Rudna Glava στο Majdanpek, σημερινό ορυχείο χαλκού, στο οποίο βρέθηκαν σκωρίες με πέτρινα εργαλεία και κεραμικά σκεύη του πολιτισμού Vinča, τα οποία ανήκουν σε ένα ενδιάμεσο

Εικ.5: Γυναικείο ειδώλιο του πολιτισμού Vinča-Torados (Νεότερη Νεολιθική)

στάδιο αυτού του πολιτισμού και ονομάστηκε φάση Gradac. Αυτή η φάση τοποθετείται χρονικά ανάμεσα στην πρώιμη και στη νεότερη φάση του πολιτισμού Vinča.

Η Χαλκολιθική εποχή στην κεντρική Βαλκανική δεν έχει σαν νέο στοιχείο μόνο τη χρήση μετάλλων αλλά και άλλες σημαντικές αλλαγές. Σε αντίθεση με την προηγούμενη γεωργική και κτηνοτροφική απασχόληση του πληθυσμού, οι κάτοικοι τώρα ασχολούνται κυρίως με τη νομαδική κτηνοτροφία χωρίς μόνιμες εγκαταστάσεις. Οι νομάδες φτάνουν από ανατολικά και βόρεια και καταλύουν την προηγούμενη νεολιθική ενότητα. Φανερές είναι οι διαφορές στα σχήματα της κεραμικής και στις μορφές της ειδωλοπλαστικής, όπως και στα εργαλεία και στα όπλα, τα οποία ακόμη είναι λίθινα ή οστέινα, εξαιτίας της μικρής ποσότητας διαθέσιμου χαλκού. Υπάρχουν επίσης και αλλαγές στην ταφή των νεκρών, καθώς πάνω από τους τάφους δημιουργούνται τύμβοι που είναι χαρακτηριστικοί για τις κτηνοτροφικές ομάδες. Με τον καιρό, οι νέες ομάδες αναμειγνύονται με τους παλαιούς κατοίκους και δημιουργούν μόνιμους οικισμούς, τους οποίους οχυρώνουν. Η οικονομία των κοινοτήτων βασίζεται πάλι στη γεωργία και στην κτηνοτροφία.

Κατά τη Χαλκολιθική περίοδο και πιο συγκεκριμένα στην φάση Vinča Pločnik αρχίζει η επεξεργασία των μετάλλων και δημιουργούνται νέες συνθήκες ζωής. Οι παλαιότερες κοινωνικοοικονομικές βάσεις, όπως είναι γνωστές στο πλαίσιο του πολιτισμού Vinča, εμφανίζονται ξεπερασμένες. Ακολουθεί η πολιτισμική ενότητα Bubanj-Salcutsa-Krvinodol, η οποία αποτελείται από μικρές ομοιογενείς ομάδες διασκορπισμένες στη Σερβία, Βουλγαρία και Ρουμανία και διατηρεί στο χαρακτήρα της ορισμένα παλαιά στοιχεία. Στην αρχή της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου έχουμε την εισβολή ομάδων, οι οποίες στις περιοχές της κεντρικής και ΝΑ Ευρώπης οδηγούν σε μεταβολές όχι μόνο του υλικού πολιτισμού αλλά και της οικονομίας και του τρόπου ζωής. Αυτές οι αλλαγές είναι συνδεδεμένες με τον πολιτισμό Baden και Kostolač. Κατά την ίδια περίοδο εμφανίζονται στοιχεία από τις στέπες και οι τάφοι με ώχρα και τύμβους. Αυτά τα στοιχεία διεισδύουν από τη νότια Ρωσία προς τη Δύση και συνδέονται με τη μετακίνηση των Ινδοευρωπαίων. Οι περισσότεροι τύμβοι στην περιοχή της Γιουγκοσλαβίας προέρχονται από το Rapđeno και το Vrška της περιοχής Banat. Τους τύμβους χαρακτηρίζουν κιβωτιόσχημοι τάφοι με νεκρούς σε θέση συσπείρωσης. Μέσα στους τάφους βρίσκονται ώχρα διασκορπισμένη, ασημένιες και χρυσές περόνες. Η ανάμειξη της νέας ομάδας με τους παλαιούς κατοίκους πραγματοποιήθηκε στην αρχή της εποχής του Χαλκού. Έτσι μάλλον δημιουργήθηκαν οι πρώτες μεγάλες εθνικές ομάδες στα Βαλκάνια, των Ιλλυριών και των Θρακών.

Στα τέλη της Χαλκολιθικής εποχής, την πιο σημαντική εμφάνιση στη Σερβία αποτελεί ο πολιτισμός Vučedol που έλαβε την ονομασία από το χωριό Vučedol κοντά στο Vukovar στο δυτικό Srem. Χάρη στην οικονομική του ανάπτυξη, που οφείλεται στην κτηνοτροφία, ο πολιτισμός αυτός επεκτάθηκε από την ανατολική Σλοβενία και το Srem, στις χώρες του Δούναβη, στη δυτική Βαλκανική χερσόνησο, στην Παννονία και στα βόρεια μέχρι την Πράγα. Οι οικισμοί του πολιτισμού αυτού βρίσκονταν σε υψώματα κοιλάδων, δίπλα σε ποταμούς φυσικά οχυρωμένους. Οι οικίες είχαν αρκετά δωμάτια με κυκλικές εστίες, όπως μαρτυρούν πήλινα ομοιώματα σπιτιών. Στον υλικό πολιτισμό η κεραμική είχε ιδιαίτερη σημασία. Έχει βρεθεί σε μεγάλες ποσότητες, χοντροειδής και λεπτή, σε διάφορα σχήματα, πλούσια διακοσμημένη με εγχάρακτα γεωμετρικά θέματα γεμάτα με άσπρο χρώμα (εικ. 6). Τα εργαλεία και τα όπλα κατασκευάζονταν κυρίως από μέταλλο, αλλά χρησιμοποιούνταν επίσης οστέινα και λίθινα. Η μεταλλουργία ήταν αναπτυγμένη, το μέταλλο χυνόταν μέσα σε διπλές πήλινες μήτρες, τεχνική άγνωστη μέχρι τότε στην περιοχή. Η οικονομία στηριζόταν κυρίως στην κτηνοτροφία και τη μεταλλουργία. Ο πολιτισμός αυτός εξαπλώθηκε και σε άλλες περιοχές, όπως υποδηλώνει ο τάφος του Πρίγκιπα με το χρυσό πέλεκυ και το εγχειρίδιο στη θέση Maloj Grudi, στην περιοχή Τίνας του Μαυροβουνίου. Με την πάροδο του χρόνου, ο πολιτισμός Vučedol έχασε το δυναμισμό του, με αποτέλεσμα τη διάλυσή του σε μικρές ομάδες. Αυτές θα αποτελέσουν τη βάση για την εξέλιξη της μελλοντικής Πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Η εποχή του Χαλκού¹ στην κεντρική Βαλκανική χερσόνησο αντιπροσωπεύει την εποχή πολιτιστικής σταθερότητας και οικονομικών ευκαιριών. Είναι η περίοδος χρήσης χαλκού για την κατασκευή όπλων, εργαλείων και κοσμημάτων.

Εικ.6: Κεραμική πολιτισμού Vučedol (Υστερη Χαλκολιθική Γιουγκοσλαβίας)

Οι νέες μεταλλουργικές γνώσεις αναπτύχθηκαν στην Τρανσυλβανία και την περιοχή της Σερβίας, οι οποίες –χάρη στα πλούσια ορυχεία της στα Καρπάθια η πρώτη και στις μικρές ποσότητες κασίτερου και αρσενικού η δεύτερη– εξελίχθηκαν σε σημαντικά κέντρα για την κατεργασία του μετάλλου. Τον χαλκό χρησιμοποιούσαν ως μέτρο συναλλαγής στην κτηνοτροφία και τη γεωργία. Οι οικισμοί του πολιτισμού αυτού συνήθως

1. Στη Γιουγκοσλαβία αρχίζει από το 2000 π.Χ. περίπου

χιζόταν πάνω σε λόφους για προστασία από τις καιρικές συνθήκες και στις όχθες των ποταμών. Η ταφή των νεκρών γινόταν σε τύμβους ή νεκροπόλεις. Ένας άλλος τρόπος ταφής ήταν η καύση του νεκρού και η τοποθέτηση της τέφρας σε αγγείο. Η κεραμική αυτή την εποχή δεν είχε τα κλειστά νεολιθικά σχήματα και συχνότερα συναντώνται σύνθετα σχήματα. Η διακόσμηση είναι συχνά πολύ πλούσια, συνήθως εγχάρακτη με προσθήκη λευκής ύλης. Τα κοσμήματα αρχικά ήταν απλά, αλλά σταδιακά απέκτησαν σύνθετο και λεπτοδουλεμένο σχήμα. Το ίδιο ισχύει για τα όπλα. Υπήρχαν όπλα με πλούσια διακόσμηση, από τα οποία φαίνεται η κοινωνική θέση του τεχνίτη και του ιδιοκτήτη.

Στην Πρώιμη εποχή του Χαλκού εμφανίζονται περισσότερες ομάδες που προήλθαν από την ένωση στοιχείων της προηγούμενης χαλκολιθικής παράδοσης με τα νέα στοιχεία. Στα βορειοδυτικά, στη Σλοβενία, στο Srem και στη ΒΔ Σερβία δημιουργήθηκε ο πολιτισμός Vinkov, ο οποίος προήλθε κατά το μεγαλύτερο μέρος του από τον πολιτισμό Vučedol. Για τη δυτική Σερβία χαρακτηριστική είναι η ομάδα Belotič-Bela Crkva, γνωστή από τις νεκροπόλεις με τους τύμβους. Η προέλευσή τους αποδίδεται σε επιδράσεις από την Ανατολή. Στο Banat εμφανίζεται η ομάδα Moriška, η οποία δέχτηκε τις επιδράσεις των πρώιμων χαλκολιθικών στοιχείων. Στην κεντρική Σερβία αναπτύσσεται ο πολιτισμός Bubanj III, του οποίου χαρακτηριστικό είναι τα κύπελλα με δύο λαβές (κανθαρίσκοι).

Στη διάρκεια της επόμενης φάσης της Πρώιμης εποχής του Χαλκού εμφανίζεται η ομάδα Vatin, η οποία δημιουργήθηκε από τοπικούς φορείς χωρίς έξωθεν επιδράσεις. Έλαβε την ονομασία από το χωριό Vatin στο Vrška του Banat, όπου εντοπίστηκε για πρώτη φορά. Στην αρχή υπήρχε η εντύπωση ότι ήταν διαδεδομένη στο Banat, απ' όπου και εν μέρει επιδρούσε στις γειτονικές περιοχές. Ωστόσο, στη συνέχεια των ερευνών διαπιστώθηκε ότι η κεραμική του, χάρη στην οποία διακρίνεται, εμφανίζεται σε πολλές περιοχές της Βοϊβοντίνας και της Σερβίας. Ο πολιτισμός Vatin περιλαμβάνει μικρές ομάδες με κοινά γνωρίσματα. Το βασικό σχήμα στην κεραμική είναι τα κύπελλα με μία ή δύο λαβές, οι κυλινδρικές βάσεις, τα διπλά αγγεία κ.λπ. (εικ. 7). Επίσης χαρακτηριστικός είναι ο μεγάλος

Εικ. 7: Κεραμική πολιτισμού Vatin (Μέση εποχή του Χαλκού) Karanovo)

αριθμός των οστέινων εργαλείων με πλούσια διακόσμηση. Η διακόσμηση και η πιθανή χρήση διαβήτη για την κατασκευή των κύκλων πιστοποιεί την ύπαρξη ανεπτυγμένου πολιτισμού στο Αιγαίο.

Σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις του πολιτισμού Vatin είναι εκτός από το Vatin, το Židovar και η Omoljica που βρίσκονται στο Pančevo του Banat, η Gomolava στο Srem, το Feudvar στο Mošorin, της Bačka, η Ljuljaci και η Dobrača στη δυτική Σερβία κ.λπ. Οι καινούργιες ανασκαφές στο χωριό Mojsinj στο Čačak έφεραν στο φως καμένους σκελετούς κάτω από τύμβους που υπήρχαν κατά τη Μέση εποχή του Χαλκού², κεραμική από το μετέπειτα πολιτισμό Vatin και λίγα χάλκινα εργαλεία, τα οποία συνδέουν την κεντρική Ευρώπη με το νότιο τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου. Τα ευρήματα από το Mojsinj αποδεικνύουν τη μεγάλη διάρκεια του πολιτισμού Vatin.

Παράλληλα με τη νεότερη φάση του πολιτισμού αυτού, στο τέλος της Μέσης εποχής του Χαλκού, εμφανίζεται στο κεντρικό τμήμα του Δούναβη η ομάδα Dubovac-Žuto Brdo, η οποία έλαβε το όνομά της από δύο περιοχές του Δούναβη, το Dubov στο Banat και Žuto Brdo στην ανατολική Σερβία. Το πλέον σημαντικό χαρακτηριστικό αυτής της ομάδας είναι η άφθονη κεραμική, η ειδωλοπλαστική και τα κτερίσματα που βρέθηκαν στις νεκροπόλεις με τις τεφροδόχες κάλπες. Κύρια σχήματα οι μεγάλες υδρίες με πλατύ στόμιο, σφαιρικό σώμα και στενή βάση και οι φιάλες με δύο ή τέσσερις κάθετες λαβές, οι κυλινδρικές βάσεις, τα διπλά αγγεία κ.λπ. Στο εσωτερικό τους μπορεί να υπήρχαν καρποί. Υπάρχουν ακόμη πτηνόμορφα και ζωόμορφα αγγεία. Η διακόσμηση είναι εγγάρακτη με προσθήκη λευκού χρώματος και στιλβωμένη. Τα θέματα είναι γεωμετρικά σχήματα. Οι συνθέσεις καλύπτουν όλη την επιφάνεια του αγγείου διαμορφώνοντας κάποια ισορροπία.

Τα ειδώλια παριστάνουν γυναικείες μορφές που φορούν μακρύ ένδυμα. Οι τεχνίτες δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στο άνω μέρος. Πιο γνωστό είναι το ειδώλιο του Κλίβεν με ύψος 34 εκ., το οποίο βρέθηκε στο χωριό Κλίβενo το 1880 και καταστράφηκε κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το ειδώλιο παριστάνει γυναικεία μορφή με μακρύ ένδυμα και κοσμήματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ομοιώματα αμαξών που βρέθηκαν στο χωριό Dupljaja στο νότιο Banat. Το πρώτο φέρει μορφή με ερυθρό χρώμα και το άλλο ανθρώπινη μορφή με τρία

Εικ.8: Ομοίωμα άμαξας με πτηνά από την Dupljaja

2. Στη Γιουγκοσλαβία αρχίζει από το 1550 π.Χ. περίπου

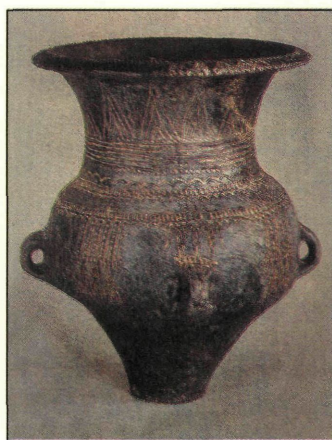
ζευγάρια πάπιες (εικ. 8). Και τα δύο ειδώλια αντιπροσωπεύουν στην ειδωλοπλαστική την τεχνοτροπία της ομάδας Dubovac-Žuto Brdo και δείχνουν τη θρησκευτική αντίληψη του δημιουργού. Ο ήλιος και τα πουλιά είναι στοιχεία τα οποία συνδέονται με τη λατρεία του ήλιου, ενώ τα πολυάριθμα γυναικεία ειδώλια στους τάφους βρίσκονται σε αντίθεση με τα νεολιθικά, που απεικονίζουν τη μεγάλη θεά της γονιμότητας, έχοντας πλέον σύνθετο χαρακτήρα και συγκεντρώνοντας διάφορες δοξασίες. Η λατρεία των νεκρών είχε καθορισμένο τελετουργικό.

Τα μέταλλα που συναντούμε στη Μέση εποχή του Χαλκού, τα οποία συνδέονται με τους πολιτισμούς Vatin και Dubovac-Žuto Brdo, είναι ποικίλα και ολιγάριθμα. Συχνά είναι συνδεδεμένα με βόρεια πρότυπα ή είναι απομιμήσεις τοπικών εργαστηρίων. Η ομάδα χρυσών ευρημάτων από τη θέση Velike Vrbice στο Δούναβη, η οποία αποτελείται από μαργαριτάρια και δακτυλίδια με εγχάρακτους πλοχμούς, μπορεί να θεωρηθεί προϊόν εισαγωγής από το Βορρά. Τα πολυάριθμα περικάρπια με τριγωνικές απολήξεις μοιάζουν με παλάμες χεριού. Συναντώνται συχνά στην πεδιάδα του Μεγάλου Μοράβα, είναι τοπικά δημιουργήματα, ορισμένα από τα οποία μπορεί να έχουν εξαχθεί στο Βορρά και στο Νότο (εικ. 9). Η διακόσμηση τους και ο αριθμός τους μας οδηγούν σε τοπικούς τεχνίτες, οι οποίοι δεν ήταν ακόμη σε θέση να κατασκευάσουν κομφοτεχνήματα από μέταλλο.

Στο τέλος της Μέσης και στις αρχές της Ύστερης εποχής του Χαλκού³ αναπτύσσεται μια ανομοιογένεια στον πολιτισμό Vatin. Δημιουργούνται πολλές νέες ομάδες, όπως είναι η ομάδα Belegiš στη Βοϊβοντίνα, η ομάδα Parađin στην κεντρική Σερβία και η ομάδα Brnjica στη νότια Σερβία και στο Κόσοβο. Σε όλες αυτές τις ομάδες οι νεκροί θάβονται σε νεκροπόλεις, μέσα σε τεφροδόχες κάλπες με κεραμικά πτερίσματα (εικ. 10). Οι τεφροδόχες κάλπες έχουν κυλινδρικό λαιμό και τονισμένο

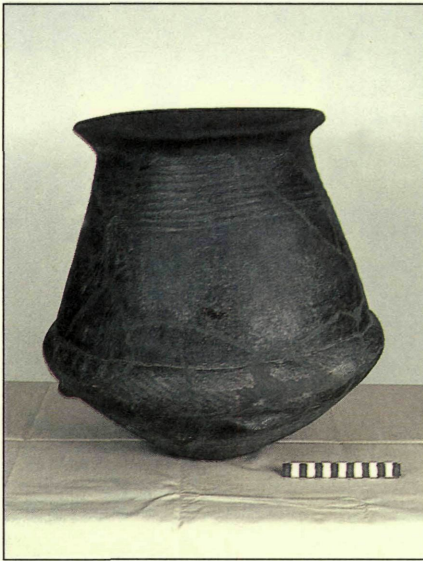

Εικ.9: Περικάρπιο από τη θέση Drtno Karanovo)

Εικ.10: Τεφροδόχος κάλπη από το Dubovac

3. Στη Γιουγκοσλαβία αρχίζει από το 1300-1250 π.Χ. περίπου

Εικ. 11: Τεφροδόχος κάλπη από τη Jagodine (Υστερη εποχή Χαλκού, φάση Gava)

ται στην περιοχή της Βοϊβοντίνα και της Σερβίας (εικ. 11). Σημειώνονται αλλαγές των ομάδων. Η ομάδα Belegiš στην τελική φάση της εποχής του Χαλκού έχει πλέον το όνομα Belegiš-Gava, ενώ οι ομάδες Paraćin και Brijuni εισάγουν ορισμένα νέα στοιχεία.

Αυτή η περίοδος χρονολογείται μεταξύ 1300 και 1000 π.Χ. και σχετίζεται με περισσότερους από 120 θησαυρούς χάλκινων αντικειμένων από την περιοχή της Σερβίας. Όμοιά τους υπάρχουν εκατοντάδες σε γειτονικές περιοχές, όπως στην Κροατία, την Ουγγαρία, τη Ρουμανία και γενικά σε όλη την περιοχή της Ευρώπης. Οι ομάδες αυτές περιελάμβαναν εργαλεία, όπλα, κοσμήματα, σκεύη, κομμάτια χαλκού κ.λπ. (εικ. 12). Τα περισσότερα έχουν μορφή ίδια με τα αντικείμενα από την Παννονία και την κεντρική Ευρώπη. Ωστόσο, πολλά έχουν τοπικό χαρακτήρα και ιδιαίτερο σχήμα, αποδεικνύοντας έτσι την ύπαρξη σημαντικών τοπικών μεταλλουργικών εργαστηρίων, τη φαντασία και τις δυνατότητες των τοπικών τεχνιτών.

Ο μεγάλος αριθμός των θησαυρών (ομάδων ευρημάτων), οι ποτιστικές ομάδες, τα ταφικά έθιμα, οι συχνές καταστροφές των οικισμών από φωτιά, οι διακοπές στις εγκαταστάσεις ορισμένων λόφων μαρτυρούν ανήσυχους καιρούς, οι οποίοι κυριαρχούσαν στα τέλη της εποχής του Χαλκού. Αναίτιες κινήσεις και μεταναστεύσεις διαφόρων ομάδων και φυλών παρατηρούνται στην ευρύτερη περιοχή, από την κεντρική Ευρώπη μέχρι την Αίγυπτο και από τη νότια Ρωσία μέχρι το Αιγαίο, και οδήγησαν στην κατάρρευση της

σώμα, οι φιάλες και τα κύπελλα είναι ευρύστομα, τα μέταλλα στους τάφους είναι πολύ συχνά. Αντίθετα, στην ανατολική Βοσνία και τη ΝΔ Σερβία επιβιώνει από τη Μέση εποχή του Χαλκού η φάση Glasinač, η οποία θα ακολουθήσει τη δική της πορεία στην εποχή του Σιδήρου. Κύριο γνώρισμα αυτής της φάσης είναι η συνέχιση των ενταφιασμών σε νεκροπόλεις με τύμβους, ακολουθώντας την παράδοση της προηγούμενης περιόδου.

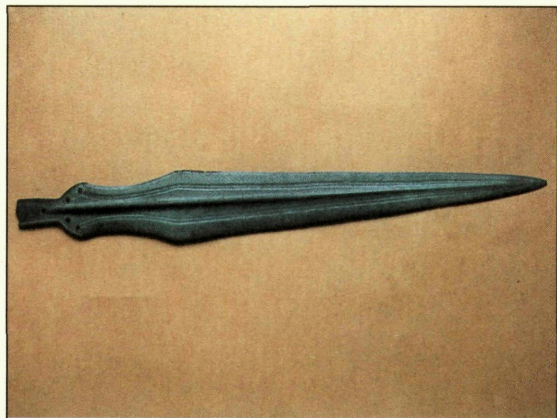
Στην τελευταία φάση της Υστερης εποχής του Χαλκού εξαπλώνεται ο πολιτισμός με τις τεφροδόχες κάλπες από την Παννονία. Στο Νότο επικρατούν τα μελανά γειμίσματα στην κεραμική, γνωστή ως τύπος Gava, που βρέσκει-

Χετιτικής αυτοκρατορίας, την πτώση της Τροίας, την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων, την εμφάνιση των Δωρικών φυλών και άλλων γεγονότων, τα οποία γνωρίζουμε περισσότερο από μύθους και από παραδόσεις παρά από ιστορικά τεκμήρια. Την πιο σημαντική αλλαγή και την αναστάτωση που επικρατούσε στην κεντρική Βαλκανική μπορούμε να παρακολουθήσουμε μόνο μέσα από αρχαιολογικά δεδομένα. Δεν οφείλεται σε εισβολή κεντροευρωπαϊκών ομάδων και ομάδων του Δούναβη με κατεύθυνση προς Νότο μέχρι το Δέλτα του Νείλου, όπως είχε θεωρηθεί, αλλά στις μετακινήσεις πολλών ομάδων και φυλών που σημειώνονται αυτή την περίοδο.

Στη βόρεια Βοσνία και τη Σλοβενία, οι πολιτισμοί με τις τεφροδόχες κάλπες συνεχίζουν να εξελίσσονται. Στην ανατολική Βοσνία και ΝΔ Σερβία δημιουργήθηκε η αξιόλογη ομάδα Glasinac, η οποία χαρακτηρίζεται από τις ταφές σε τύμβους. Το έθιμο αυτό επιβιώνει και αργότερα, ενώ στην κεντρική Βαλκανική και ειδικότερα στη Βοϊβοντίνα και τη βόρεια Σερβία εμφανίζεται τον 10ο αιώνα η ομάδα Bosut, η οποία προήλθε από την ένωση εισηγμένων στοιχείων και στοιχείων από την ομάδα Gava. Η δεύτερη φάση Basarabi τοποθετείται χρονικά στον 8ο π.Χ., με χαρακτηριστικό της τη διακόσμηση της κεραμικής. Εξαπλώθηκε από τις Άλπεις μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα. Στο διάστημα αυτό, μικρές ή μεγάλες ομάδες από τα ανατολικά και νοτιοανατολικά εισέβαλαν στην περιοχή, ενώθηκαν με τον τοπικό πληθυσμό και δημιούργησαν νέες ομάδες και πολιτισμούς. Κατά την ένωση αυτή, το σίδηρο αντικατέστησε το χαλκό στην παραγωγή όπλων και εργαλείων. Εφθασε πλέον ο καιρός για τη σταθεροποίηση των ευκαιριών, την ένωση των κοινοτήτων, τη δημιουργία ενός στρατιωτικού αριστοκρατικού στρώματος, το οποίο τοποθετείται στην κορυφή της κοινότητας και κατευθύνει τα γεγονότα. Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζει όχι μόνο τη Βαλκανική αλλά και όλη την Ευρώπη. Είναι η ώρα της εποχής του Σιδήρου με την πλήρη έννοια του όρου.

Όταν γίνεται λόγος για την Προϊστορία της Γιουγκοσλαβίας μπορούμε να τονίσουμε τα ακόλουθα:

- Για την Παλαιολιθική εποχή υπάρχουν πολλά στοιχεία σχετικά με την εμφάνισή της.
- Η Νεολιθική εποχή είναι η περίοδος της

Εικ.12: Είφος από το Ραπένο (Υστερη εποχή Χαλκού)

μεγάλης πολιτισμικής και οικονομικής εξέλιξης αυτής της περιοχής. Είναι συνδεδεμένη με την εμφάνιση σημαντικών πολιτισμών, του Starčevo στην Αρχαιότερη και της Vinča στη Νεότερη Νεολιθική εποχή, όπως και ο ιδιόμορφος πολιτισμός Lepenski Vir στο φαράγγι του Djerdap.

- Κατά τη Χαλκολιθική εποχή, περίοδος χρησιμοποίησης του χαλκού και ανάπτυξης της μεταλλουργίας, η περιοχή δέχτηκε πολλές επιρροές. Είναι η εποχή των μετακινήσεων. Τη χαρακτηρίζει η εμφάνιση νέων πολιτισμικών ομάδων, μεταξύ των οποίων και ο πολιτισμός Vučedol. Από τις στέπες της νότιας Ρωσίας εξαπλώνονται στοιχεία που συνδέονται με την παρουσία Ινδοευρωπαίων στην Ευρώπη.
- Η εποχή του Χαλκού δεν αποτελεί περίοδο ιδιαίτερων εξελίξεων στην περιοχή. Υπάρχουν αρκετές ομάδες και πολιτισμοί, με σημαντικότερο τον πολιτισμό Vatin που χαρακτηρίζεται για την κεραμική του. Συνέβαλε ώστε να δημιουργηθούν στην Ύστερη εποχή του Χαλκού στη Βοϊβοντίνα και τη Σερβία πολλές πολιτισμικές ομάδες, όπως ο πολιτισμός Dubovac-Žuto Brdo με την ιδιόμορφη κεραμική και ειδωλοπλαστική.
- Η τελική φάση της εποχής του Χαλκού είναι περίοδος ανησυχίας και μετακινήσεων στον ευρύτερο χώρο, ο οποίος περιλαμβάνει και την περιοχή της Γιουγκοσλαβίας. Στη διάρκειά της επέρχονται σημαντικές μεταβολές στον υλικό πολιτισμό, οι οποίες θα οδηγήσουν στην εποχή του Σιδήρου.

Praistorija Jugoslavije

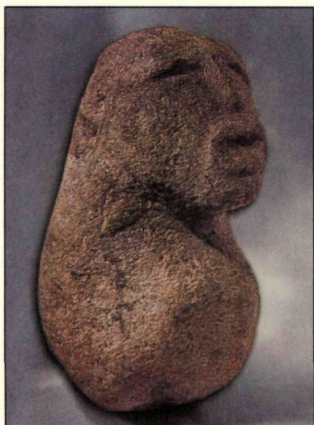
Rastko Vasić

Arheološki Institut - Beograd

Teritorija današnje Jugoslavije obuhvata centralni deo Balkanskog poluostrva, koji je na severu ograničen južnim delovima Panonije sa širokim i plodnim ravnica kroz koje teku reke Dunav i Tisa i na jugu brdovitim oblastima koje su takodje ispresecane plodnim rečnim dolinama. Tokom čitave praistorije ova teritorija je bila geografski otvoreno područje, podložno različitim uticajima i kretanjima, koji su ostavili traga na njen kulturni razvoj. Mnoge ratničke grupe i plemena kretale su se ovom oblašću u nemirnim vremenima dok su u mirnim periodima razmenjivani roba, iskustva i ideje. Specifičan geografski položaj učinio je ovu oblast važnom raskrsnicom preko koje je centralna Evropa na severu bila povezana sa istočnim Mediteranom na jugu, ali i stečistem uticaja sa istoka, iz južne Rusije i Male Azije, kao i onih sa zapada, mahom iz zapadne Panonije i Istočnih Alpa. I pored raznovrsnih veza sa susedima izgradila je ova teritorija svoju sopstvenu fizionomiju, uočljivu najbolje kroz pojedine jedinstvene kulturne pojave tokom cele praistorije.

Nalazišta starijeg kamenog doba ili paleolita nisu poznata u većem broju na Centralnom Balkanu, mahom zbog slabe istraženosti. Po dosadašnjim nalazima može se zaključiti da je čovek obitavao ovu oblast u srednjem i kasnom paleolitu. Poseban fenomen predstavlja ležište kremenac kod Niša, eksploatisano tokom praistorije, možda već od srednjeg paleolita, što bi predstavljalo jedan od najranije poznatih rudnika kremenac uopšte.

Mezolitike kulture na ovoj teritoriji javljaju se u odredjenijoj formi na području Djerdapske klisure i vezane su za početnu fazu kulture Lepenskog vira. Kultura Lepenskog vira sa svojom jedinstvenom arhitekturom i monumentalnom skulpturom od kamena predstavlja jedan od najneobičnijih i najoriginalnijih fenomena evropske praistorije. Dobila je ime po glavnom

Sl. 1: Kamena skulptura iz Lepenskog vira, "Adam". Stariji neolit.

nalazištu, Lepenskom viru kod sela Boljetina, istraživanom od 1965 do 1970 g., prilikom velikih zaštitnih iskopavanja na Dunavu u okviru izgradnje hidrocentrale kod Sipa.

Naselje Lepenskog vira nalazi se u potkovičastoj uvali, zatvorenoj visokim liticama sa zadnje strane, u jednom od najlepših i najslikovitijih delova Djerdapske klisure. U kulturnom sloju debelom od 2 do 3,5 m otkriveno je 148 kućnih osnova u više stambenih horizonata. Sve imaju oblik trapeza sa lučno povijenom čeonom stranom i podovima od nabijenog zdrobljenog krečnjaka. U unutrašnjosti kuća,

obično u sredini, bila su smeštena pravougaona ognjišta od kamenih blokova. Ispred ili iza ognjišta postavljene su kamene skulpture ili ukrašeni i neukrašeni žrtvenici. Gradnja kuće je bila podvrgnuta određenim matematičkim merenjima: određen je raspon pročelja a onda je ta dužina prenet na bočne strane koje se spajaju u začelju, tako da je dobijen ravnostrani trougao čija temena određuju ravan nad kojom se diže objekat.

Ova arhitektura nema paralela i može se smatrati samostalnom tvorevinom stanovnika Djerdapa. Njena zavisnost od mera i proporcija govori o verovatnom magičnom značenju konstrukcije i postojanju neke vrste ritualne ceremonije prilikom osnivanja staništa.

Ispod podova kuća ili kod ognjišta nalaženi su ukopani skeletni grobovi u opruženom ili zgrčenom položaju. Neki od ovih grobova imaju neobični položaj sa nogama u sedećem položaju, tzv. a la turca, koji podseća na trapezoidnu osnovu kuća i može imati poseban magijski značaj.

Uz originalnu arhitekturu, Lepenski vir se ističe takodje po svojoj skulpturi koja je jedinstvena i usamljena pojava u arheologiji uopšte (Sl. 1). Nadjeno je pedesetak skulptura izradjenih od velikih oblutaka peščara koji su modelovani iskucavanjem i klesanjem. Najviše skulptura prikazuje apstraktne kompozicije ili neodredjene

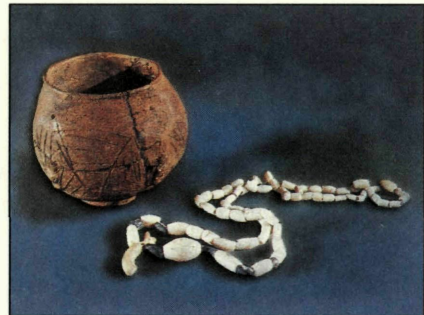
Sl. 2: Kamena skulptura iz Lepenskog vira, "Vodena vila". Stariji neolit.

forme dok jedan broj obradjuje figuralnu tematiku - snažne i ekspresivno stilizovane ljudske i životinjske glave i figure, najčešće u prirodnoj veličini. Sastavni deo skulpture predstavljaju ornamentalno ukrašeni spomenici koji ukazuju na njeno poreklo. Ukrašavanje kamena geometrijskim motivima bilo je rašireno u Djerdapskoj klisuri i pre nastanka lepenske kulture dok su veliki rečni obluci bili, kako izgleda, i ranije objekti kulta - simboli radjanja iz vode i kamena na koje su stanovnici Lepenskog vira bili životno upućeni (Sl. 2). Najstarije figure su najverovatnije prikazivale prva živa bića, rođena iz vode, praroditelje ljudi i života uopšte, dok su se ostale figure životinja i riba javile u toku daljeg razvoja mita.

Pored Lepenskog vira ovoj kulturi pripada više nalazišta na Djerdapu, Padina, Vlasac, Hajdučka vodenica i druga, na kojima su otkriveni grobovi sa opruženim i zgrčenim skeletima, ostaci kuća istih trapezoidnih konstrukcija, komadi skulpture, žrtvenici, alatke od kamena i kosti, keramika itd. kao na Lepenskom viru (Sl.3). Medjutim, savršenstvo matematičkih proporcija u arhitekturi i brojnost i raznovrsnost figuralne skulpture govore da je Lepenski vir bio centar ove kulture - neka vrsta svetog grada u kome su obitavali vrači i magovi zajednice, upućeni u tajne radjanja i stvaranja.

Elementi kulture Lepenskog vira javljaju se i van Djerdapa. U Velesnici, starčevačkom naselju, nizvodno od Kladova, na području Ključa, istraživanom od 1980 do 1984 g. prilikom zaštitnih radova u okviru izgradnje druge hidrocentrale na Dunavu kod Kusjaka, nadjena su dva neukrašena žrtvenika veoma slična onim u Lepenskom viru, dok je u zajedničkoj grobnici sa više skeleta koja je otkrivena u najstarijem sloju naselja, najniži skelet, dečiji, bio položen u sedećem položaju a la turca, što bi se moglo dovesti u vezu sa ritualom prilikom osnivanja naselja. Ovi lepenski elementi, nadjeni u jednom tipičnom starčevackom naselju, pomažu i hronološko opredeljenje kulture Lepenskog vira.

U hronološkom pogledu kultura Lepenskog vira pripada u svom početku mezolitu, kada se čovek pretežno bavio lovom i ribolovom ali se zapaža početak pripitomljavanja životinja i napredak u proizvodnji orudja u odnosu na paleolit, dok njen kraj zahvata ranu fazu starčevacke kulture koja pripada mladjem kamenom dobu i odlikuje se razvijenom zemljoradnjom i stočarstvom, kao i

Sl. 3: Keramika i nakit (ogrlica) iz Lepenskog vira. Stariji neolit.

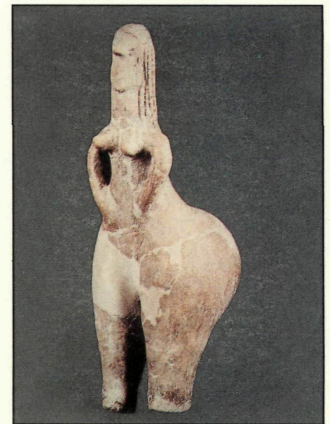
masovnom upotrebom keramike. Uz sve druge osobenosti ova kultura je važna i zbog nesumnjivog kontinuiteta kulturnog razvoja iz mezolitskog u neolitsko doba, što govori u prilog određene autohtonosti neolitske civilizacije u našim istočnim oblastima.

Starčevačka kultura, nazvana po selu Starčevu kod Pančeva gde su prvi put otkriveni njeni ostaci, raširena je u starijem neolitu na velikom prostoru, u Srbiji, Vojvodini, Slavoniji, Istočnoj Bosni, Kosovu i Metohiji. Posebno je bila zastupljena na Djerdapu u okviru kulture Lepenskiôg vira. Pored Starčeva glavna nalazišta su Blagotin kod Trstenika, Donja Branjevina kod Odžaka, Pavlovac kod Vranja, Bubanj kod Niša, Rudnik na Kosovu itd. Karakteriše se razvijenom zemljoradnjom, intenzivnim stočarstvom, naseljima uz reku, nadzemnim kućama i zemunicama, i mnoštvom pokretnog materijala: alatkama od tesanog i glačanog kamena i kosti, kao i brojnom keramikom. Glavni oblik su kuglasti ili poluloptasti sudovi, obično sa koničnim postoljem ili niskom nogom grube ili finije fature, no često i slikani. Uz keramiku javlja se i figuralna zemljana plastika, najčešće stubastog oblika (Sl. 4).

Pitanje nastanka starčevačke kulture vezuje se tesno za početak neolitizacije Balkana uopšte. Pretpostavlja se da su se tekovine razvijene zemljoradnje širile postepeno sa jugoistoka u više talasa i lagano osvajale Balkansko poluostrvo ali su istraživanja na Djerdapu utvrdila mešanje mezolitske i neolitske populacije i početke lokalnog gajenja žitarica, što govori o aktivnoj ulozi autohtonog stanovništva u formiranju starčevačke kulture.

U vreme kasnog neolita na centralnom Balkanu se razvija vinčanska kultura, nastala sažimanjem ranijih starčevačkih elemenata sa novim doseljenicima sa jugoistoka. Vinčanska kultura zahvata slično područje koje i starčevačka sa izvesnim razlikama. Kultura je dobila ime po selu Vinči kod Beograda, čiji 10,5 m debeo kulturni sloj predstavlja prvo otkriveno i jedno od njenih najvažnijih nalazišta. Vinča je otkrivena 1905 g. , iskopavanja su počela 1908 g. i sa prekidima traju i danas.

Ostala istaknuta nalazišta ove kulture su Źarkovo i Banjica kod Beograda, Pločnik kod Prokuplja, Gradac kod Zlokućana, Divostin kod

Sl. 4: Źenska Figura iz Donje Branjevine, nazvana "Crvenokosa boginja", Stariji neolit.

Kragujevca, Pavlovac kod Vranja, Jakovo-Kormadin i Gomolava u Sremu, Potporanj kod Vršca, Valač i Predionica na Kosovu.

Naselja vinčanske kulture podignuta su obično na rečnim terasama ili blagim padinama. Kuće su mogle biti zemunice ili česče, nadzemne gradjevine četvorougaoanog oblika sa jednom ili više odaja različitih dimenzija. Zidovi su bili od kolja opletenog prućem i oblepljenog blatom, katkad ojačani kamenjem. Pod je bio od nabijene zemlje ili drvenih greda, premazanih blatom. Unutar kuća su se nalazila potkovičasta ognjišta dok su unutrašnji zidovi katkad ukrašavani geometrijskim ili drugim elementima.

Preovladjuju i dalje grobovi sa zgrčenim skeletima ukopani u naseljima kao u starčevačkoj kulturi.

Pokretni materijal je izuzetno bogat i raznovrstan. Orudja i alatke su načinjene od tesanog ili glačanog kamena, od kosti i roga. Keramika je gruba i fina, glačana monohromna, obično siva ili crna. Ornamentisana je plitkim kanelurama, urezanim geometrijskim motivima i bojom koja se otire. Osnovni oblici su bikonične zdele sa cilindričnim vratom ili pehari istog oblika na visokoj nozi, zatim amfore kruškolikog oblika sa cilindričnim vratom ili koničnim vratom i širokim ramenima. Posebno zanimljivi oblici su poklopci za amfore sa predstavom lica - prosopomorfni poklopci. Posebnu grupu posuda sačinjavaju zoomorfne vaze u obliku ptica, goveda i drugih životinja.

Plastika je naročito karakteristična za vinčansku grupu i prikazuje ljudske i životinjske figure (Sl. 5). Prikazane su ljudske glave ili figure, stojeće ili sedeće na prestolu. U početku imaju valjkasto ili pljosnato telo bez isticanja detalja u čemu prate starčevačku tradiciju, no kasnije su oblici tela više naznačeni a realizam i trodimenzionalnost naglašeniji. U poznoj fazi razvoja kulture, međjutim, ove statue odlikuje izrazita stilizacija koja je potencirana urezanom ili slikanom geometrijskom ornamentikom koja obično ne prati anatomske oblike i komade odeće. U ovom se posebno ističu velika trougaona lica koja ovaploćuju neke bezlične i univerzalne božanske delioce pravde od kojih zavisi život ljudi na zemlji. Ljudske figure, većinom sa naglašenim ženskim atributima,

Sl. 5: Ženska figura iz Vinče (faza Vinča-Tordoš). Mladji neolit.

interpretovane su kao boginje plodnosti i smrti, ali one u sebi sažimaju verovatno i druge karakteristike.

U hronološkom pogledu vinčanska kultura se obično deli na jednu stariju fazu (Vinča-Tordoš) i jednu mladju (Vinča -Pločnik). Na mnogim nalazištima vinčanske kulture otkriveni su tragovi prerade metala, pre svega bakra za izradu orudja i nakita, pa se stoga smatra da starija faza pripada kasnom neolitu dok se mladja može vezati za novo eneolitsko doba , vreme početka upotrebe metala i primarne metalurgije. To je potvrđeno iskopavanjima u Rudnoj Glavi kod Majdanpeka, današnjem rudniku bakra gde su otkrivena stara okna sa kamenim alatima i vinčanskim keramičkim posudama koje pripadaju jednoj međufazi u razvoju ove kulture, gradačkoj fazi, datovanoj na prelaz starije u mladju vinčansku fazu. Istraživanja na Rudnoj Glavi su važna jer pokazuju da je eksploatacija rude u ovoj primarnoj fazi bila nezavisna od uticaja eventualnih grupa došljaka.

Eneolitsko doba ne donosi kao novinu samo početak upotrebe metala nego i druge bitne promene na Centralnom Balkanu. Za razliku od ranijeg zemljoradničkog stanovništva koje se bavilo i stočarstvom, sada prevladaju stočarsko-nomadske grupe, često bez stalnog prebivališta, koje stižu sa istoka i severa i razbijaju ranije neolitsko jedinstvo. Uočljive su razlike u oblicima keramike i plastike, kao i u oružju i oruzju gde se kamen i kost, zbog malih količina bakra u opticaju, još uvek zadržavaju u upotrebi. Javljaju se bitne razlike i u sahranjivanju. Ono je i dalje pretežno skeletno ali se iznad grobova sada dižu humke sto je karakteristično za stočarske populacije. Vremenom se novodošavše stočarske grupe mešaju sa starosedeoocima i osnivaju stalnija naselja koja utvrđuju dok se zemljoradnja po ekonomskoj važnosti izjednačuje sa stočarstvom.

Eneolitski period je trajao veoma dugo, nekih dve hiljade godina. Prva eksploatacija metala počinje u okviru neolitskih kultura, vinčansko-pločničke faze pre svega, i javlja se pokušaj prilagodjavanja neolitskih kultura novim uslovima života. Vinčanska kultura, međjutim, nije mogla da se održi na ranijim društveno-ekonomskim osnovama koje su u novim uslovima bile zaostale i prevaziđjene. Nju smenjuje veliki ranoeneolitski kompleks Bubanj- Salkuca-Krivodol, koji se sastoji od više manjih grupa raširenih u Srbiji, Bugarskoj i Rumuniji i u svojoj osnovi delimično zadržava neke starije elemente. Početkom srednjeg eneolita dolazi do prodora novih populacija koji na prostoru Srednje i Jugoistočne Evrope dovode do promena ne samo materijalne kulture nego i privredne strukture i načina života. Te promene su vezane za badensku i

kostolačku kulturu. U to vreme se datuje i prodor stepskih elemenata i grobova sa okerom pod tumulima iz Južne Rusije na zapad. Oni se vezuju za pojavu Indoevropljana, koji su u nekoliko talasa u vremenu od više stotina godina naselili Evropu. Mešavinom ovih novoprispelih grupa sa starosedelačkim stanovništvom stvorene su početkom bronzanog doba, kako se misli, prve osnove velikih etničkih grupacija na Balkanu, Ilira i Tračana.

Najznačajnija pojava u eneolitu kod nas je vučedolska kultura, nazvana po glavnom nalazistu Vučedolu kod Vukovara u zapadnom Sremu. Zahvaljujući svom ekonomskom procvatu, baziranom mahom na stočarstvu, ona se iz istočne Slavonije i Srema u kasnoj fazi raširila u srednje Podunavlje, na zapadni Balkan, zahvatila celu Panoniju i stigla do češke. Naselja su imala oblik veštački formiranih uzvišenja u ravnici - telova, često na rečnim terasama ili su bila

Sl. 6: Zdela iz Vučedola. Kasni eneolit.

gradinskog tipa. Kuće su imale nekoliko odaja, kružna ognjišta i nameštaj, o čemu govore sačuvani modeli u keramici. U materijanoj kulturi keramika zauzima posebno mesto. Nadjena je u velikim količinama, gruba i fina, različito oblikovana i bogato ukrašena geometrijskim motivima u nekoj vrsti duborezne tehnike koja je potom ispunjena belom inkrustacijom (Sl. 6). Orudje i oružje je izradjivano mahom od metala mada su kost i kamen još bili u

upotrebi. Metalurgija je bila razvijena, ovladalo se livenjem u dvodelnim keramičkim kalupima, što je dovelo do serijske izrade pojedinih proizvoda. Socijalno raslojavanje zasnovano mahom na razvoju stočarstva i metalurgije, i sirenje kulture na veliki prostor, o čemu rečito svedoči kneževski grob sa zlatnom sekirom i bodežom ove kulture u Maloj Grudi u Tivatskom polju u Crnoj Gori, dovelo je do slabljenja kohezionog jedinstva vučedolskog kompleksa i njegovog raspada na više manjih celina. One će postati osnova za razvoj budućih grupa ranog bronzanog doba.

Bronzano doba na tlu Centralnog Balkana predstavlja vreme određene stabilizacije kulturnih i ekonomskih prilika. To je period intenzivne upotrebe bronzne za izradu oružja, orudja i nakita. Nova metalurška znanja raširila su se u naše krajeve iz Transilvanije gde su se zahvaljujući bogatstvu Karpata rudama, razvili značajni centri za obradu metala. Međutim zbog nedostatka kalaja i

arsena na našem području, bronza je zamjenjivana za stočarske i zemljoradničke proizvode i delom preradjivana u domaćim radionicama. Naselja su se obično nalazila na brežuljcima pogodnim za odbranu ali takodje na obalama reka. Sahranjivanje je bilo različito, vršeno je spaljivanje sa urnom ili bez nje i inhumacija, pod tumulima ili u ravnim nekropolama. U pogledu pokretnog materijala, keramika odgovara novom vremenu, nema više zatvorenih neolitskih formi i sve se više sreću složeni oblici sa maštovitim detaljima koji podražavaju metalne predmete. Ukrašavanje je često veoma bogato, urezane linije se ispunjavaju belom bojom, javlja se i kanelovanje. Nakit, u početku jednostavan, dobija vremenom složene i zamršene oblike. Slično je kod oružja gde su pojedini komadi bogato i fino ukrašeni ističući veštinu majstora ali takodje povlašćeni društveni status vlasnika.

U ranom bronzanom dobu javlja se više manjih grupa nastalih sažimanjem ranijih eneolitskih tradicija sa novodošavšim elementima. Na severozapadu, u Slavoniji, Sremu i severozapadnoj Srbiji formirana je vinkovačka kultura. nastala dobrim delom na vučedolskim tradicijama, za Zapadnu Srbiju karakteristična je grupa Belotič-Bela Crkva po nekropolama sa humkama čiji se nastanak vezuje indirektno za uticaje sa istoka, u Banatu se javlja moriška grupa, opet pretežno pod uticajima ranijih eneolitskih elemenata, dok se u Centralnoj Srbiji razvija grupa Bubanj III, karakteristična po peharima sa dve drške, nastala delom takodje na eneolitskoj tradiciji.

Tokom kasnije faze ranog bronzanog doba javlja se na našem prostoru vatinska grupa, formirana najverovatnije najvećim delom na autohtonim osnovama. Nazvana je po nalazištu Vatin kod Vršca u Banatu, gde je prvi put otkrivena. U početku se smatralo da je bila raširena u Banatu odakle je uticala na susedne oblasti, ali su poslednja istraživanja pokazala da se vatinska keramika, po kojoj se grupa posebno odlikuje, javlja na širokom prostoru, gotovo na celoj teritoriji Vojvodine i dobrom delu Srbije, tako da je najverovatnije reč o vatinskom kulturnom kompleksu sastavljenom od više manjih grupa sa sličnim karakteristikama. Osnovni keramički oblik su pehari sa oštro raščlanjenom profilacijom

Sl. 7: Keramika vatinske kulture. Srednje bronzano doba.

i jednom ili dve drške koje prelaze obod (Sl. 7). Za vatinsku grupu su takodje karakteristični brojni predmeti od kosti vešto obradjeni i bogato ukrašeni. Pravilnost ornamentike i verovatna upotreba neke vrste šestara u izradi krugova i kružića ukazuje na dodire sa razvijenim civilizacijama u Egeji.

Sl. 8: Dupljajska kolica. Srednje bronzano doba.

Glavna vatinska nalazišta su Vatin, Židovar i Omoljica kod Pančeva u Banatu, Gomolava u Sremu, Feudvar kod Mošorina u Bačkoj, Ljuljaci i Dobrača u zapadnoj Srbiji itd. Nova iskopavanja u selu Mojsinju kod Čačka otkrila su spaljene grobove pod humkama iz srednjeg bronzanog doba sa vatinskom keramikom kasnije faze i retkim bronzanim predmetima, materijalom koji se vezuje za Srednju Evropu i za jug Balkanskog poluostrva. Nalazi iz Mojsinja govore jasno o raznovrsnosti vatinskog kulturnog kompleksa i njegovoj dugotrajnosti.

Paralelno sa mladjom fazom vatinske grupe, u toku srednjeg bronzanog doba, javlja se u Srednjem Podunavlju dubovačko-žutobrdaska grupa, nazvana po dva nalazista na Dunavu, Dubovcu u Banatu i Žutom Brdu u Istočnoj Srbiji. Najznačajnije odlike grupe su njena keramika i plastika, nadjene u velikom broju kao grobni priloz i u ravnim nekropolama sa urnama. Glavni oblici su velike urne sa cilindričnim vratom, levkasto raširenim obodom, zaobljenim trbuhom i suženim dnom sa dve ili četiri vertikalne drške na truhu (Sl.10), zatim zdele sa raširenim ili uvučenim obodom, pehari sa jednom ili dve drške koje prelaze obod, dvojni sudovi, cilindrična postolja itd. Ukrašavanje je vršeno urezivanjem i žigosanjem a ornament i su ispunjeni belom inkrustacijom, Motivi su geometrijski i komponovani su po celoj površini suda s težnjom da se izbegnu praznine ali i pored toga ravnoteža i organizacija kompozicije dominiraju na većini ovih vaza. Javlja se i zoomorfno posuđe, najčešće u obliku ptica.

Figuralna plastika prikazuje mahom ženske figure sa dugačkom suknjom i stilizovanim gornjim delom. Najpoznatija je tzv. Kličevački idol, visok 34 cm, nadjen u selu Kličevcu 1880 g. i uništen u vreme prvog svetskog rata. Idol predstavlja žensku figuru sa dugačkom suknjom i urezanim nakitom. Još zanimljivija su dvojica kolica iz sela Dupljaje u južnom Banatu, jedna sa ljudskom figurom i oštećenom rudom, i druga sa ljudskom predstavom i tri upregnute patke (Sl. 8). Obe figure stilski odgovaraju plastici dubovačko-žutobrdske grupe i

Sl. 9: Bronzana narukvica iz Drmna. Srednje bronzano doba.

ukazuju na razvijene religijske koncepcije njihovih sopstvenika. Sunčev disk i ptice su elementi koji se vezuju za obožavanje sunca dok veliki broj ženskih figura u grobovima ima, nasuprot neolitskim statuetama koje prikazuju veliku boginju plodnosti, složeniji karakter u kome su bila zastupljena različita verovanja a kult mrtvih imao odredjenu ulogu.

Metalni nalazi srednjeg bronzanog doba koji se vezuju za vatinsku i dubovačko-žutobrdsku grupu nisu brojni. Oni najčešće predstavljaju srednjoevropske oblike nakita koji su uvezeni sa severa ili njihove imitacije načinjene u domaćim radionicama. Zlatna ostava iz Velike Vrbice na Dunavu koja se sastoji od perli, lunulastih privesaaka i navijenih prstenova sa urezanim girlandama mogla bi se smatrati import sa severa. S druge strane masivne šakaste grivne ili nanogvice sa krajevima trouglastog oblika koji podsećaju na šaku, nadjene mahom u dolini Velike Morave, su domaći proizvod, čiji su pojedini komadi izvezeni na sever i jug (Sl. 9). Njihova geometrijska ornamentika, masivnost i nezgrapnost upućuju na domaće majstore koji su bili još uvek nevešti da stvore finije metalne proizvode.

Kraj srednjeg i početak kasnog bronzanog doba označavaju potpunu dezintegraciju vatinske kulture i formiranje više novih grupa, dobrim delom na njenim osnovama, kao što su belegiška grupa u Vojvodini, paraćinska grupa u centralnoj Srbiji i brnjička grupa u južnoj Srbiji i na Kosovu. U svim ovim grupama pokojnici se sahranjuju u ravnim nekropolama sa urnama, keramički oblici, obicno neukrašeni, su visoke urne sa cilindričnim vratom i naglašenim trbuhom i zdele sa raširenim obodom, plastike gotovo da nema, a metal u grobovima je relativno redak. Nasuprot tome, u istočnoj Bosni i jugozapadnoj Srbiji egzistira od srednjeg bronzanog doba glasinačka kultura, karakteristična po nekropolama pod tumulima, koja prati tu tradiciju i koja ce nastaviti kontinuirano svoj razvoj u gvozdeno doba (Sl. 10).

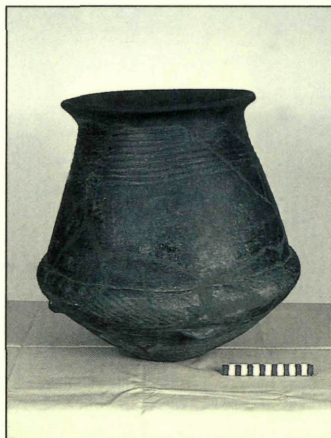
Sl. 10: Urna iz Dubovca. Srednje bronzano doba.

U poznoj fazi kasnog bronzanog doba, pod uticajem širenja kulture polja sa urnama iz Panonije na jug i dominacije crne kanelovane keramike poznate kao keramika Gava tipa na području Vojvodine i većeg dela Srbije, dolazi do delimične transformacije pomenutih grupa (Sl. 11). Belegiška grupa dobija u kasnoj fazi naziv grupa Belegiš-Gava, dok paraćinska i brnjička grupa takodje prihvataju neke nove elemente.

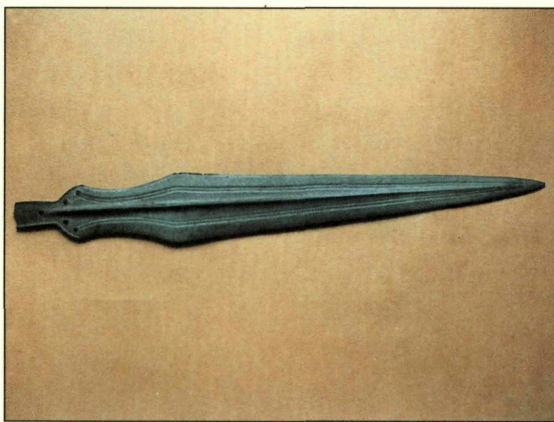
Za ovaj period koji se datuje u vreme između 1300 i 1000 g. pre n.e. vezuje se preko 120 ostava bronzanih predmeta sa našeg područja koje su istovremene sa više stotina sličnih ostava

u susjednim oblastima, Hrvatskoj, Mađarskoj, Rumuniji i širom Evrope uopšte. Ostave su sadržale orudje, oružje, nakit, posudje, komade bronze itd. (Sl. 12), većinom oblike koji imaju paralele u Panoniji i Srednjoj Evropi, ali i lokalne tipove kao i unikate koji ukazuju na postojanje značajnih domaćih metalurških radionica i mogućnosti i maštovitost domaćih majstora.

Veliki broj ostava, novi tipovi materijalne kulture, novi oblici sahranjivanja, česti tragovi paljevina u naseljima, prestanak života na utvrđenim brežuljcima, govore o nemirnim vremenima koja su zavladała krajem bronzanog doba, prouzrokovana kretanjima i migracijama različitih grupa i plemena na širokom prostoru, od srednje Evrope do Egipta, od Južne Rusije do Egeje. Oni su doveli do propasti Hetitskog carstva, pada Troje, rušenja mikenskih palata, dorske seobe i drugih događaja o kojima znamo više iz legendi i predanja nego istorijskih dokumenata, ali i do značajnih promena i potresa na Centralnom Balkanu koje možemo da pratimo samo kroz arheološka dokumenta. Reč nije o invaziji srednjoevropskih i podunavskih grupa na jug do delte Nila, kako se smatralo

Sl. 11: Urna iz Jagodine (faza Gava). Kasno bronzano doba.

Sl. 12: Mač iz Pančeva. Kasno bronzano doba.

ranije, nego o lančanom kretanju više grupa i plemena koje je predstavljalo suštinu zbivanja ovog perioda i zahvatilo široka prostranstva.

U severnoj Bosni i Slavoniji, varijante kulture polja sa urnama nastavljaju jedno vreme dalji razvoj, u istočnoj Bosni i jugozapadnoj Srbiji glasinačka grupa karakteristična po grobovima pod humkama takodje egzistira dalje, dok se na Centralnom Balkanu, opustelom posle predjašnjih zbivanja, pojavljuje u 10 veku nova bosutska grupa rasprostranjena u Vojvodini i severnoj Srbiji, nastala mešavinom ostataka nosilaca Gava keramike sa pridošlim elementima. Njena druga, basarabi faza datovana u 8 vek pre n.e. karakteristična je po veoma dekorativnoj basarabi keramici, rasprostranjenoj medju različitim kulturnim grupama od Alpa do Crnog mora. To je vreme invazije više manjih ili većih grupa sa istoka i jugoistoka, koje su se sjedinile sa domorocima i formirale nove i izmenjene grupe i kulture. Zahvaljujući ovim vezama gvozdje preuzima ulogu bronzе u izradi oružja i orudja. Dolazi do određene stabilizacije prilika, ujedinjenja u veće zajednice, formiranja jednog snažnog vojničkog aristokratskog sloja koji se stavlja na celo plemenskih zajednica i upravlja događajima, što je karakteristika ne samo Balkana nego cele Evrope. Nastaje doba gvozdzja u pravom smislu te reči.

Ukratko, kada je reč o praistoriji Jugoslavije, može se reći da

- Doba paleolita nije još dovoljno poznato ali postoje indicije da je naša teritorija bila intenzivno nastanjena.
- Doba neolita je period velikog kulturnog i ekonomskog procvata ove teritorije, koje je obeleženo pojavom značajnih kultura, starčevačkom u starijem, i vinčanskom u mlađem neolitu, kao i jedinstvenom kulturom Lepenskog vira u Djerdapskoj klisuri.
- U eneolitu, periodu primarne eksploatacije bakra i daljeg razvoja metalurgije, ovo područje je izloženo brojnim uticajima i migracijama sa strane i karakteriše se pojavom novih grupa, od kojih je najznačajnija vučedolska kultura. U eneolitu dolazi i do širenja stepskih elemenata iz Južne Rusije u nekoliko talasa koji se vezuju za indoevropskizaciju Evrope.
- Bronzano doba ne predstavlja vreme nekog posebnog procvata ove teritorije. Javlja se više grupa i kultura, od kojih su najizrazitije vatinska, karakteristična najviše po keramici, rasprostranjena u Vojvodini i Srbiji, i dubovačko-žutobrdska, zanimljiva po originalnoj keramici i plastici.
- Kraj bronzanog doba je vreme pokreta, nemira i migracija na širem prostoru koji zahvataju i našu teritoriju i dovode do bitnih promena u materijalnoj kulturi i početka gvozdenog doba.

Η Προϊστορία της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας

Dragi Mitrevski

Καθηγητής Πανεπιστημίου-
Διευθυντής Αρχαιολογικού Μουσείου ΠΓΔΜ

Μετάφραση: Μαίρη Κοντογιάννη

Η περιοχή της ΠΓΔΜ καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα των Βαλκανίων που πάντα ήταν το κύριο σταυροδρόμι των πολιτιστικών και οικονομικών σχέσεων της ΝΑ Ευρώπης. Την περιοχή αυτή τη διασχίζει η κοιλάδα του Αξιού (Βαρδάρη) ως κύρια δίοδος επικοινωνίας από Βορρά προς Νότο. Ένας άλλος βαλκανικός δρόμος από Ανατολή προς Δύση ακολουθούσε τη διαδρομή της Εγνατίας Οδού.

Η γεωγραφία μαζί με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και το κλίμα έχουν επηρεάσει ολόκληρη την πολιτιστική και ιστορική ανάπτυξη των κοινοτήτων, οι οποίες εγκαταστάθηκαν στις περιοχές αυτές από πολύ παλιά μέχρι την παρούσα εποχή. Σχεδόν όλες οι οικονομικές, πολιτισμικές, στρατιωτικές και μεταναστευτικές κινήσεις στην ιστορία έγιναν μέσω των διόδων ή των κατευθύνσεων που προαναφέρθηκαν. Σε ένα μεγάλο ποσοστό, αυτό ορίζει τη φύση και την κατεύθυνση της πολιτιστικής ανάπτυξης των τοπικών κοινωνιών. Σε ορισμένες προϊστορικές εποχές, η περιοχή αυτή κατευθύνονταν και συνδέονταν πολιτιστικά με το βόρειο τμήμα των Βαλκανίων και σε άλλες περιόδους με το Αιγαίο. Από την άλλη πλευρά, η συγκεκριμένη περιοχή είναι ακριβώς η αιτία για τη δημιουργία και την ανάπτυξη ιδιαίτερων πολιτισμικών αξιών στην Προϊστορία. Η σύντηξη των διαφόρων στοιχείων και επιδράσεων, καθώς και η προσαρμογή τους στις τοπικές τάσεις και ανάγκες, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση συγκεκριμένων τοπικών προϊστορικών πολιτισμών. Σε ορισμένες περιόδους οι τοπικοί πολιτισμοί έφτασαν σε τέτοιο επίπεδο ανάπτυξης, που ξεπέρασαν τα όρια της περιοχής και πραγματικά είχαν σημαντική επιρροή στις γειτονικές περιοχές, ιδιαίτερα στη Νεολιθική εποχή και την εποχή του Σιδήρου, περίοδοι οι οποίες έχουν αποτελέσει κατά κόρον αντικείμενο συστηματικής έρευνας.

Σε γενικές γραμμές, η προϊστορική εξέλιξη στην περιοχή διαιρείται για χάρη της έρευνας στην Παλαιολιθική, Νεολιθική, Χαλκολιθική (Ενεολιθική), εποχή του Χαλκού και την εποχή του Σιδήρου μέχρι τα μέσα της πρώτης χιλιετίας π.Χ. και μέχρι την εποχή της επέκτασης της επαρχίας της Μακεδονίας στο Βορρά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξάνδρου του Α'. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι αιώνες της εποχής του Σιδήρου αντιμετωπίζονται ως Πρωτοϊστορικοί λόγω του τελικού σχηματισμού των παλαιοβαλκανικών λαών και της έμμεσης σχέσης τους με γραπτές πηγές.

Ολόκληρη η Προϊστορία έδειξε μια εναλλαγή ανάμεσα σε περιόδους σταθερότητας και μετάβασης. Οι μεταβατικές περιόδοι περιλαμβάνουν τους αιώνες κατά τους οποίους υπήρχαν διαδικασίες αλλαγών, που είχαν ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη παλαιών αξιών και την υιοθέτηση νέων. Και εδώ είχαμε εισαγωγή νέων τεχνολογιών, συνηθειών, θρησκειών και άλλων εξωτερικών στοιχείων. Έτσι, έχουμε τη μετάβαση από τη Νεολιθική εποχή στην εποχή του Χαλκού ή τη Χαλκολιθική (Ενεολιθική) εποχή και τους αιώνες της μετάβασης από την εποχή του Χαλκού στην εποχή του Σιδήρου.

Από την άλλη πλευρά, οι περίοδοι της Νεολιθικής εποχής, της εποχής του Χαλκού και της εποχής του Σιδήρου ήταν περίοδοι σταθερής πολιτιστικής ανάπτυξης, που χαρακτηρίζονταν από τη λατρεία και την επιβεβαίωση τοπικών πολιτιστικών αξιών.

Στη γενική θεώρηση της έρευνας, η Νεολιθική και η εποχή του Σιδήρου είναι περίοδοι που μπορούν να χαρακτηριστούν ως οι πλέον ερευνημένες, με το μεγαλύτερο αριθμό προϊστορικών ευρημάτων. Όσον αφορά τις άλλες περιόδους, οι έρευνες πάνω στην Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική εποχή βρίσκονται ακόμα στα αρχικά στάδια και κατά συνέπεια δεν υπάρχει ικανοποιητικός αριθμός στοιχείων για να προβούμε σε συμπεράσματα σχετικά με τη φύση και τον πολιτιστικό τους χαρακτήρα. Η κατάσταση είναι πολύ καλύτερη για τη Χαλκολιθική (Ενεολιθική) και την εποχή του Χαλκού. Παρά τα λίγα ευρήματα που βρέθηκαν την περασμένη δεκαετία, υπάρχει ικανοποιητικό υπόβαθρο για να μπορούμε να δώσουμε το βασικό χαρακτήρα τους.

Με την ευκαιρία αυτής της ομιλίας, θα παρουσιαστούν τα κύρια χαρακτηριστικά όλων των περιόδων της Προϊστορίας, αρχίζοντας από τη Νεολιθική εποχή.

Η Νεολιθική εποχή στην περιοχή της ΠΓΑΜ είχε μια συνεχή ανάπτυξη μέσα από την Αρχαιότερη, Μέση και Νεότερη Νεολιθική. Είναι πλήρως συμβατή με τις περιόδους που συναντώνται στα άλλα τμήματα της Βαλκανικής, ιδιαίτερα με τη Νεολιθική στη Θεσσαλία, με τις φάσεις της Πρωτοσέσκλο,

Σέσκλο και Διμήνι, καθώς επίσης και με τους Νεολιθικούς πολιτισμούς στο Starčevo (Στάρτσεβο) και Vinča (Βίντσα) στο Βορρά¹.

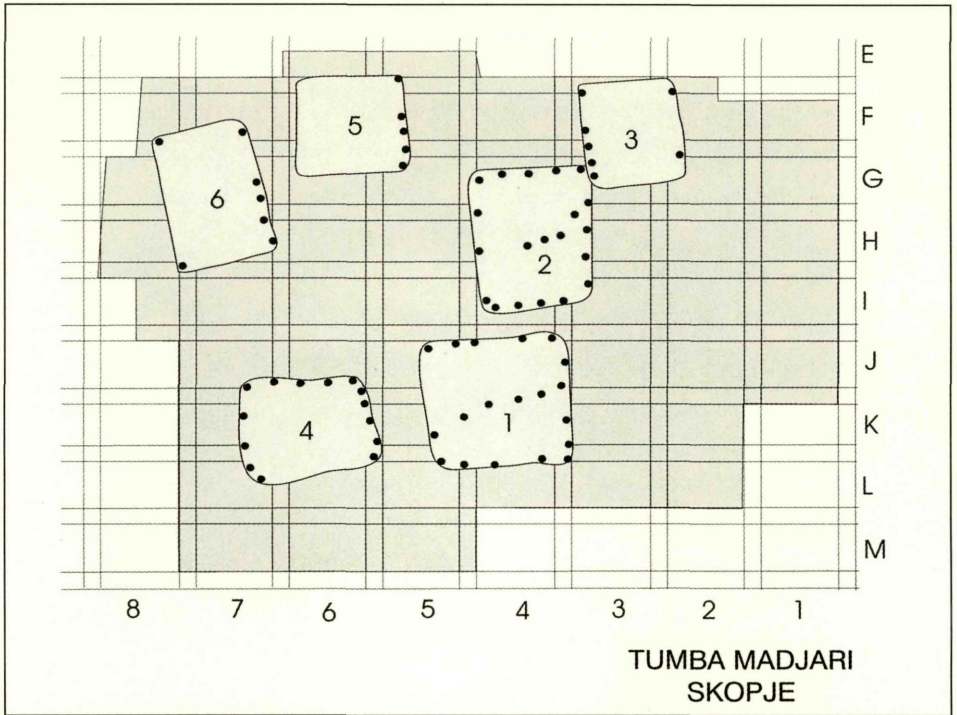
Υπάρχουν στοιχεία για περίπου 200 νεολιθικούς οικισμούς, οι οποίοι έχουν διαφορετικό χώρο δράσης, μέγεθος και στρωματογραφικά χαρακτηριστικά. Η μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους παρουσιάζεται στις κοιλάδες, λόγω των ευνοϊκών συνθηκών για την ανάπτυξη της γεωργίας. Πρόκειται για περιοχές πλούσιες σε νερό, εύφορο χώμα και βοσκοτόπια, όπως οι κοιλάδες στην Πελαγονία, Once Pole, Polog και η περιοχή των Σκοπίων.

Με κριτήρια τις διαφορές στις γεωμορφολογικές και βιοκλιματολογικές συνθήκες διακρίνονται δύο τύποι οικισμών. Οικισμοί σε κοιλάδες, επίπεδοι, ιδρυμένοι σε υψώματα ή ομαλές πλαγιές, πολύ κοντά στην κοίτη των ποταμών αλλά και οικισμοί σε ανοικτές πεδιάδες, με τη μορφή μικρού υψώματος-τούμπας, που αντιστοιχούν σε προϊστορικές μαγούλες. Και οι δύο τύποι είναι οικισμοί με διαδοχικά στρώματα κατοίκησης, οι οποίοι δείχνουν μια άρρηκτη συνέχεια στη λειτουργία του οικισμού στην περιοχή, σε όλες σχεδόν τις φάσεις της Νεολιθικής εποχής.

Οι κάτοικοι ζούσαν σε πασσαλόπηκτα τετράπλευρα ή παραλληλόγραμμα κτίσματα, με πασσάλους να υποβαστάζουν τις δίκλινες συνήθως οροφές. Τα τοιχώματα καλύπτονταν και προστατεύονταν με παχύ στρώμα πηλού, περιστασιακά με λευκόχρωμη και ερυθρόχρωμη γραπτή ή ανάγλυφη διακόσμηση. Τα κτίσματα κάλυπταν περίπου 60-100 τ.μ., χωρισμένα σε πολλά δωμάτια, τα οποία, σχεδόν κατά κανόνα, διέθεταν φούρνο δίπλα στον τοίχο ή εστία και συχνά με βωμίσκους και συμπαγείς τράπεζες προσφορών για την τέλεση οικογενειακών θρησκευτικών τελετών. Οι περισσότερες πληροφορίες για την οργάνωση των οικισμών προέρχονται από τον καλύτερα διατηρημένο οικισμό στην τούμπα Madjari (Ματζάρι) κοντά στα Σκόπια². Έχουν ερευνηθεί δέκα σπίτια, παρατεταγμένα σε σειρά με στενά περάσματα και αυλές μεταξύ τους (εικ. 1). Όλες οι οικίες στο Madjari αναπτύσσονται γύρω από ένα κεντρικό κτίσμα, το οποίο χαρακτηρίστηκε ως ιερό, σύμφωνα με τον εξοπλισμό του (κινητοί και σταθεροί βωμίσκοι περιβαλλόμενοι από εκατοντάδες αγγεία), το μέγεθός του (άνω των 100 τ.μ.) και την ενιαία διαμόρφωση του εσωτερικού του.

1. M. Garasanin, *Centralnobalkanska zona, Praistorija Jugoslovenskih Zemalja II*, Sarajevo 1979, 79-114

2. V.Sanev, *Neolithic Temple at Tumba in Madjari, Skopje Region, Maced.acta Archaeol.* 9, Skopje 1988, 9-31

Εικ.1. Σχεδιάγραμμα της περιοχής των ανασκαφών της Μέσης Νεολιθικής Εποχής, του οικισμού Toumba-Madjari κοντά στα Σκόπια

Η οικονομία βασιζόταν κυρίως στη γεωργία παρά στην ύπαρξη της κτηνοτροφίας (κυρίως προβάτων, αιγών, χοίρων και αγελάδων). Τα παλαιοζωολογικά στοιχεία έδειξαν ότι το κυνήγι και η αλιεία δεν έπαιζαν ιδιαίτερο ρόλο στον προσπορισμό τροφής. Όλα τα ανωτέρω είχαν βέβαια ισομερή ρόλο στην οικονομία της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Ωστόσο, στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της Μέσης Νεολιθικής περιόδου, αυξήθηκε η καλλιέργεια των αγρών και η γεωργία έγινε ο κύριος τομέας στην οικονομία.

Εκτός από αυτά τα στοιχεία που είναι κοινά σε όλους τους νεολιθικούς πολιτισμούς, υπάρχουν και ορισμένα τοπικά χαρακτηριστικά που προήλθαν από την απομόνωση μερικών περιοχών. Τα ιδιαίτερα αυτά γνωρίσματα συναντώνται κυρίως στα υλικά ευρήματα και ιδιαίτερα στην κεραμική³.

Στην Αρχαιότερη Νεολιθική κυριαρχεί η χονδροειδής σκοτεινή μονόχρωμη κεραμική, περιστασιακά διακοσμημένη με άτακτη έξεργη (barbotine) και εμπιέ-

3. M.Garasanin, Probleme des Neolithikums und Aeneolithikums des Mittleren Balkans im lichte der Makedonischen forschung, Maced.acta archaeol.10, Skopje 1989, 25-37

στη (Impreso) διακόσμηση. Η λεπτή κεραμική είναι συνήθως ερυθρόχρωμη με σφαιρικά σχήματα αγγείων. Στα χαρακτηριστικά της περιλαμβάνονται λευκόχρωμα γραπτά διακοσμητικά θέματα (τρίγωνα, μαϊανδροί, σταγόνες κ.ά.). Με βάση αυτά μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Αρχαιότερη Νεολιθική συνέπιπτε με τη φάση Πρωτοσέσκλο και την αρχή της φάσης Σέσκλο στη Θεσσαλία.

Η Μέση Νεολιθική ήταν μια περίοδος κατά την οποία οι σχέσεις ήταν πολύ πιο σταθεροποιημένες. Ως εκ τούτου ήταν μια περίοδος δυναμικής εσωτερικής ανάπτυξης και ανάδειξης ενός υλικού και πνευματικού πολιτισμού με εντυπωσιακά τοπικά χαρακτηριστικά. Στην κεραμική συνεχίστηκαν τα παλαιά σχήματα αγγείων, αλλά εμφανίστηκαν και νέα. Στην κατηγορία της λεπτής κεραμικής το σχηματολόγιο είναι πλουσιότερο. Αναφέρονται αμφορείς, κύπελλα, καρποδόχες με πλούσια γραπτή σκοτεινόχρωμη καφέ διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια. Η γραπτή διακόσμηση με λευκό χρώμα εγκαταλείπεται σταδιακά. Τα σκεύη μαγειρικής και αποθήκευσης αντιπροσωπεύουν σχήματα τυπικά των διαφόρων περιοχών. Σε κάθε περίπτωση η χονδροειδής κεραμική βελτιώθηκε, με την έξεργη (Barbotin) διακόσμησή της να αναπτύσσεται πιο οργανωμένα από τις προηγούμενες φάσεις.

Το πιο σημαντικό πολιτιστικό στοιχείο στη θρησκεία των νεολιθικών ανθρώπων σε αυτό το τμήμα της Βαλκανικής ήταν η λατρεία της Μεγάλης Μητέρας, της Ζωοδότρας, της Θεάς της Γονιμότητας και Προστάτριας της οικογένειας. Η πληρέστερη έκφραση αυτής της λατρείας αντιπροσωπεύεται στα πολυάριθμα ειδώλια της θεότητας, και εκφράζεται με μοναδικό τρόπο στους νεολιθικούς πολιτισμούς της Βαλκανικής (εικ. 2). Η Μεγάλη Μητέρα εμφανίζεται σαν μια καμινάδα πάνω σε ομοίωμα σπιτιού. Μερικά παραδείγματα παρουσιάζουν πολλά τοπικά χαρακτηριστικά, αλλά το γενικό θέμα είναι πάντα το ίδιο. Το εντυπωσιακότερο εύρημα αυτού του τύπου των βωμίσκων προέρχεται από το ιερό στο Madjari.

Η αντανάκλαση αυτών των πνευματικών αξιών στη Μέση Νεολιθική φαίνεται σε ένα μεγάλο αριθμό οικιακών βωμίσκων-μικρών τραπεζών για τις ανάγκες του νοικοκυριού, οι οποίοι εμφανίζουν συγκεκριμένα τοπικά χαρακτηριστικά.

Εκτός από αυτή τη λατρεία της Γονιμότητας ή της Μεγάλης Μητέρας, υπήρχε μια ακόμη μεγάλη λατρεία, αυτή των χαμένων προγόνων, η οποία διαπιστώθηκε μέχρι τώρα σε τρία ταφικά ευρήματα. Προέρχονται από δύο θέσεις και βρέθηκαν στους οικισμούς, κάτω ή δίπλα στα σπίτια. Δεν έχουν εντοπισθεί μέχρι σήμερα οργανωμένες νεκροπόλεις.

Οι πληροφορίες που σχετίζονται με τη Νεότερη Νεολιθική εποχή είναι πολύ λιγότερες από αυτές για την προηγούμενη περίοδο. Είναι βέβαιο ότι τα

Εικ. 2 Χάρτης των κυριότερων ευρημάτων ειδωλίων - θεότητες της γονιμότητας (Μεγάλη Μητέρα - Ζωοδότρα)

στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής αντιπροσωπεύουν τις τελευταίες φάσεις κατοίκησης των παλαιών νεολιθικών οικισμών. Πολλά από τα επιτεύγματα της Μέσης Νεολιθικής εποχής έσβησαν. Αναπτύσσονται νέα απλά σχήματα, νέες τεχνικές διακόσμησης (εγχάρακτη, αυλακωτή, ανάγλυφη κ.ά.), στοιχεία τα οποία αντικατοπτρίζονται στην καθιέρωση του πολιτισμού Vinča.

Νέο φαινόμενο ήταν οι αμυντικοί περίβολοι από μεγάλους άμορφους λίθους γύρω από ορισμένους οικισμούς. Η παρουσία τους μαρτυρά τις επερχόμενες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, αλλά και το χαρακτήρα της Νεότερης Νεολιθικής ως μιας περιόδου μεταβολών και αναστατώσεων που θα κορυφωθούν αργότερα στη Χαλκολιθική (Ενεολιθική) εποχή.

Στο τέλος της 4ης χιλιετίας π.Χ., η ειρηνική ανάπτυξη των νεολιθικών ανθρώπων διακόπηκε από αναστατώσεις που προκάλεσαν μεγάλες μεταναστευτικές κινήσεις των ινδοευρωπαϊκών ομάδων. Αυτή η ανασφαλής μεταβατική φάση συνεχίστηκε και στην 3η χιλιετία. Σε αυτή την περίοδο καθιερώθηκαν σταδιακά πολλές νέες πολιτιστικές αξίες επηρεασμένες από την επίδραση των ινδοευρωπαϊκών στοιχείων, οι οποίες καθόριζαν τον τρόπο και το βαθμό προσαρμογής και αφομοίωσης αυτών των στοιχείων από τους

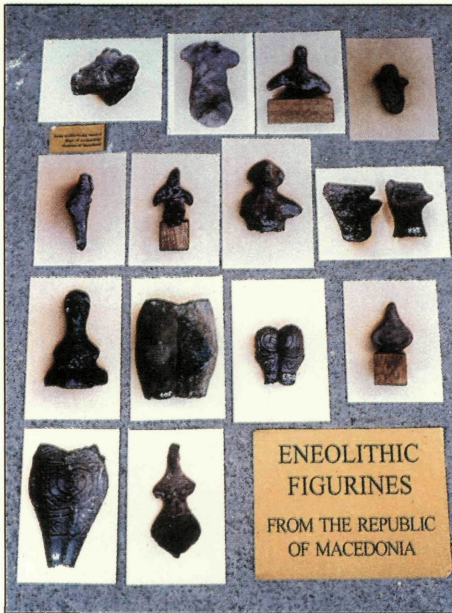
τοπικούς πληθυσμούς⁴. Αυτή η διαδικασία ακολούθησε τη δική της εξέλιξη στις διάφορες περιοχές. Στα ανατολικά της κοιλάδας του Αξιού, και ιδιαίτερα στις κοιλάδες και τους παραποτάμους του που βρίσκονται στο αριστερό τμήμα, η διαδικασία εξινδοευρωπαϊσμού ήταν πολύ πιο έντονη. Αρκετοί χαλκολιθικοί οικισμοί έχουν εντοπισθεί και ερευνηθεί στην περιοχή αυτή. Τα στοιχεία δείχνουν νέα χαρακτηριστικά σε σχέση με τους παλαιότερους νεολιθικούς πολιτισμούς στην ίδια περιοχή. Οι οικισμοί βρίσκονταν πλέον σε υψηλότερες εποπτεύουσες θέσεις, σε χώρους φυσικά προστατευμένους κατάλληλους για άμυνα. Τα σπίτια ήταν συχνότερα ορθογώνια και κτίζονταν με ξύλινο σκελετό καλυμμένο με πηλό. Σπανιότερα υπήρχαν υπόγειες κατασκευές.

Στην περιοχή της Πελαγονίας, όπου υπάρχει μια έντονη νεολιθική παράδοση και οικισμοί σε μορφή τούμπας, τα χαλκολιθικά στρώματα διαδέχονται τα νεολιθικά. Πολύ συχνά έχουμε τις περιπτώσεις σχηματισμού νέων λοφίσκων –οικισμών που άρχισαν με χαλκολιθικά στρώματα κατοίκησης και συνεχίστηκαν στην εποχή του Χαλκού. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές το σύνολο των ευρημάτων αντιπροσώπευαν ένα στάδιο που είχε ακόμη τα γενικά χαρακτηριστικά του νεολιθικού πολιτισμού. Οι τυπικές χαλκολιθικές εκφράσεις δημιουργούν νέα φαινόμενα, τα οποία δείχνουν τον εξινδοευρωπαϊσμό των τοπικών νεολιθικών πολιτισμών και ο οποίος εκφράζεται κυρίως με νέο τύπο οικισμών, νέα σχήματα στην κεραμική, νέες τεχνολογίες και τεχνικές διακόσμησης καθώς και νέα στοιχεία στη λατρεία, τη θρησκεία και την τέχνη. Πρόκειται για γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν το χαλκολιθικό πολιτισμό σε αυτήν την περιοχή αλλά και το ευρύτερο πολιτιστικό σύμπλεγμα της κεντρικής Βαλκανικής Bujanj –Salkuca - Krivodol. Πολύ περιληπτικά θα εξετάσουμε τα βασικά ινδοευρωπαϊκά στοιχεία του χαλκολιθικού πολιτισμού σε αυτό το τμήμα της Βαλκανικής, κυρίως μέσα από ευρήματα του οικισμού Burilčevo (Μπουρίλτσεβο) στον ποταμό Bregalnica⁵.

Η πλειοψηφία των σχημάτων στην κεραμική, κυρίως αγγεία με γωνιώδες τοίχωμα, είναι καινούργια. Ακόμη πιο εντυπωσιακές είναι οι καινοτομίες στις τεχνικές διακόσμησης. Τα θέματα είναι στην πλειονότητά τους γεωμετρικά, γραπτά με γραφίτη, εγχάρακτα, αυλακωτά, αλοιφωτά, με σχοινοειδείς τεχνικές κ.ά. Οι ίδιες τεχνικές εφαρμόζονταν στα πήλινα ειδώλια, ζωόμορφα ή ανθρωπόμορφα, τα τελευταία με έντονη στεατοπυγία (εικ. 3).

4. N.Tasic, Bujanj-Salkuca-Krivodol kompleks, Praistorija Jugoslovenskih Zemalja III, Sarajevo 1979, 102.

5. I.Kolistrkowska-Nasteva, Antropomorphic and zoomorphic figurines from Eneolithic-site of Pilavo near Burlcevo, Maced. acta archaeol. 15, Skopje 1999, 25-33.

Εικ. 3 Ενεολιθικά ειδώλια διαφόρων περιοχών

Τις καλύτερες ενδείξεις για τα ομαδικά στοιχεία από τις στέπες αποτελούν τα αντικείμενα τα οποία σχετίζονται με άλογα. Το πλέον γνωστό από αυτά είναι το λίθινο σκήπτρο από το Supleveč (Σούπλεβετς) κοντά στη Βίτολα. Η εξάπλωση αυτού του είδους των σκήπτρων που έχουν ανακαλυφθεί μέχρι τώρα δείχνει την παρουσία αυτών των στοιχείων μέχρι το Βορρά, τον Πόντο και τη ρωσική στέπα.

Στη Χαλκολιθική εποχή είχαμε τις πρώτες ενδείξεις, αν και σε μικρό αριθμό, της μεταλλουργίας και της οικιακής παραγωγής χάλκινων εργαλείων και όπλων. Έχουν βρεθεί πολλές μήτρες για την έγχυση χαλκού σε ράβδους, από τις οποίες κατασκευά-

ζονταν αξίνες, πελέκειες, καρφιά και σμίλες. Ορισμένες από τις μήτρες και τους πελέκειες ανήκουν στο τέλος της Χαλκολιθικής εποχής.

Παρά τις καινοτομίες, η βάση του χαλκολιθικού πολιτισμού στηριζόταν ακόμη στις παραδοσιακές νεολιθικές αξίες, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές.

Λόγω της συνύπαρξης των παραδοσιακών αξιών και των νέων ινδοευρωπαϊκών νεωτερισμών, οι κοινωνίες από αυτή την πλευρά της Βαλκανικής χρειάστηκαν περισσότερο χρόνο για να φτάσουν τη σταθερότητα του πολιτισμού της εποχής του Χαλκού. Για το λόγο αυτό, όλη σχεδόν η 3η χιλιετία π.Χ. μπορεί να θεωρηθεί μια μεταβατική περίοδος με χαλκολιθικά χαρακτηριστικά.

Σχετικά με την εποχή του Χαλκού, θα πρέπει καταρχήν να σημειωθούν τα μεγάλα κενά στη γενική γνώση.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα οι γνώσεις μας βασίζονταν μόνο σε λίγα και όχι επαρκώς τεκμηριωμένα ευρήματα, τα οποία επί το πλείστον ήταν αποτελέσματα ερευνών από γειτονικές περιοχές⁶.

Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει νέες έρευνες σε θέσεις αυτής της περιόδου. Σύμφωνα με αυτές, είναι φανερό ότι η σταθεροποίηση του πολιτισμού της

6. M.Garasanin, Podunavsko-Balkanski kompleks ranog bronzanog doba, Praistorija Jugoslovenskih Zemalja IV, Sarajevo 1983, 463-471

εποχής του Χαλκού στηριζόταν στα προηγούμενα γεγονότα της Χαλκολιθικής εποχής. Με αυτό τον τρόπο, τα τελευταία ινδοευρωπαϊκά μεταναστευτικά κύματα είχαν τελειώσει κατά τη διάρκεια της Πρώιμης εποχής του Χαλκού μέχρι τους πρώτους αιώνες της 2ης χιλιετίας. Οι αιώνες της Μέσης εποχής του Χαλκού ήταν αιώνες σταθεροποίησης και επιβεβαίωσης των τοπικών πολιτιστικών αξιών μέχρι περίπου το 14ο αιώνα π.Χ., οπότε τα αιγαιακά στοιχεία της εποχής του Χαλκού άρχισαν να εξαπλώνονται, σηματοδοτώντας την Ύστερη εποχή του Χαλκού.

Γι' αυτή την περίπτωση επιλέχθηκαν δύο θέσεις, αντιπροσωπευτικές του χαρακτήρα της Πρώιμης και της Μέσης εποχής του Χαλκού. Η πρώτη βρίσκεται στα βόρεια, στο Κουμάνοβο, στο χωριό Pelince (Πελίντσε) και η δεύτερη στα νότια, στην Πελαγονία κοντά στη Βίτολα, στο χωριό Radobog (Ράντομπορ).

Τα βαλκανικά στοιχεία είναι πιο ορατά στην πρώτη θέση –οικισμός και ιερό από την Πρώιμη εποχή του Χαλκού που δεν έχουν δημοσιευτεί ακόμη⁷.

Ο οικισμός βρίσκεται στην κορυφή ενός επιβλητικού λόφου και, σύμφωνα με τις ανασκαφές που έχουν γίνει πριν από οκτώ χρόνια στην περιοχή, έχουν αποκαλυφθεί κατάλοιπα της εποχής του Σιδήρου και οχυρώσεις της Κλασικής εποχής (εικ. 4). Σε έκταση περίπου 200 μ. στην κορυφή, όπου και ο οικισμός, εντοπίστηκαν άφθονα αρχαιολογικά ευρήματα που συνδέονται με τα στρώματα της Πρώιμης εποχής του Χαλκού. Σύμφωνα με τις συνθήκες, τη θέση και το χαρακτήρα αυτών των ευρημάτων, ο χώρος ήταν τόπος λατρείας-ιερό. Για την κατασκευή του είχε χρησιμοποιηθεί ηφαιστειογενείς λίθοι που απλώνονται κυρίως από Βορρά προς Νότο και λιγότερο από Δύση προς Ανατολή, συνδεδεμένοι με τις βαθιές κοίτες των ποταμών Pcinja (Πίντζα) και Bistrica (Μπίστριτσα) και τη βάση αυτού του λίθινου υποστρώματος.

Είναι ενδιαφέρον ότι στο κεντρικό τμήμα του υψώματος υπήρχε μεγάλος βράχος, ο οποίος ισοπεδώθηκε με τη βοήθεια των στρώσεων πηλού και

Εικ. 4 Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή Gradiste-Pelince κοντά στη Bitola

7. L. Trajkovska, Gradiste-Pelince, *Maced.acta archaeol.*15, Skopje 1999, 47-61

Εικ. 5 Τούμπα στο χωριό Radobog κοντά στη Bitola – ένας τυπικός οικισμός της Εποχής του Χαλκού στην περιοχή της Παταγονίας

ποτάμιων λίθων. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε μια κεντρική κυκλική επιφάνεια – ένας βωμός διαμέτρου 6 μ. Εκεί γίνονταν θρησκευτικές τελετές με συνεχείς καύσεις, από τις οποίες προέρχονταν στρώματα στάχτης με πολλά θραύσματα αγγείων, οστά ζώων αλλά επίσης και πάρα πολλά κατάλοιπα μετάλλου. Η πετρογραφική και η χημική ανάλυση έδειξαν ότι τα κατάλοιπα μετάλλου ήταν αποτέλε-

σμα τήξης ορυκτού, η πηγή του οποίου μένει να εντοπισθεί στην περιοχή. Σε θερμοκρασία 1300-1500° η πρώτη ύλη έλιωνε προκαλώντας πολύ καπνό, οποίος δίνει ένα οπτικό αποτέλεσμα για τον τρόπο που δημιουργούνταν το μέταλλο.

Τριγύρω, σε μεγάλη έκταση, βρέθηκε άφθονη κεραμική και άλλα αντικείμενα. Η κεραμική έχει βρεθεί ανάμεσα στους βράχους, στηριγμένη με ειδικές ποταμίσιες πέτρες.

Η δεύτερη θέση στο Radobog κοντά στη Βίτολα είναι μια τυπική τούμπα με παχιά στρώματα κατοίκησης της Πρώιμης και Μέσης εποχής του Χαλκού (εικ.5). Σε τρεις συνεχόμενες ανασκαφικές περιόδους αποκαλύφθηκε άφθονο υλικό, το οποίο επιβεβαιώνει ότι αυτή η θέση ήταν από οικονομική και πολιτιστική άποψη ο ισχυρότερος οικισμός στην ομάδα Αρμενοχώρι ή Πελαγονίας. Ενδιαφέρον προκαλεί η παρουσία στα στρώματα της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού ομάδας κεραμικών κλιβάνων γεμάτων με εκατοντάδες αγγεία διαφόρων σχημάτων (εικ. 6).

Παρά τα ευρήματα, το επίπεδο της έρευνας της Πρώιμης και της Μέσης εποχή του Χαλκού εξακολουθεί να είναι πολύ χαμηλό και γι' αυτό πρέπει τα συμπεράσματα να διατυπώνονται πολύ προσεκτικά. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι η ειρηνική ανάπτυξη στο πλαίσιο της ομάδας του Αρμενοχωριού διαταράχθηκε στους αιώνες της Ύστερης εποχής του Χαλκού. Η ανάπτυξη των επαφών με το μυκηναϊκό κόσμο άλλαξε σταδιακά το χαρακτήρα της τοπικής εποχής του Χαλκού. Έτσι, μέχρι το τέλος της εποχής του Χαλκού και ιδιαίτερα στη μεταβατική περίοδο, ο μυκηναϊκός πολιτισμός θα γίνει αποδεκτός και θα χρη-

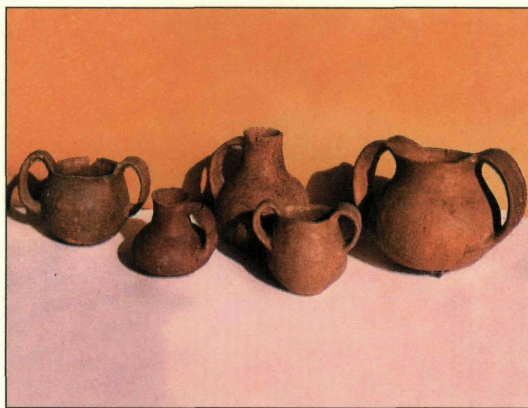
σιμοποιηθεί για τις τοπικές ανάγκες, όπως και οι γνώσεις της αιγαιακής εποχής του Χαλκού, στοιχεία σημαντικά, τα οποία θα οδηγήσουν στη γένεση της νέας εποχής του Σιδήρου⁸.

Στο τέλος της εποχής του Χαλκού σε αυτό το τμήμα της Βαλκανικής, ιδιαίτερα γύρω από τη Θεσσαλονίκη και στον κάτω Αξιό, υπήρξε μια ισχυρή διείσδυση μυκηναϊκών πολιτιστικών στοιχείων που αντιπροσωπεύεται από εισηγμένη μυκηναϊκή κεραμική, τοπικές απομιμήσεις, οικίες μυκηναϊκού τύπου, αστικοποίηση κ.λπ.⁹.

Η εικόνα βορειότερα και ιδιαίτερα στην κοιλάδα του μέσου και άνω Αξιού δεν ήταν και πολύ διαφορετική¹⁰.

Οι πρώτες στενές επαφές αυτών των κοινοτήτων με το μυκηναϊκό πολιτισμό και γενικότερα με τον αιγαιακό κόσμο της εποχής του Χαλκού είχαν καθαρά εμπορικό χαρακτήρα και αναπτύχθηκαν από Μυκηναίους μεταλλουργούς, εμπόρους και περιπλανώμενους, σε περιοχή πλούσια σε χαλκό, σίδηρο, χρυσό και άργυρο και κυρίως ευρισκόμενη στις κεντρικές οδούς επικοινωνίας.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, το Ξίφος από το Τετονο (Τέτοβο) είναι γνωστό ως μυκηναϊκό και βρέθηκε τυχαία χωρίς κανένα συνοδευτικό στοιχείο. Ωστόσο, αποτελεί πολύ σημαντικό έργο τέχνης, μια ιδιαίτερη παραλλαγή, όπου συναντώνται αιγαιακά και τοπικά στοιχεία συγκεντρωμένα στο ίδιο αντικείμενο.

Εικ. 6 Αγγεία της Πρώτης Εποχής του Χαλκού στην Toumba-Radobor, Bitola

8. D.Mitrevski, Proto-historical Communities in Macedonia, Skopje 1997, 25-65

9. D.W.Smit, Mycenaean penetration into Northern Greece, Thracians and Mycenaean, Leiden-Sofia 1989, 174-180; A.Papaefthymiou-A.Pilali-Papasteriou, Prehistoric Macedonia: An Itinerary, Thessaloniki 1997, 85-90

10. D.Mitrevski, The Spreading of the Mycenaean Culture through the Vardar Valley, Ancient Macedonia VI, Thessaloniki 1999, 789-796; D.Mitrevski, New Aspects of the Bronze Age Sites on the Northern Periphery of the Mycenaean World, Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, Oetker-Voges-Verlag, Kiel 1998, 449-456

Εικ. 7 Το Ulanci κοντά στο Gradsko στην κοιλάδα του Μέσου Αξιού – τοποθεσία της νεκρόπολης & του οικισμού από τον 13ο έως τον 12ο αιώνα π.Χ

Το ίδιο συμβαίνει με το επόμενο εύρημα, που αποκαλύφθηκε πριν τέσσερα χρόνια στην περιοχή των Σκοπίων. Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο από άμορφους λίθους με το νεκρό σε θέση συσπείρωσης. Ένα ταφικό εύρημα που συνοδεύταν από ένα τυπικό αγγείο της τοπικής Μέσης εποχής του Χαλκού και μια μαρμάρινη κεφαλή αιγαιακού ξίφους παρόμοια με εκείνη από το προαναφερθέν ξίφος του Τέτοβο.

Κατά μήκος της κοιλάδας του Αξιού, ως της πλέον εκτεθειμένης περιοχής σε επιρροές το Νότου, έχουν εντοπισθεί στα τελευταία δέκα χρόνια αρκετές νέες θέσεις της Ύστερης εποχής του Χαλκού και της μεταβατικής περιόδου, με αρκετό υλικό που συνδέεται με την αιγαιακή εποχή του Χαλκού. Θα αναφερθούν μερικές από αυτές¹¹.

Περίπου ένα χιλιόμετρο από τα σύνορα με την Ελλάδα, υπάρχει ένας οικισμός με πολλαπλά στρώματα κατοίκησης, ο οποίος χρονολογείται από την Ύστερη εποχή του Χαλκού μέχρι το τέλος της Ελληνιστικής περιόδου και βρίσκεται ακόμα στη διαδικασία συστηματικής ανασκαφής. Η θέση βρίσκεται στην πόλη Γευγελή, στη δεξιά όχθη του Αξιού ποταμού και μπορεί να θεωρηθεί ότι πρόκειται για την αρχαία Γορτυνία. Η εικόνα και τα ευρήματα από τα προϊστορικά στρώματα είναι συγγενή με εκείνα των γειτονικών θέσεων στη Βόρεια Ελλάδα: Καστανάς, Αξιχώρι (Βαρδαρόβτσα) και Λιμνότοπος (Βάρδινο).

Άλλες θέσεις του τέλους της εποχής του Χαλκού κατά μήκος της κοιλάδας του Αξιού είναι κυρίως νεκροπόλεις, με κοινούς τρόπους ταφής και ταφικά έθιμα. Θα εξετάσουμε την πλέον αντιπροσωπευτική από αυτές τις νεκροπόλεις που βρίσκεται στο χωριό Ulanci (Ούλανσι), στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αξιού (εικ. 7).

11. D.Mitreviski, Proto-historical Communities....., 25-65

Μέχρι σήμερα έχουν ερευνηθεί 50 τάφοι στη νεκρόπολη του Ulanci με ευρήματα που τοποθετούνται χρονικά μέσα στο πλαίσιο του 13ου και του 12ου αιώνα π.Χ. Οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι με λίθινες πλάκες, οι σκελετοί σε θέση συσπείρωσης και μεγάλη ομοιότητα στα άλλα ταφικά έθιμα.

Εικ. 8 Χαρακτηριστική ματ κεραμική – ταφικά αντικείμενα από τη νεκρόπολη του Ulanci

Πολλά στοιχεία που αφορούν τη διάταξη των τάφων, τον τρόπο ταφής και τα ταφικά έθιμα στο Ulanci είναι επηρεασμένα από την αιγαιακή εποχή του Χαλκού και θυμίζουν τις υπομυκηναϊκές νεκροπόλεις της Ελλάδας.

Στα ταφικά κτερίσματα κυριαρχούσε η τοπική κεραμική, ιδιαίτερα τα αγγεία με αμυρόχρωμη γραπτή διακόσμηση ή με τοπικά υστερομυκηναϊκά σχήματα, πολύ συχνά παράλληλα με τα αλάβαστρον (εικ. 8).

Άλλα ευρήματα δείχνουν επίσης επιρροές από την αιγαιακή εποχή του Χαλκού, όπως για παράδειγμα ο διπλός πέλεκυς και τα πολλά ορειχάλκινα εγχειρίδια (εικ. 9).

Η λίθινη στήλη με χαραγμένη τη μορφή ενός τοπικού αρχηγού με επίσημη ενδυμασία πομπής αποτελεί ξεχωριστό εύρημα από αυτή τη νεκρόπολη. Επαναχρησιμοποιήθηκε αργότερα ως πλάκα σε μια ταφική κατασκευή. Σύμφωνα με την τεχνολογία και την εξάρτηση (δαυλό, πέλεκυ, μεγάλο εγχειρίδιο, ζώνη κ.λπ.) έχει πολλά παράλληλα στοιχεία από τις βορειοανατολικές περιοχές και κυρίως γύρω από το βόρειο Εύξεινο Πόντο. Έχει επίσης και ένα στοιχείο τυπικό της αιγαιακής εποχής του Χαλκού, καθώς στο κάτω

Εικ. 9 Μερικά μεταλλικά αντικείμενα – ταφικά ευρήματα από τη νεκρόπολη του Ulanci

μέρος του ενδύματος παρουσιάζεται ένα είδος ενδύματος πολύ γνωστό στη μυκηναϊκή τέχνη¹².

Στον οικισμό της νεκρόπολης του Ulanci στη θέση “Stolot” αποκαλύφθηκαν ίδια ευρήματα στα στρώματα κατοίκησης του τέλους της εποχής του Χαλκού μέχρι και της Μεταβατικής περιόδου. Ο οικισμός βρίσκεται στην κορυφή ενός επιβλητικού λόφου περίπου 200 μ. από τη νεκρόπολη. Σε ό,τι αφορά την κατοίκηση, την αρχιτεκτονική και τις άλλες αρχαιολογικές εκφράσεις, αυτά τα στρώματα αντιστοιχούν στον τέταρτο και πέμπτο οικισμό του Καστανά. Ο τελευταίος προϊστορικός οικισμός στο Ulanci (Ούλανσι) καταστράφηκε από πυρκαγιά περί τον 12ο αιώνα π.Χ. Έκτοτε δεν υπάρχουν ενδείξεις ζωής. Μετά από αρκετούς αιώνες, κατά τη διάρκεια της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου, στο λόφο εγκαταστάθηκε ένας μικρός στρατιωτικός σταθμός.

Οι άλλες παρόμοιες νεκροπόλεις επιβεβαιώνουν τις διαπιστώσεις που είχαν ήδη γίνει στο Ulanci. Επομένως, οι μεγάλες και οργανωμένες νεκροπόλεις χρησιμοποιούσαν ίδιους τρόπους ταφής, σχήματα τάφων, έθιμα και συνήθειες που βασιζόνταν στις παραδόσεις της τοπικής εποχής του Χαλκού, αλλά ταυτόχρονα ήταν ανοικτές και στις επιρροές του πολιτισμού της Ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου.

Αυτές οι νεκροπόλεις μπορούν να χρονολογηθούν μεταξύ του 13ου και του 11ου αιώνα π.Χ. Όλες τους συνδέονται με οχυρωμένους οικισμούς ίδιας μορφής με αυτήν του Ulanci, σε μικρό αλλά εποπτευόμενα λόφο με ισοπεδωμένη επίπεδη κορυφή.

Σύμφωνα με το ανασκαφικό υλικό, συμπεραίνεται εύκολα ότι για τις κοινότητες του Αξιού ήταν μια σχετικά ήρεμη περίοδος. Ήταν στενά συνδεδεμένες και ανοικτές σε επαφές και επιρροές από το Αιγαίο. Παρά την παρουσία μικρού αριθμού εισηγμένων μυκηναϊκών αντικειμένων σε ομάδες ευρημάτων με τοπικό χαρακτήρα, το αποτέλεσμα αυτών των σχέσεων μαρτυρεί μεγάλο βαθμό εκμυκηναϊσμού του τοπικού πολιτισμού της Ύστερης εποχής του Χαλκού.

Οι τοπικές κοινότητες της Ύστερης εποχής του Χαλκού δεν είχαν εμπλακεί στα μεγάλα μεταναστευτικά κύματα των ονομαζόμενων Μεγάλων Αιγαιακών Μεταναστεύσεων στο τέλος του 13ου και κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα.

12. D.Mitreviski, New Aspects of the Bronze Age Sites.....fig.5, 453.

Στα επόμενα μεταναστευτικά κύματα από το τέλος του 12ου και στη διάρκεια του 11ου αιώνα, τα οποία ακολούθησαν τους κύριους δρόμους επικοινωνίας, η σύνδεση με το Αιγαίο διακόπηκε σε μεγάλο βαθμό. Οι επιπτώσεις ήταν σημαντικές: μειωμένη οικονομική ισχύς, πολιτιστική παρακμή και μείωση του πληθυσμού, κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων της εποχής του Σιδήρου, και

Εικ.10 Τάφος με τεφροδόχο κάλπη, 12ος - 11ος αιώνας π.Χ από τη νεκρόπολη του Hipodrom κοντά στα Σκόπια

ιδιαίτερα εμφανείς στην κοιλάδα του Αξιού, λόγω της θέσης της στους κύριους δρόμους επικοινωνίας. Για το λόγο αυτό, η σταθεροποίηση του πολιτισμού της εποχής του Σιδήρου σε αυτή την περιοχή επήλθε περίπου τον 8ο αιώνα π.Χ¹³. Αυτά τα μεταναστευτικά κύματα μετέδωσαν πολλά νέα βαλκανικά στοιχεία, μεταξύ των οποίων και ένα νέο ταφικό έθιμο, την καύση των νεκρών και την ταφή σε τεφροδόχες κάλπες. Ωστόσο, παρά τις όποιες συνέπειες, οι παλιές πολιτιστικές αξίες από την Αιγαιακή εποχή του Χαλκού δεν είχαν ξεχαστεί.

Η εικόνα αυτής της εποχής και των γεγονότων αποδίδεται καλύτερα σε πρόσφατα ανακαλυφθείσες νεκροπόλεις, όπως του Hipodrom (Ιπποδρόμου) κοντά στα Σκόπια¹⁴. Στο Hipodrom η νεκρόπολη περιλαμβάνει ταφές σε τεφροδόχες κάλπες μετά την καύση του νεκρού και στοιχεία κυρίως βαλκανικής προέλευσης, τα οποία ήλθαν μέσα από τις κοιλάδες του Μοράβα και του Αξιού (εικ. 10). Υπάρχουν νέα στοιχεία και ενδείξεις ότι οι μετακινήσεις έγιναν από Βορρά προς Νότο. Πολλά στοιχεία οδηγούν στην αναγνώριση διείσδυσης από το Βορρά στα ήδη κατεστραμμένα μυκηναϊκά κέντρα. Είναι πιθανό σε αυτές τις μεταναστεύσεις να αναγνωριστούν οι φορείς της καύσης των νεκρών στην Ελλάδα, της χειροποίητης κεραμικής και των εγχάρακτων ειδωλίων στις πρωτογεωμετρικές νεκροπόλεις της κεντρικής Ελλάδας. Όλα αυτά τα στοιχεία εντοπίστηκαν στη νεκρόπολη του Hipodrom και σε άλλες παρόμοιες θέσεις, ακριβώς στις κύριες επικοινωνιακές οδούς, όπως η κοιλάδα του Αξιού.

13. D.Mitrevski, *Protohistorical Communities...*62-70

14. D.Mitrevski, *A Brnjica Type Necropolis near Skopje*, *Starinar* Vol.XLIII-XLIV/1992-1993, Beograd 1994, 115-124.

Μετά από τα γεγονότα της Μεταβατικής περιόδου, οι κοινότητες της περιοχής του Αξιού φαίνεται να μην είχαν αρκετή οικονομική ισχύ και ενδιαφέρον να αναπτύξουν μια πιο στενή σχέση με το Αιγαίο, όπως στην προηγούμενη περίοδο. Ωστόσο, διατήρησαν κάποια από τα στοιχεία της Αιγαιακής εποχής του Χαλκού, τα οποία θα συνεχιστούν και θα επιβιώσουν υπό λανθάνουσα μορφή μέχρι το τέλος της εποχής του Σιδήρου και εκφράζονται με φαινόμενα όπως οι χρυσές ταφικές μάσκες από το Trebenishte (Τρεμπενίστε) και άλλα ευρήματα κατάλοιπα της Αιγαιακής εποχής του Χαλκού.

Prehistory in the Republic of Macedonia

Dragi Mitrevski

Professor of Prehistoric Archaeology
at the Department of Philosophy in FYROM (Skopje)-
Director of the National Museum-FYROM

The territory of today's FYROM occupies the central part of the Balkans, which has always been among the main crossroads of economic and cultural relations of Southeast and Central Europe. This territory is intersected by the Vardar (Axios) Valley as main ancient communication route in the north/south direction. Another old Balkan road in west/east direction following the route of Roman Via Ignatia was also passing through this territory.

This geography alongside with the morphological features and climate, have influenced the entire cultural and historic development of communities that have settled these territories since the earliest epochs till the present day. Almost all economic, cultural, military and migratory movements in the Balkans prehistory were going on through the afore-mentioned communication routes. To a considerable extent, this defined the nature and direction of cultural development of local communities. In certain prehistoric epochs, this territory was, consequently, culturally oriented and closely associated with the north of the Balkans and, in other periods, with the Aegean south. On the other hand, this specific position was precisely the reason for creation and development of specific cultural values throughout the prehistory. This kind of fusion of diverse elements and influences, as well as their adaptation to the local tastes and needs, resulted in the emergence of specific local prehistoric cultures with explicitly expressed individual traits. At certain periods, local cultures reached such a level of development to have surpassed this territory and exerted noteworthy influences in the neighbouring regions. This refers specifically to the Neolithic and the Iron Ages, which are the two most thoroughly researched prehistoric periods.

In general terms, the prehistoric development in the territory of FYROM has been divided and researched in the periods of Palaeolithic, Neolithic, Eneolithic,

the Bronze Age and the Iron Age, up to the mid-first millennium BC, that is, by the time of expansion of Ancient Macedonia to the north under the reign of Alexander I. In this, it should be emphasized that the Iron Age centuries have been treated as proto-history, due to the final formation of palaeo-Balkan peoples in these territories and their indirect connection with some written sources.

The entire prehistory evidenced alternation of transitional periods and times of stability. Transitional periods encompassed the centuries that marked processes of changes, which resulted in abandoning of the old values and adopting new ones. These processes were regularly followed with turbulent historic events: migrations, military inroads, as well as impacts of new technologies, customs, religions and other foreign elements. Such were the times of transition from the Neolithic to the Copper Age or Eneolithic, and the centuries of transition from the Bronze Age to the Iron Age.

On the other hand, the periods of the Neolithic, the Bronze Age and the Iron Age were epochs of stable cultural development, characterized with cherishing and affirmation of local cultural values.

In the global picture of the stage of researches, the Neolithic and the Iron Age are the periods that can be singled out as most researched, periods to which the largest number of prehistoric findings have been dated. Among the other periods, researches of the Palaeolithic and Mesolithic are still at their initial stage and there are consequently, no sufficient elements for making any conclusions with regard to their nature and cultural features. The situation is far better concerning researches of the Eneolithic and the Bronze Age. Despite the limited researches, findings discovered in the past decade give sufficient ground for their basic definition.

On this occasion, we will shortly consider the basic features of all the prehistoric periods, starting with the Neolithic.

The Neolithic or the Young Stone Age evolved continually through the Early, Middle and Late Neolithic. They are completely compatible with the periodisation in other parts of the Balkans, particularly with the Neolithic in Thessaly and its proto-Sesklo, Sesklo and Dimini phases and with the Neolithic cultures of Starčevo and Vinča to the north¹.

About 200 Neolithic sites have been found, all of them settlements, different in scope, size and stratigraphic features. Their biggest concentration is in

1. M. Garasanin, *Centralnobalkanska zona, Praistorija Jugoslovenskih Zemalja II*, Sarajevo 1979, 79-114

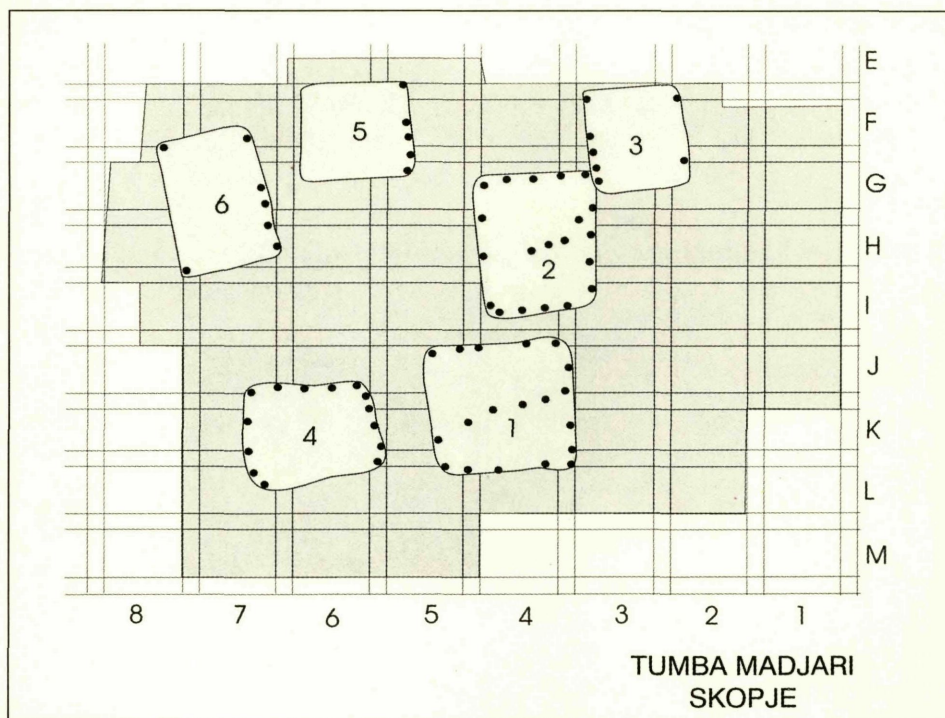

Fig. 1 Plan of the excavated part of the middle Neolithic settlement Toumba-Madjari near Skopje

valleys, that is, regularly in areas with favourable conditions for agriculture, rich in water, fertile soil and pastures. Such are the planes of Pelagonia, Ovce Pole, Polog and the Skopje region.

Two basic types of settlements can be distinguished, influenced by geomorphological and bio-climatic conditions. Settlements in river valleys have regularly been erected at flat terraces or mild slopes, as close as possible to the river bed. On the other hand, settlements are in spacious planes located on small mounds-tumbas, which correspond in every respect to prehistoric tells or magulas. Both types are multi-layered settlements showing continuity of occupation in nearly all stages of the Neolithic Age.

People lived in above-ground dwellings built of massive wood with framework construction of thick wooden poles that supported the roof, which was usually on two ridges, upon quadrate or rectangular base. Walls were coated and protected with thick layers of mud-plaster, occasionally decorated either with white or red paint, or with diversely applied plastic ornaments. The interior space ranged from 60 m² to 100 m². It was organised in several rooms, which included, almost regularly, a kiln built in the wall or a fireplace, and often alters,

massive sacrificial tables, for practicing religious rites within the family. Most data concerning the organisation of settlements come from the best preserved Neolithic site, the settlement at Tumba-Madjari near Skopje². Ten excavated houses were erected one beside another with narrow passages and small yards in-between (fig.1). All the houses discovered in Madjari so far were arranged around the central structure, which is considered to have been a sanctuary according to the inventory (movable and static alters with many of vessels around), the size (over 100 m²) and the widely open interior lay-out.

The economy mainly rested on agriculture, although there was also stock-breeding (mostly sheep, goats, pigs and cattle). Paleo-zoological data has shown that hunting and fishing had hardly played any role in providing food. All these branches had equal share in the Early Neolithic economy. Later, in the course of the Middle Neolithic Age, cultivation of soil took the prevalence, letting agriculture become the main branch of economy.

Besides these features common to all Neolithic cultures, there are still certain regional traits. They have arisen from the isolation of some areas in the frames of which certain local characteristics evolved and were cherished, mostly in the material culture and particularly in pottery production³.

In the Early Neolithic Age, coarse vessels prevailed in the pottery production with baked dark and monochrome nuances, occasionally decorated with disorganised barbotin and impresso decoration. The fine pottery was most frequently in red nuances and ball-shape forms. Distinctive features of this pottery are patterns of triangles, meanders, drops, etc. painted with white colour. On the grounds of these features, it could be inferred that the Early Neolithic Age coincided with the proto-Sesklo and the beginning of the Sesklo phase in Thessaly.

The Middle Neolithic was an age of far more stabilised relations and, thus, a period of dynamic internal development and emergence of material and spiritual culture with impressive local features. Old forms continued in the pottery, although many new shapes appeared, as well. Luxurious pottery has shown much more abundant repertoire of forms with similar local features. This refers, above all, to numerous cups and amphorae-vessels on high stand with richer decoration

2. V.Sanev, Neolithic Temple at Tumba in Madjari, Skopje Region, *Maced.acta Archaeol.* 9, Skopje 1988, 9-31

3. M.Garasanin, Probleme des Neolithikums und Aeneolithikums des Mittleren Balkans im lichte der Makedonischen forschung, *Maced.acta archaeol.*10, Skopje 1989, 25-37

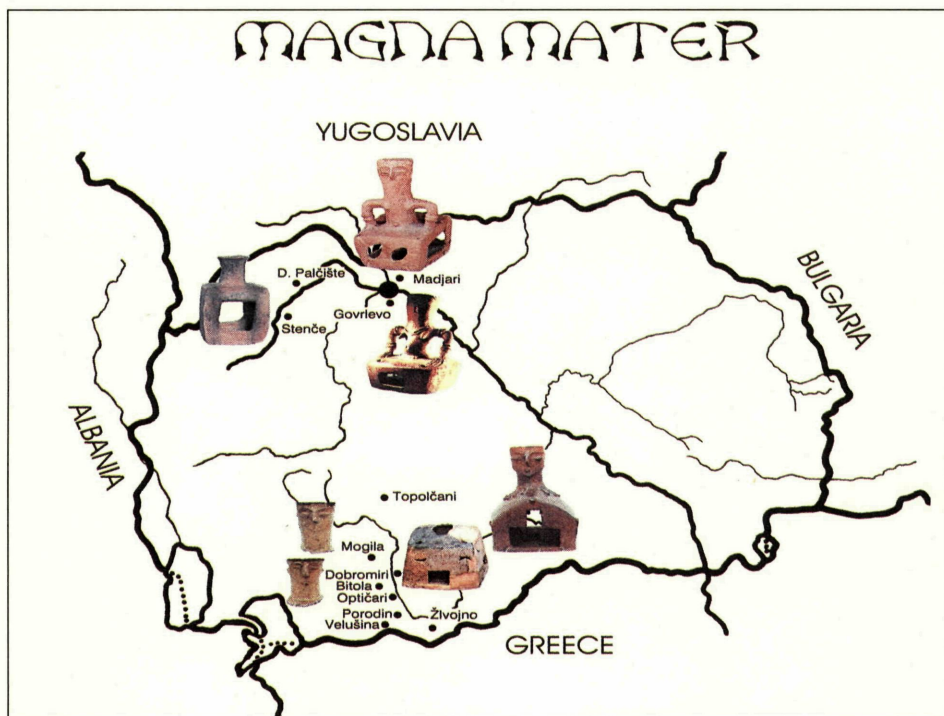

Fig. 2 Map of the main finds of figurines - goddesses of fertility (Great Mother-life giver)

painted with dark brown and red patterns, leaving the older white painting to go gradually out of use. The coarse kitchen ware and storage vessels have also shown forms typical exclusive to certain micro-regions. In any case, coarse pottery reached higher quality and barbotin decoration became more organised than in the former phase.

The most impressive cult in the religion of the Neolithic men from this part of the Balkans was the one of the Great Mother - life-giver, the Goddess of fertility and preserver of home and family. The most prominent expression of this cult is incorporated in numerous terra-cotta alter-goddesses conceived in highly expressive and so far unique manner among the Neolithic cultures in the Balkans (fig.2). The Great Mother is depicted as a chimney upon a model of a house. Some specimens show emphasised local features, but the scheme is always the same. The most outstanding finding of this kind of alters has been discovered at Madjari in the central structure - the shrine.

Reflection of the spiritual values of the Middle Neolithic men are also numerous kinds of house alters - small consecration tables for the needs of the household, which show explicitly local features.

Beside the cult of fertility or the cult to the Great Mother, another cult was also worshiped, - the cult to the deceased if it can be judged merely on the grounds of three burials which have been discovered so far. The three burials have been found at two sites and they were in the frames of the settlement, in the houses or just beside them. No specially organised necropolis has been discovered until the present day.

Data on the Late Neolithic Age is much scantier compared to the Middle Neolithic Age. It is certain that the Late Neolithic layers almost regularly evidence the last occupation of the old Neolithic settlements. Many of the Middle Neolithic accomplishments faded away. New simple forms emerged, as well as new techniques of decoration (engraving, canelures, embossed additions, etc.), which correspond to manifestations of the Vinca culture.

A new phenomenon was the defense wall of big amorphic stones around certain settlements, which reflects the corresponding social and economic changes occurring at that time, as well as the nature of the Late Neolithic Age marking the beginning of new turbulent times that were about to culminate in the following epoch - the Eneolithic.

Towards the end of the fourth millennium BC the peaceful development of the Neolithic men was disturbed by turbulent events caused by global migration movements of Indo-European communities. The insecure transitional times continued in the third millennium. Throughout this period new cultural values were gradually established, conditioned by the extent of influence and impact of the Indo-European elements, and their adoption and assimilation by the autochthonous population⁴. This process evolved diversely in different regions. In the regions to the east of the Vardar river, particularly along the valleys of its left tributaries, the process of Indo-Europeisation was much more intense. Several Eneolithic settlements have been discovered there and researched to a varied extent. They have completely shown new features in regard to the older Neolithic culture in the same area. Settlements are situated on higher more dominant positions, naturally protected sites convenient for defense. Houses were most frequently of rectangular plan, built above ground of wooden framework construction and coated with mud-plaster, although structures partly dug in the ground have also been recorded.

In Pelagonija, a region with strong Neolithic tradition and mound settlements or tells, Eneolithic layers continued the Neolithic stratigraphy. Anyhow, more

4. N.Tasic, Bujanj-Salkuca-Krivodol kompleks, Praistorija Jugoslovenskih Zemalja III, Sarajevo 1979, 102.

frequent were the cases that Eneolithic layers started the formation of new mounds, which continued to be used in the following period - the Bronze Age. In any case, apart from this, the material culture was still at the stage and the general criteria of the Neolithic Age. The nature of the typical Eneolithic manifestation points to new phenomena that indicate Indo-Europeanisation of the autochthonous Neolithic culture, expressed through new type of settlements, new pottery forms showing new technologies and techniques of decoration, as well as new elements in the cult, religion and art concept. These issues associate the Eneolithic culture in this part of the Balkans with the wider Central Balkan cultural complex, known as Bubanj-Salkuca-Krivodol.

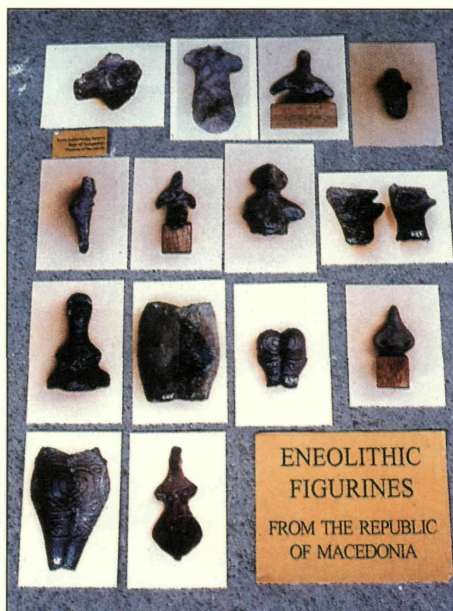

Fig. 3 Eneolithic figurines from different sites

We will shortly consider the basic Indo-European manifestations in the Eneolithic culture from this part of the Balkans, mostly through findings from the most extensively researched settlement at the site in the village Buričevce on the Bregalnica river⁵.

The majority of forms in pottery, mostly vessels of sharp profile, are new phenomena. Even more impressive are novelties introduced in decoration techniques. Ornaments have most frequently geometric patterns executed by graphic painting, engraving, cannelures, with crusted and schnur techniques, etc. The same techniques have been recorded applied on clay figurines, whether zoomorphic, or anthropomorphic ones with emphasised *stomatopigya* in particular (fig.3).

The best illustration for the impact of the steppe-nomadic elements are probably objects bearing horse stylisation, the most renowned of which is the

5. I.Kolistrkovska-Nasteva, Antropomorphic and zoomorphic figurines from Eneolithic-site of Pilavo near Buričevce, *Maced. acta archaeol.* 15, Skopje 1999, 25-33.

stone scepter from Suplevec near Bitola. Mapping of this kind of scepters discovered so far has indicated the route of introduction of the previously mentioned elements as far as the North Pontus and Russian steppes.

The Eneolithic Age marked the first indications, although in a small number, of metallurgy and domestic production of copper tools and weapons. Several molds have been discovered used for casting copper stripes and rods, from which daggers, axes, nails and chisels were subsequently manufactured. Several findings of copper axes and stone molds for casting axes belong to the end of the Eneolithic period.

Despite the previously mentioned innovations, in the basis of the Eneolithic culture were still the traditional Neolithic values, especially in the predominantly agricultural areas.

Due to this dualism of traditional values and new Indo European accomplishments, communities from this part of the Balkans needed much longer time to reach the stabilisation of the Bronze Age culture. Consequently, almost the entire third millennium BC could be considered as a transitional period with Eneolithic features.

Around the Bronze Age, we must first note the great gaps in the general knowledge.

For a long time, there was knowledge based on only a few and insufficiently documented findings, in which circumstances mainly the results of the researches in the neighbourly regions were used⁶.

In the last few years new more specific research has taken place in sites of this period. According to this it is obvious that the stabilisation of the Bronze Age culture was dependant on the previous events during the Eneolithic Age. In this way, the latest indoeuropean waves were finished during the Early Bronze Age until the first centuries of the second millenium. The centuries of the Middle Bronze Age were periods of real stabilisation and affirmation of the local cultural values, until around the 14th century when the elements from the Aegean Bronze Age started spreading, as indicators for the Late Bronze Age⁷.

For this occasion we chose two sites as best indicators for the character of the Early and Middle Bronze Age. The first one is in the farthest north, near

6. M.Garasanin, Podunavsko-Balkanski kompleks ranog bronzanog doba, Praistorija JugoslovenskihZemalja IV, Sarajevo 1983, 463-471

7. L.Trajkowska, Gradiste-Pelince, Maced.acta archaeol.15, Skopje 1999, 47-61

Kumanovo, in the vilage of Pelince, and the second one is in the south, in Pelagonija, near Bitola, in the vilage of Radobor.

The Balkan elements are most visible on the first site - still totally unpublished settlement and sanctuary from the Early Bronze Age⁷. The settlement is situated at the top of a dominant hill, where archaeological excavations were

Fig. 4 Early Bronze Age settlement in Gradiste-Pelince near Kumanovo

conducted 8 years ago, discovering also remains and classical fortification from an Iron Age (fig.4). At about 200 metres, along the top ridge, which is going down of the settlement, many archaeological findings, connected with the Early Bronze Age levels on the hill were discovered. According to the conditions, disposition and their character, this site presents a cult place - sanctuary. For this purpose it was used a natural volcanic stone stretching in the North-South direction and limited from the West and East with the deep beds of the rivers Pcinja and Bistrica, which are connected to the base of the stone.

It is interesting that in the central party there is the highest rock, which was flattered and labeled with the help of layers of clay and river stones. This is how a dominating circular surface was created - an altar of 6 metres diameter. Here ritual activities used to take place, that is intensive burning, and therefore in the layer of ashes numerous fragments of pottery have been discovered, trifled animals' bones, but also a big quantity of slag. Petrographical and chemical analyses showed that the slag is a result of the melting of a special type of mine that is to be found in the vicinity. At a certain temperature the feldspars of the mine are melted, in which a large quantity of smoke is produced that gives visual effects in which the slag is created.

Around the latter, on a very large surface various pottery and other findings were discovered. The pottery is mainly left in the gaps of the rocks and confined with special river stones.

The second locality in the vilage of Radobor near Bitola represents a typical Tumba with powerful cultural layers of the Early and the Middle Bronze Age - still unpublished (fig.5). In three subsequent campaigns plenty of material was

Fig. 5 Toumba in the village of Radobor near Bitola - a typical Bronze Age settlement in the Patagonia region

discovered which affirmed the site as the strongest economic and cultural settlement in the framework of the Armenohori or Pelagonia Group. It is very interesting that in a layer of the Early Middle Bronze Age a system of several pottery kilns full with hundreds of new baked vessels of various shapes were discovered (fig.6).

In spite of these findings, the level of research of the Early and Middle Bronze Age is still very low, so it is necessary to involve great caution in making certain conclusions. In any case, the local dispute and the peaceful development in the frameworks of the mentioned Armenohori Group is disarrayed in the centuries of the Late Bronze Age. The establishment of contacts with the Mycenaean World gradually altered the character of the local Bronze Age. So, by the end of the Bronze Age and particularly in the Transitional Period it was encompassed and adapted for the local needs, as well as many of the experiences from the Aegean Bronze Age, as the important elements that participated in the genesis of the new Iron Age⁸.

Anyway, at the end of the Bronze Age, in this part of the Balkans, especially around Thessaloniki and Lower Vardar area there was strong penetration of the Mycenaean cultural elements represented through the Mycenaean imported pottery, its local imitation, some types of Mycenaean

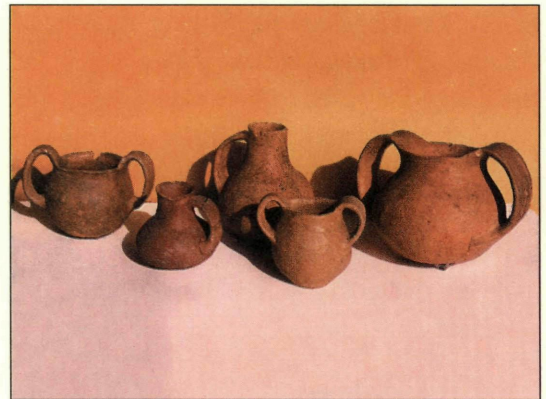

Fig. 6 Vessels from the Early Bronze Age settlement in Toumba - Radobor, Bitola

8. D.Mitrevski, Proto-historical Communities in Macedonia, Skopje 1997, 25-65

houses, urbanisation and so on⁹. The situation in the North of Greece, especially along the Vardar Valley, was not much different¹⁰.

The first closer contacts of these communities with Mycenae, or, generally speaking with the Aegean Bronze Age World, had an ordinary trade character, established by the Mycenaean metallurgists, traders and adventurers, in the regions rich with cooper, tin, gold and silver and most of them along the main communication ways.

Fig. 7 Ulanci near Gradsko in the Middle Vardar Valley - position of the necropolis and settlement from the 13th-12th centuries BC

In this context, the sword from Tetovo is well known as a kind of Mycenaean rapier discovered by chance without any additional information. However, it is a very interesting artefact, a special variation where we meet Aegean and local elements in the same object.

We have a similar situation in the next findings, discovered four years ago, in the vicinity of Skopje, where a cist-grave of amorfic stones, with crouched inhumation was found. A burial good, associated with a typical vessel of the local Middle Bronze Age, was a marble head of an Aegean sword, similar to the mentioned sword from Tetovo.

Along the Vardar Valley as the most exposed region to the influences from the south, during the last ten years several new sites from the Late Bronze Age and the Transitional period with ample material connected to the Aegean Bronze Age were discovered¹¹.

9. D.W.Smit, Mycenaean penetration into Northern Greece, Thracians and Mycenaean, Leiden-Sofia 1989, 174-180; A.Papaefthymiou-A.Pilali-Papasteriou, Prehistoric Macedonia: An Itinerary, Thessaloniki 1997, 85-90

10. D.Mitrevski, The Spreading of the Mycenaean Culture through the Vardar Valley, Ancient Macedonia VI, Thessaloniki 1999, 789-796; D.Mitrevski, New Aspects of the Bronze Age Sites on the Northern Periphery of the Mycenaean World, Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, Oetker-Voges-Verlag, Kiel 1998, 449-456

11. D.Mitrevski, Proto-historical Communities....., 25-65

Fig. 8 Characteristic matt painted pottery - grave goods from the Ulançi necropolis

At about 1 km. from the Greek border, a multilayered settlement dated from the Late Bronze Age until the end of the Hellenistic period is still in the process of systematic excavations. The site is situated in the town of Gevgelia, on the right bank of Vardar River, and could easily be in question ancient Gortinia. The situation and findings from the prehistoric levels in this site are similar to the neighbouring sites

in south, on the greek territory-[(Kastanas, Vardaroftsa (Axiochori), and Vardino (Limnotopos)].

Other sites from the end of the Bronze Age through the Vardar Valley are mainly necropolises, unsimilar in the way of burying and in the grave contents. We will see the best representative of them, the necropolis in the village of Ulançi, in the Middle Vardar Valley (fig. 7).

Up to now, fifty graves have been examined in Ulançi necropolis, with a material which does not get out of the frame of 13th to 12th centuries BC. The grave constructions are cists of stone slabs with skeleton burials in contracted position and large unification with all the other burial customs.

Many elements regarding the grave organisation, way of burying and burial activities in Ulançi are under the strong influences of the Aegean Bronze Age and especially similar to the sub-Mycenaean necropolises of Greece.

Local pottery was dominant among the grave contents, especially the matt painted vessels and the local Late Mycenaean forms, most frequently, variations of alabasters (fig.8).

Fig. 9 Some metal objects - grave goods from the Ulançi necropolis

Other findings have also shown the Aegean Bronze Age influences, such as the example of the double bronze axe or more examples of bronze knives (fig. 9).

A stone stele with engraved figure of a chieftain in full parade dress presents an exclusive finding from this necropolis. It was reused as a horizontal slab stone in a grave construction. According to its style and attributes (a torch, axe, long knife, belt and so on), it has many parallels in the north-eastern areas, especially around the north Black Sea, but there is also a typical element for the Aegean Bronze Age. In the lower part of the clothing, a type of skirt is presented, well known from the Mycenaean art¹².

At the settlement of the Ulanci necropolis, on the Stolotî site the same material was discovered in the several cultural levels from the end of the Bronze Age and Transitional Period. The settlement is situated on the top of a dominant hill, at about 200 metres from the graves. The situation regarding urbanisation, architecture and the other archaeological manifestation in these levels mostly corresponds to the levels of the 4th and 5th settlement of Kastanas. The last prehistorical settlement of Ulanci was burned somewhere around the 12th century BC. Life was not restored any more. After many centuries, during the Late Hellenistic Period, a small military station was situated on this hill.

The other similar necropolises prove only the manifestations already discovered in Ulanci. Therefore, extensive well organised necropolises are found with a unique way of burying, grave forms, customs and additions, firmly based on the traditions of the local Bronze Age, but at the same time opened to the influence of the Late Mycenaean culture.

These necropolises could be dated between 13th and 11th centuries BC. All of them are connected with the same type of the fortified settlement as Ulanci, always on a small but dominant hill with a flat cut top.

According to the presented material, we can easily conclude that for the Vardar communities it was a relatively calm period. They were closely connected and opened to the contacts and influences coming from the Aegean. Despite the small number of the real Mycenaean objects in a non-Mycenaean context, the result of these relations was still a great stage of Mycenaeanisation of the local Late Bronze Age culture.

The Late Bronze Age communities from here were not so affected by the first waves of the so called Great Aegean Migrations, at the end of the 13th to the 12th century BC.

12. D.Mitrevski, *New Aspects of the Bronze Age Sites*....fig.5, 453.

Fig. 10 Grave with urn cremation, 12th-11th BC century necropolis in Hipodrom near Skopje

With the next-younger waves of migrations, from the end of the 12th and during the 11th century BC, which passed through the main communication routes, the connection with Aegean was interrupted to a considerable extent. They left, decreased economical power, cultural decadence and certain depopulation, during the first centuries of the Iron Age, especially for the Vardar Valley, as a central communication area. So, the real stabilisation of the

Iron Age culture, in this region was not realised until after the 8th century BC¹³. These migrations brought many new Balkan elements, among which a new manner of burying with urn cremation appeared. However, instead of all the consequences, the old cultural values from the Aegean Bronze Age were not forgotten.

The best illustration of that age and events we have in some new discovered necropolises, such as Hipodrom, near Skopje¹⁴.

In the Hipodrom, near Skopje, we have a necropolis with urn cremation and evidence mostly from the Balkan origin coming through the Morava and Vardar Valley (fig.10). They are new materials in the local culture and indicators of migrations that passed from north to south. Many elements showed the migration from the northern intrusions at the already destroyed Mycenaean centres. It is possible in these migrations to see the burials of the cremation in Greece, the handmade burnished ware and incised figurines from the protogeometric necropolises in central Greece. All these elements are presented in the necropolis of Hipodrom and in the other similar sites, around the main communicating routes, such as the Vardar Valley.

After all the restless events, during the Transitional period, the Vardar communities didn't have enough economical power, need and interest for a close connection with the Aegean, as the previous period, but, in the same time they maintained some of the main Aegean Bronze Age values, which will be kept up and preserved in a latent way, up to the end of the Iron Age, when we have manifestations such as the golden funeral masks from Trebenishte and many other findings -reminiscent of the Aegean Bronze Age.

13. D.Mitrevski, *Protohistorical Communities...*62-70

14. D.Mitrevski, *A Brnjica Type Necropolis near Skopje*, *Starinar* Vol.XLIII-XLIV/1992-1993, Beograd 1994, 115-124.

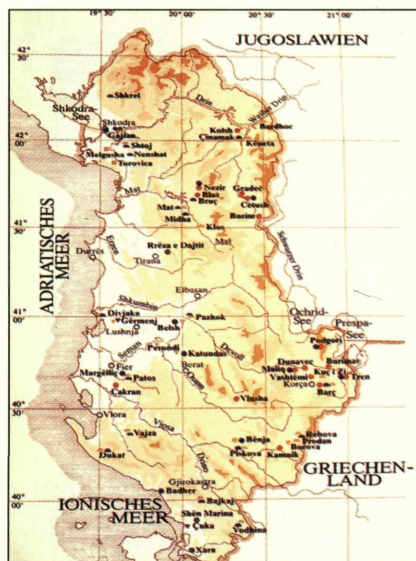
Η Νεολιθική εποχή και η εποχή του Χαλκού στην Αλβανία

Muzafer Korkuti

Διευθυντής Αρχαιολογικού Ινστιτούτου
Τίρανα, Αλβανία

Μετάφραση: Δαμιανός Κομμάτας

Από τις έρευνες που διεξήχθησαν στην Αλβανία για την Προϊστορία, αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός οικισμών της Νεολιθικής εποχής, όπως στο Maliq (Μαλίκι), στο Cakran (Τσάκραν), στο Vashtëmi (Βαστέμι), στο Burim (Μπουρίμ), στην Rodgorie (Ποντγκορία), στο Barç (Μπάρτζ) και στο Dërsnik (Ντερσνίκ) της Κορτσάς, στο Kamnik (Καμνίκ) της Κολώνιας, στο Blaz (Μπλάζ) και στο Nezir (Νεζίρι) του Μάτι, στο Gradec (Γκραντέτζ) και στο Cetush (Τσετούς) της Ντίμπρας, στο Kolsh (Κολς) του Κούκες, στο Rashtan (Ράσταν) του Λιμπράζντ αλλά και από επιφανειακά ευρήματα σε διάφορα άλλα σημεία (εικ.1). Καλύτερα έχει ερευνηθεί και μελετηθεί η περιοχή της Κορτσάς, η οποία στην Προϊστορική εποχή (όπως και σήμερα) είχε καλές γεωκλιματικές συνθήκες. Η περιοχή αυτή παρουσιάζει την πιο πλούσια και εξελιγμένη πολιτιστική ζώνη στη Νεολιθική εποχή. Επίσης, είναι ο χώρος, όπου συνεχίζεται χωρίς διακοπή η εξέλιξη της Νεολιθικής εποχής σε τρεις περιόδους: την Αρχαιότερη, τη Μέση και την Ύστερη.

Εικ.1: Χάρτης της Αλβανίας

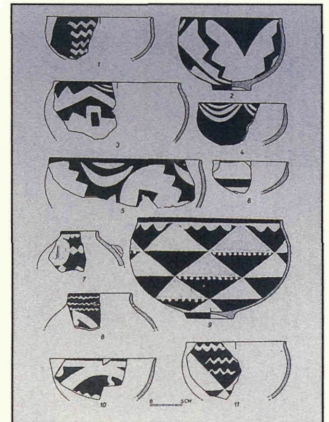
Εικ.2: Η προϊστορική θέση Kolsh

Η Αρχαιότερη Νεολιθική εποχή, σύμφωνα με τη σχετική χρονολόγηση, εκπροσωπείται από τις θέσεις Vlush (Βλούς), Podgorie I, Vashtëmi, Kolsh I, Burim, Blaz φάσεις I και II. Ο οικισμός Vlush έχει ως χαρακτηριστικά τη γκριζόχρωμη χονδροειδή κεραμική με απλά σχήματα και περιορισμένη εμπίεστη διακόσμηση. Η κεραμική βρέθηκε μαζί με εργαλεία από πυριτόλιθο (τυπικά της Μεσολιθικής εποχής) και γι' αυτό ο οικισμός Vlush

ανήκει στη μεταβατική περίοδο από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική εποχή, αποδεικνύοντας έτσι τη συνέχεια της Νεολιθικής εποχής από την τοπική μεσολιθική παράδοση.

Οι πολιτισμοί Podgorie I, Kolsh I, Blaz I και II είναι οικισμοί που έχουν ερευνηθεί και μελετηθεί και ανήκουν στην Αρχαιότερη Νεολιθική (εικ. 2). Αυτή η περίοδος στο χώρο της ΝΑ Αλβανίας αντιπροσωπεύεται από τον πολιτισμό Podgorie I (μετά την αποκάλυψη ενός στρώματος κατοίκησης συνολικού πάχους 3 μ.), αρκετά καθαρό και με πλούσιο αρχαιολογικό υλικό. Θα μπορούσε να γίνει αναπαράσταση της εικόνας του πολιτισμού αυτού, ο οποίος έχει ως κύρια χαρακτηριστικά την ερυθρή μονόχρωμη στιλπνή κεραμική, τη γραπτή κεραμική με λευκό χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (εικ. 3), τα πήλινα στεατοπυγικά ειδώλια και τους “βωμίσκους”, που έχουν πολιτιστικές και χρονολογικές σχέσεις με την Αρχαιότερη Νεολιθική της Θεσσαλίας (φάση Προσέσκλο και εν μέρει Πρωτοσέσκλο), καθώς και με την Αρχαιότερη Νεολιθική της ΠΓΔΜ (Vrtnik – Anzabegovo Ib-c). Άλλα στοιχεία παρόντα στη θέση Podgorie I είναι η εμπίεστη κεραμική (impresso) των τύπων Δεβέλη και Αδριατικής, καθώς και η ανάγλυφη κεραμική barbotin, τα οποία σχετίζονται με τους πολιτισμούς της Αρχαιότερης Νεολιθικής της Αδριατικής και της Κεντρικής Βαλκανικής.

Ο πολιτισμός Kolsh I που αντιπροσωπεύει τη ΒΑ Αλβανία έχει ως κύρια γνωρίσματα την ανάγλυφη κεραμική barbotin, τη γραπτή κεραμική με καστανό χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια και την εμπίεστη κεραμική (impresso), τα οποία σχετίζονται πολιτιστικά και χρονολογικά με τη φάση Rudnik III στο οροπέδιο του Ντουκαγίνι και τις

Εικ.3: Κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής (φάση Podgorje)

φάσεις Starčevo Ib της κεντρικής Βαλκανικής. Οι φάσεις Blaz I και II στη ζώνη της περιοχής Μάτι έχουν εμπιέστη κεραμική τύπου impresso-cardium με διάφορα θέματα καθώς και μονόχρωμη στιλπνή, γκριζα ή μελανή κεραμική. Έτσι, ο πολιτισμός αυτού του κατοικημένου σπηλαιού αποκτά χαρακτήρα Ανατολικό-Αδριατικό (Smilčić I).

Κατά τη μετάβαση από την Αρχαιότερη στη Μέση Νεολιθική εποχή σημειώνεται στροφή στην πολιτιστική εξέλιξη της χώρας και αυτό εκφράζεται με σαφήνεια στους πολιτισμούς Dupnec, Cakran και Blaz III, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν τις τρεις κυριότερες φάσεις της Μέσης Νεολιθικής στην Αλβανία. Χαρακτηριστικό για όλες τις φάσεις αυτής της περιόδου είναι η γκριζόχρωμη και μελανόχρωμη κεραμική με στιλπνή ή αδρή επιφάνεια, η ανάγλυφη κεραμική barbotine και η εμπιέστη (impresso) που συνεχίζουν την παράδοση της Αρχαιότερης Νεολιθικής.

Η κεραμική διακρίνεται για την ποικιλία αγγείων, με συνηθέστερα τις αμφικωνικές φιάλες σε διάφορες παραλλαγές, κύπελλα με γωνιώδες τοίχωμα και υψηλή βάση, αγγεία με σφαιρικό σώμα, λαιμό και χείλη διαφόρων σχημάτων, καθώς και άλλα σχήματα με πιο περιορισμένη χρήση. Η κεραμική της Μέσης Νεολιθικής διακρίνεται επίσης για την πλούσια διακόσμηση που γίνεται με χαράξεις, εμπιέσεις και σπανιότερα για απόθεση λευκού ή ερυθρού χρώματος καθώς και για την ανάγλυφη με ραβδώσεις και τη γραπτή διακόσμηση. Καθένας από τους τρεις αντιπροσωπευτικούς πολιτισμούς έχει τα τοπικά χαρακτηριστικά του, που προέρχονται από τις χρονολογικές διαφορές καθώς και από τη γεωγραφική θέση και τις σχέσεις που είχαν με τους γειτονικούς πολιτισμούς.

Η φάση Dupnec I που αντιπροσωπεύει το πρώιμο στρώμα της Μέσης Νεολιθική εποχής σχετίζεται με την ύπαρξη ενός πασσαλόπηκτου οικισμού, ο οποίος σήμερα είναι γνωστός ως ο πρωιμότερος στο χώρο της Βαλκανικής. Στο Dupnec I, εκτός της μελανόχρωμης ή γκριζόχρωμης κεραμικής άριστης ποιότητας, συνεχίζει να χρησιμοποιείται η κεραμική barbotine με βελτιωμένη ανάγλυφη τεχνική, ως παράδοση του αρχαιότερου Νεολιθικού οικισμού Starčevo. Αλλά ο πολιτισμός Dupnec I χαρακτηρίζεται ιδίως από τα νέα σχήματα των αγγείων και την ανάγλυφη διακόσμηση, εγχάρακτη, εμπιέστη και ραβδωτή, τη γραπτή γκριζόχρωμη σε μελανό κ.ά.

Κατά τη διάρκεια του πολιτισμού Dupnec II, εκτός από τα παραδοσιακά στοιχεία που προέρχονται από την πρωιμότερη φάση και αποτελούν την πλειοψηφία, υπάρχει και σειρά νέων στοιχείων που της δίνουν τον χαρακτήρα εξαιρετικής φάσης. Η ανάγλυφη διακόσμηση είναι αρκετά βελτιωμένη, η εγχάρακτη διακόσμηση του αδριατικού τύπου γίνεται χαρακτηριστική, οι ραβδώσεις αποδίδονται καλύτερα, ενώ παράλληλα με τη γραπτή γκριζόχρωμη σε μελανό

Εικ.4: Κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής ((φάση Maliq-Kamnik)

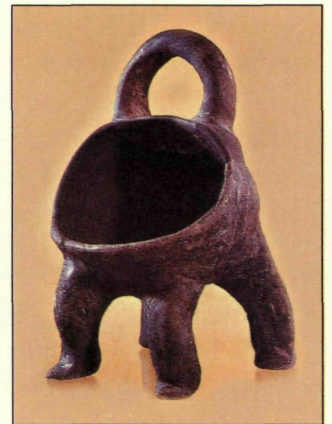
εμφανίζεται η γραπτή με ερυθρό χρώμα κεραμική. Σε αυτή τη φάση εμφανίζονται τα πρώτα όστρακα της δίχρωμης (ερυθρό και μελανό) γραπτής κεραμικής.

Οι φάσεις Cakran και Dunavec II συνυπάρχουν πλήρως πολιτισμικά και χρονολογικά. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι στον οικισμό Cakran βρέθηκαν λίγα γραπτά όστρακα αγγείων και στο Dunavec II όστρακα, τα οποία φέρουν ομοιότητες με αντίστοιχα της πρώιμης φάσης του πολιτισμού του Διμηνίου της Θεσσαλίας (φάση Αράπη). Σχετίζονται με τη χρονική συνύπαρξη των φάσεων Cakran και Dunavec II με τη φάση Αράπη, ενώ συγχρόνως μαρτυρούν την ανάπτυξη ανταλ-

λαγών ανάμεσα στους οικισμούς της Αλβανίας και της Θεσσαλίας. Επίσης ο πολιτισμός Kolsh II στο χώρο της ΒΑ Αλβανίας συμπίπτει χρονικά πλήρως με τον πολιτισμό Cakran (εικ. 4).

Η τελευταία φάση της Μέσης Νεολιθικής εποχής αντιπροσωπεύεται από τη φάση Blaz III στο χώρο της κεντρικής ενδοχώρας της Αλβανίας. Χαρακτηρίζεται από τη γραπτή γκριζα, μελανή ή καστανόχρωμη κεραμική και τα γραμμικά-γεωμετρικά και σπειροειδή διακοσμητικά θέματα, τα οποία είναι χαρακτηριστικά στοιχεία του πολιτισμού Danilo των Δαλματικών ακτών. Πέραν αυτών, περιλαμβάνει αγγεία με εγχάρακτες γραμμές, που σχετίζονται πολιτισμικά και χρονολογικά με τον πολιτισμό Lisičić (Hvar) της Νεότερης Νεολιθικής της Αδριατικής.

Στη Μέση Νεολιθική στην Αλβανία υπάρχουν ενδείξεις λατρείας και ύπαρξης θρησκευτικού κόσμου. Σχετικά ευρήματα είναι τα ρυτά, ασυνήθιστα αγγεία με τέσσερα πόδια, ωοειδές στόμιο, μεγάλη λαβή και διακοσμημένα με ερυθρό χρώμα (εικ. 5). Τα ρυτά ήταν γνωστά ήδη από τη φάση Dunavec I και συνεχίζουν στη διάρκεια κατοίκησης των οικισμών Dunavec, Cakran και Kolsh II. Σύμφωνα με την άποψη πολλών ερευνητών, τα ρυτά χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες αφιερωμένες σε σημαντικές λατρείες, όπως η γονιμότητα της γης, της γυναίκας και των ζώων, που σχετίζονται με την αναπαραγωγή της ζωής, τη γονιμότητα γης και ζώων ως βασικών παραγόντων της οικονομίας.

Εικ.5: Ρυτό της Μέσης Νεολιθικής

Ρυτά ανάλογων σχημάτων και διαστάσεων με γραπτή ερυθρόχρωμη ή εγχάρακτη διακόσμηση είναι γνωστά στον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής, από το Split (Danilo) στα βόρεια μέχρι την Κόρινθο (Ελάτεια) στα νότια αλλά και στην ενδοχώρα από την κεντρική Βοσνία (Kakanj), στο Κόσοβο (Reshtan), στη λεκάνη της Κορυτσάς (Dupavec) μέχρι τη Θεσσαλία (Δραχμάνι). Με αυτόν τον τρόπο εκφραζόταν η λατρεία που συνέδεε διάφορες νεολιθικές ομάδες και κάλυπτε ευρύτατο χώρο.

Εικ.6: Κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής

Η λατρεία της Μεγάλης Μητέρας (Μητέρας Γης), που είναι αρκετά διαδεδομένη στους οικισμούς της Βαλκανικής, αντιπροσωπεύεται στο Dupavec I και II από μια μεγάλη και πλούσια συλλογή ανθρωπόμορφων πήλινων ειδωλίων και από παρόμοια που βρέθηκαν στους οικισμούς Cakran και Kolsh II. Πρέπει να αναφερθεί ότι στο Cakran, Rudnik (Κόσοβο), Obre I (Βοσνία) και σε άλλες θέσεις βρέθηκαν μέσα στους οικισμούς ταφές παιδιών σε συσπειρωμένη θέση, ένδειξη λατρευτικής θυσίας με σκοπό την προστασία του οικισμού ή για κάποιον άλλο λόγο.

Η μετάβαση από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική συντελείται με μια σταδιακή εξέλιξη. Στην πεδιάδα της Κορυτσάς όλη η διάρκειά της αντιπροσωπεύεται από τις φάσεις Dersnik, Barz II και Maliq Ia.

Η φάση Barz II χαρακτηρίζεται από την ανοιχτόχρωμη ωχροκίτρινη κεραμική, σπανιότερα την ερυθρή, την καστανόχρωμη ή την γκριζομέλανη, που είναι κατάλοιπα της Μέσης Νεολιθικής. Σε όλη τη διάρκεια του οικισμού χρησιμοποιούνται σε μικρή ποσότητα η μελανοστεφής (black topped) κεραμική και η κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση που προέρχεται από την προηγούμενη περίοδο, ενώ η γραπτή με καστανό χρώμα κεραμική εμφανίζεται στη φάση Dupavec II, αλλά γίνεται συχνότερη μόνο στην επόμενη φάση Maliq Ia, οπότε η γραπτή κεραμική ακμάζει και χαρακτηρίζει τον ομώνυμο πολιτισμό. Τα χαρακτηριστικά αγγεία –όπως οι ημισφαιρικές και οι

Εικ.7: Κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής (φάση Maliq-Kamnik)

αμφικωνικές φιάλες, τα σφαιρικά αγγεία με χαμηλό λαιμό, τα αγγεία με γωνιώδεις τοίχωμα, οι καρποδόχες με υψηλό πόδι, τα ανθρωπόμορφα αγγεία κ.ά.—είναι διακοσμημένα με χρώμα καστανό, βυσσινί, ερυθρό, πορτοκαλί με ποικιλία γραμμικών-γεωμετρικών και σπειροειδών-μαιανδροειδών θεμάτων και γενικότερα διαπιστώνεται μια άριστη τεχνική κατασκευής, ψήσιμο και πλάσιμο, ενώ ορισμένα δείγματα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως προϊόντα καλλιτεχνικής αγγειοπλαστικής. Αυτός ο πολιτισμός στην Αλβανία εντοπίστηκε στο πρώτο στρώμα του οικισμού Kamnik στην περιοχή Κολώνια (εικ. 6, 7).

Ο νεολιθικός πολιτισμός που αναπτύχθηκε στην Αλβανία, αρχίζοντας από τον αρχαιότερο του Vlush (7η χιλιετία π.Χ.) μέχρι το Maliq I (4η χιλιετία π.Χ.) αντικατοπτρίζει τη συνέχεια κατοίκησης και μόνιμης εγκατάστασης, η οποία οφείλεται στην εφαρμογή και εξέλιξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Η εξέλιξη και η παράδοση εκφράζονται στο μεγάλο αριθμό εργαλείων από πυριτόλιθο, λίθο και οστά και κυρίως στη βελτίωση της τεχνικής κατασκευής τους. Μάρτυρες αυτών είναι τα άφθονα εργαλεία από τις θέσεις Vashtëmi, Podgorie, Dupavec και Maliq κ.ά. (περιοχή Κορυντσάς), τα οποία συνέβαλαν στην εξέλιξη των μέσων παραγωγής. Η εισαγωγή και διάδοση σε ευρεία κλίμακα της παραγωγής πήλινων αγγείων, παράλληλα με τη συνεχή βελτίωση της τεχνικής κατασκευής τους, το γνέσιμο και η ύφανση θεωρούνται σημαντικές κατακτήσεις του νεολιθικού ανθρώπου στην αντιμετώπιση των δυσκολιών της φύσης. Σημαντικό στοιχείο αυτής της εποχής αποτελεί η ανάπτυξη των σχέσεων ανταλλαγής. Τούτο επιβεβαιώνεται στα εισηγμένα από τη Θεσσαλία ευρήματα που βρέθηκαν στις θέσεις Kolsh I, Dupavec II, Cakran και Maliq I καθώς και στην παραγωγή ρυτών και ανθρωπόμορφων ειδωλίων.

Ο χαλκολιθικός πολιτισμός της Αλβανίας είναι γνωστός από τις ανασκαφές που διεξήχθησαν στους οικισμούς Maliq, Tren, Burim, Kamnik, Bënja, Nezir, Blaz, Gradec κ.ά. Σε απόλυτη χρονολόγηση τοποθετούνται περίπου στο 3500-3000 π.Χ., ενώ η σχετική χρονολόγηση καλύπτει τρεις φάσεις εξέλιξης: την Πρώιμη, τη Μέση και την Ύστερη Χαλκολιθική (Ενεολιθική)¹.

Η πρώιμη Χαλκολιθική ή φάση Burimas αντιπροσωπεύεται από τον ομώνυμο οικισμό και τις φάσεις Maliq Ib και Kamnik II. Στους δύο τελευταίους οικισμούς το στρώμα κατοίκησης της πρώιμης Χαλκολιθικής βρέθηκε αμέσως επάνω από το στρώμα της Νεότερης Νεολιθικής, χωρίς στρωματογραφική διακοπή, αλλά με συνύπαρξη στοιχείων της προηγούμενης περιόδου. Στο Maliq ο

1. Χρησιμοποιείται ο όρος «Ενεολιθική» εποχή, όπως και σε άλλες βαλκανικές χώρες

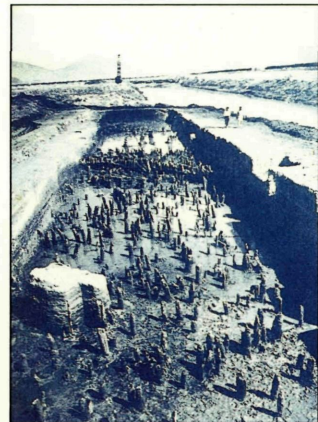
οικισμός βρίσκεται δίπλα στον ποταμό Devoll (Διάβολης), ενώ στο Burim, Kamnik και στο Gradec της περιοχής Ντίμπρας (ΒΑ Αλβανία) οι οικισμοί έχουν ιδρυθεί σε σχετικά υψηλούς λόφους με αρκετά καλή φυσική προστασία.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της φάσης Burimas είναι η γκριζομέλανη ή μελανόχρωμη στιλπνή κεραμική, η οποία εμφανίζεται συχνότερα από κάθε άλλη κατηγορία. Η κεραμική αυτή θα συνεχίσει βελτιούμενη στη διάρκεια της Μέσης και της Ύστερης Χαλκολιθικής, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο τον χαρακτήρα της χαλκολιθικής αγγειοπλαστικής. Στην πρώιμη φάση τα αγγεία έχουν σχήματα απλά. Φιάλες διαφόρων σχημάτων, κύπελλα με γωνιώδες τοίχωμα, πινάκια και σφαιρικά αγγεία με στενό λαιμό δείχνουν τη νεολιθική παράδοση. Συχνά η γκριζα ή η μελανή στιλπνή επιφάνεια καλύπτεται με εγχάρρακτη διακόσμηση και θέματα γραμμικά γεωμετρικά, τα οποία σχηματίζουν πλατιές ζώνες, τρίγωνα γεμισμένα με στίξεις, δέσμες δύο ή τριών γραμμών, σειρά στίξεων, σπειροειδή θέματα ή άλλους σπανιότερους συνδυασμούς. Ακόμη, υπάρχουν και αγγεία διακοσμημένα με ζώνες εγχάρρακτες ή με ερυθρό χρώμα. Κεραμική με ρηχή εγχάρρακτη διακόσμηση είναι σπάνια.

Χαρακτηριστικό της Πρώιμης Χαλκολιθικής που τη διαχωρίζει από την Ύστερη αποτελεί η γραπτή με γκριζο χρώμα κεραμική, η οποία στην αρχή του οικισμού είναι σπάνια, αλλά σταδιακά αυξάνεται ποσοτικά και βελτιώνεται ποιοτικά. Τα διακοσμητικά θέματα είναι απλές παράλληλες ευθείες γραμμές μεμονωμένες ή σε δέσμες, οριζόντιες ή πλάγιες αλλά και συμπλεκόμενες. Η γκριζα γραπτή κεραμική φαίνεται να συνεχίζει τη διακοσμητική στυλιστική παράδοση της Μέσης Νεολιθικής. Τρίτο χαρακτηριστικό της φάσης Burimas αποτελούν οι κατηγορίες της ερυθροστεφούς και της λευκοστεφούς κεραμικής, με ερυθρό ή λευκό χρώμα εσωτερικά και εξωτερικά στο χείλος φιαλών, πινακίων ή κυπέλλων.

Ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία λίγων οστράκων με διακόσμηση γραφίτη εισηγμένων από χαλκολιθικούς πολιτισμούς της ανατολικής Βαλκανικής. Αποτελούν μαρτυρίες εμπορικών ανταλλαγών με άλλες περιοχές της Βαλκανικής. Παραδοσιακό στοιχείο προερχόμενο από τη Νεότερη Νεολιθική αποτελεί η παρουσία στη φάση Burimas της δίχρωμης με ερυθρό και μελανό γραπτής κεραμικής, καθώς και της ανοιχτόχρωμης κεραμικής με καστανή γραπτή διακόσμηση.

Η Μέση Χαλκολιθική αντιπροσωπεύεται σε όλη τη διάρκεια της από τη φάση Maliq Πα που

Εικ.8: Η προϊστορική θέση Maliq

είναι και η σημαντικότερη της περιόδου. Η αρχή της φάσης Maliq IIa συνδέεται με τον πασσαλόπηκτο οικισμό (εικ. 8), ο οποίος ανασκάφηκε σε αρκετά μεγάλη έκταση, ενώ στη συνέχεια, με τη μεταβολή των κλιματολογικών συνθηκών, τα σπίτια κτίζονταν σε σταθερό έδαφος. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο στρώμα κατοίκησης Maliq II, πάχους περίπου 2,5 μ., αποκαλύφθηκε πλούσιο αρχαιολογικό υλικό, η μελέτη του οποίου παρείχε τη δυνατότητα πληρέστερης γνώσης των δραστηριοτήτων των κατοίκων του οικισμού κατά τη Χαλκολιθική εποχή. Τα άφθονα εργαλεία από πυριτόλιθο, λειασμένο λίθο, οστά, κέρατα, πηλό (βαρίδια υφαντικά ή ψαρέματος) αλλά και από χαλκό (σμίλες, βελόνες, αγκίστρια) δίνουν μια σαφή εικόνα της κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης αυτή την περίοδο.

Ωστόσο, το κύριο χαρακτηριστικό της φάσης είναι η κεραμική. Περιλαμβάνει στοιχεία από την Πρώιμη Χαλκολιθική, όπως τη μελανόχρωμη ή γκριζόχρωμη κεραμική, τα σημαντικότερα σχήματα των αγγείων και τις ίδιες κατηγορίες διακόσμησης, όπως τη γραπτή με γκριζό, ερυθρό ή λευκό χρώμα, την εγχάρακτη κ. ά. Τα νέα στοιχεία που εμφανίζονται είναι αποτέλεσμα εξέλιξης των παλαιών, τα οποία, μεταλλασσόμενα, αποκτούν νέες ιδιότητες. Έτσι, από τα σχήματα των αγγείων συνηθέστερες είναι οι φιάλες και από αυτές, εκείνες με σιγμοειδές τοίχωμα, ενώ οι ημισφαιρικές φιάλες, τα αμφικωνικά αγγεία με ευρύ χείλος και μικρή λαβή κάτω από αυτό, τα σφαιρικά ή αμφικωνικά αγγεία γνωστά ως “γαλατιέρες”, οι μεγάλες φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα, πινάκια, λεκανίδες και κύπελλα με ή χωρίς λαιμό και τα κωνικά ή κυλινδρικά καλύμματα εμφανίζονται για πρώτη φορά. Η διακόσμηση παρουσιάζει πολυμορφία, ποιότητα και είναι συνήθως γραπτή, εγχάρακτη ή ανάγλυφη.

Η Ύστερη Χαλκολιθική αντιπροσωπεύεται πληρέστερα στον οικισμό Maliq (φάση IIb) και συναντάται στους οικισμούς Tren (φάση I), Nezir (φάση I) στο Μάτι, Gradec στην Ντίμπρα, Benja (φάση I) στην Πρεμετή και με επιφανειακά ευρήματα σε πολλές θέσεις που απλώνονται στο μεγαλύτερο μέρος της Αλβανίας.

Η φάση Maliq IIb στρωματογραφικά αποτελεί συνέχεια της φάσης Maliq IIa. Οι διαφορές της από την προηγούμενη Μέση Χαλκολιθική εντοπίζονται κυρίως σε ποσοτικές μεταβολές αλλά και στην εξαφάνιση παλαιών ή την παρουσία νέων στοιχείων. Έτσι, τη φάση αυτή χαρακτηρίζουν πλέον οι αμφορείς με τονισμένους ώμους και δύο μικρές λαβές, οι φιάλες με κοντό λαιμό, οι ρηχές φιάλες συχνά διακοσμημένες με ραβδώσεις, ρηγά πινάκια με εσωνεύον χείλος, αμφικωνικά αγγεία με δύο κάθετες λαβές στο χείλος, κύπελλα με μία λαβή. Ιδιαίτερα αναφέρεται ένα κύπελλο τύπου Baden. Η διακόσμηση της φάσης Maliq IIb αποτελεί συνέχεια της IIa με κάποιες διαφορές. Η εγχάρακτη εξελίσσεται, η πλαστική συναντάται συχνότερα με τις ραβδώσεις να γίνονται πολύμορφες και να βελτιώνονται ποιοτικά.

Ο χαλκολιθικός πολιτισμός του Maliq διακρίνεται για τα πλούσια και ποικίλα ευρήματα λατρείας. Την πρώτη θέση κατέχουν τα ανθρωπόμορφα ειδώλια σταυρόσχημα ή στεατοπυγικά με σχηματοποιημένα άνω τα άκρα. Τα τελευταία είναι παρόμοια με τα ειδώλια από το Dunavec.

Ο χαλκολιθικός πολιτισμός στην Αλβανία αναπτύχθηκε παράλληλα με τους πολιτισμούς του Αιγαίου και της Βαλκανικής. Μαζί με τα τοπικά στοιχεία που συνεχίζουν από τη Νεότερη Νεολιθική συναντώνται και στοιχεία των πολιτισμών Bubanj Hum – Salcuța – Krinovdol της κεντρικής Βαλκανικής, και Ραχμανίου της Θεσσαλίας, καθώς και στοιχεία της ανατολικής Αδριατικής.

Η Χαλκολιθική εποχή αποτελεί αδιάλειπτη συνέχεια της Νεολιθικής εποχής και του πολιτισμού της σε όλες τις εκφράσεις του. Η γεωργία και η κτηνοτροφία βελτιώνονται. Οι πλούσιες συλλογές εργαλείων, η μεγάλη ποσότητα καμένων σε πυρκαγιά σιτηρών που βρέθηκε στη χαλκολιθική φάση του Maliq θεωρούνται σαφείς ενδείξεις μιας σαφώς εξελιγμένης γεωργίας, ενώ την εξέλιξη της κτηνοτροφίας μαρτυρούν τα οστά των μικρών και μεγάλων ζώων. Από τεχνολογική άποψη, η κεραμική έφθασε στην κορύφωσή της με την παρουσία πήλινων αντικειμένων καλλιτεχνικής αξίας.

Ο σχετικά μεγάλος αριθμός χάλκινων εργαλείων που βρέθηκαν στους οικισμούς Maliq και Kamnik αποτελεί σαφή ένδειξη ανεπτυγμένης μεταλλουργίας στην περιοχή. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρεί η παρουσία μητρών στο Maliq. Η επεξεργασία του χαλκού γινόταν στην περιοχή και προερχόταν από ορυχεία της Ρεχόβα, στην περιοχή της Κορutsάς.

Κατά τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού, κατά το 2500-1100 π.Χ. περίπου, χρησιμοποιείται ο χαλκός για την κατασκευή εργαλείων και όπλων. Η εποχή αυτή αντιπροσωπεύει μια από τις σημαντικότερες περιόδους της ιστορικής εξέλιξης. Τα ευρήματα στους οικισμούς Maliq (φάση IIIa-c), Tren (φάση IIIa-b), Gajtán (περιοχή Σκόδρα), Belsh (Ελμπασάν), Nezir (Μάτι), Benja (Περμετή), Porgorie (Κορutsά) και στα νεκροταφεία τύμβων Pazhok (Ελμπασάν), Barç (Κορutsά), Vajzë (Αυλώνα), Vodhine (Δερόπολη Αργυροκάστρου), Shkrel και Stoj (Σκόδρα), Bajkaj (Αγίων Σαράντα), Piskove (Περμετή), Patos (Φιέρι) κ.ά. παρείχαν τη δυνατότητα μελέτης και κατάταξης της πολιτιστικής εξέλιξης κατά την εποχή του Χαλκού σε τρεις περιόδους: την Πρώιμη, τη Μέση και την Ύστερη.

Η Πρώιμη εποχή του Χαλκού, που ονομάζεται και Μεταβατική από τη Χαλκολιθική στην εποχή του Χαλκού, εντοπίστηκε στους οικισμούς Maliq IIIa-b, Tren IIIa, Gajtán I, Nezir III, Benja II καθώς και στους πρώιμους ταφικούς τύμβους των Pazhok, Vajzë, Bajkaj, Shkrel, Stoj και Piskove.

Στον οικισμό του Maliq το στρώμα κατοίκησης της Πρώιμης εποχής του Χαλκού ακολουθεί αμέσως πάνω από αυτό της Χαλκολιθικής. Στα

Εικ.9: Πήλινα ειδώλια της Πρώιμης εποχής του Χαλκού

νιαωτά ή σειρές εκβαθύνσεων επάνω ή κάτω από το χείλος και με μίμηση της barbotin (pseudobarbotin). Η αιφνίδια παρουσία αυτής της χονδροειδούς κεραμικής στην αρχή της εποχής του Χαλκού σχετίζεται με την κάθοδο ενός νέου πληθυσμιακού στοιχείου από την Ανατολή, το οποίο δεν εξαφάνισε τους χαλκολιθικούς κατοίκους αλλά συνυπήρξε και αναμίχθηκε με αυτούς. Ενδείξεις αυτής της συνέχειας αποτελούν τα αγγεία με σιγμοειδές τοίχωμα, οι φιάλες με τονισμένο προς τα έσω χείλος, η διακόσμηση με ραβδώσεις και χαράξεις αλλά και τα σταυρόσχημα πήλινα ειδώλια, τα βαρίδια ύφανσης ή ψαρέματος, καθώς και τα άφθονα λίθινα, οστέινα ή κεράτινα εργαλεία που συνεχίζουν τη χαλκολιθική παράδοση. Έτσι, για το σχηματισμό του πολιτισμού της εποχής του Χαλκού συνέβαλαν δύο παράγοντες: ο τοπικός χαλκολιθικός και εκείνος από την Ανατολή, που ήταν αποτέλεσμα της καθόδου των ινδοευρωπαϊκών λαών.

Στη φάση Maliq IIIb της Πρώιμης εποχής του Χαλκού η χονδροειδής κεραμική και η pseudobarbotin αντικαθίστανται από μια καλύτερη ποιοτικά κεραμική, η οποία εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία τοπικά ή προερχόμενα από τους γειτονικούς πολιτισμούς της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας (εικ. 9).

Στην περιοχή της Σκόδρας (βόρεια Αλβανία), η Πρώιμη εποχή του Χαλκού, παράλληλα με τα κοινά στοιχεία που έχει με τις περιοχές του Μάτι και της ΝΑ Αλβανίας, παρουσιάζει σειρά τοπικών ιδιοτήτων. Στη φάση Gaftan I, στα πρώιμα στρώματα του φρουρίου της Σκόδρα καθώς και στους πρώιμους τάφους Shkrel και Stoj εντοπίστηκε κεραμική, όπως πρόχοι τύπου Kostolač, πρόχοι με κυλινδρικό λαιμό, τονισμένο χείλος και εγχάρακτη διακόσμηση τύπου Cetina, αγγεία με λαβή σε σχήμα X κ.ά. Από αυτές τις ενδείξεις συμπεραίνεται ότι η περιοχή της Σκόδρας κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού θα πρέπει να είχε αναπτύξει στενές σχέσεις με την κεντρική Αδριατική ζώνη και την ενδοχώρα της.

Ένα ακόμη στοιχείο σημαντικό της Πρώιμης εποχής του Χαλκού είναι η εμφάνιση του εθίμου της ταφής σε τύμβους. Αρχίζει αυτή την περίοδο στη δυτική Βαλκανική, συνεχίζεται στη Μέση και την Ύστερη εποχή του Χαλκού και γνωρίζει ιδιαίτερη προτίμηση από τον ιλλυρικό πληθυσμό στην εποχή του Σιδήρου. Οι πρωιμότεροι τύμβοι στην περιοχή της Αλβανίας είναι ο τύμβος αρ. 1 του Pazhok, ο τύμβος αρ. 1 της Piskone, λίγο μεταγενέστερος ο τύμβος αρ. 1 του Barç και ο τύμβος του Shkrel.

Η Μέση εποχή του Χαλκού χαρακτηρίζεται από την πολιτισμική άνθιση σε όλους τους τομείς. Η ευρεία χρήση όπλων και εργαλείων από χαλκό σε συνδυασμό με την ειρηνική κατάσταση συμβάλλουν στην ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας καθώς και στην ανάπτυξη της μεταλλουργίας, η οποία εκφράζεται από την παρουσία λίθινης μήτρας στη φάση Maliq IIIc. Άλλες ενδείξεις της κοινωνικο-οικονομικής εξέλιξης προέρχονται από την παρουσία της ποιοτικής κεραμικής και των εισηγμένων από τις Μυκήνες όπλων, τα οποία μαρτυρούν όχι μόνο την κοινωνική διαφοροποίηση αλλά και την εντατικοποίηση των ανταλλαγών ανάμεσα στις περιοχές.

Η περίοδος αυτή έχει εντοπισθεί στον οικισμό του Maliq (φάση IIIc), στα σπήλαια της Benja και του Netzir, στον οικισμό Cetush, ενώ σε αυτή ανήκουν οι τύμβοι στις θέσεις Vodhine, Bajkaj, Vajzë, Pazhok, στο Μάτι κ.ά.

Στον οικισμό του Maliq το στρώμα κατοίκησης της Μέσης εποχής του Χαλκού ακολουθεί αμέσως μετά το στρώμα της Πρώιμης εποχής, χωρίς ένδειξη διακοπής πολιτιστικής ή χρονολογικής. Η διαφορά στην κεραμική μεταξύ των φάσεων IIIb και IIIc είναι περισσότερο τεχνολογικού χαρακτήρα.

Η κεραμική είναι σκοτεινόχρωμη, γκριζομέλανη, με αρθρωμένα σχήματα και επιφάνεια λεία, ελαφρώς στιλπνή. Από τα σχήματα χαρακτηριστικά είναι τα αγγεία με ημικυκλική ταινιωτή υπερυψωμένη λαβή, αγγεία με λαβή τύπου "wish bone", αγγεία με οξυκόρυφη λαβή τοποθετημένη σε απόσταση από το χείλος, φιάλες με οριζόντιες λαβές, αμφικωνικές φιάλες με ταινιωτές υπερυψωμένες λαβές ψευδομινυακού τύπου. Ιδιαίτερα σημαντικά από χρονολογική άποψη είναι τα αγγεία με υπερυψωμένες λαβές από το Maliq IIIc, Bajkaj και Vodhine, οι οποίες προσφύονται στο εσωτερικό της βάσης του αγγείου.

Η διακόσμηση της κεραμικής της Μέσης εποχής του Χαλκού είναι απλή και ακολουθεί την παράδοση της προηγούμενης περιόδου με τις ανάγλυφες ταινίες, συχνά με εμπιέσεις ή στίξεις, κ.ά. Το πολιτιστικό πλαίσιο αυτής της περιόδου εκφράζεται κυρίως με τα κτερίσματα ταφών που περιλαμβάνουν χάλκινα ξίφη, εγχειρίδια, μάχαιρες και αιχμές δοράτων. Με εξαίρεση ορισμένα τοπικού χαρακτήρα κτερίσματα, τα υπόλοιπα αναπαράγουν αιγαιακά σχήματα της Μεσοελλαδικής και της Πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου. Από τα

όπλα που βρέθηκαν μέχρι στιγμής στην Αλβανία μπορούν να αναφερθούν ένα μακρύ ξίφος αιγαιακού τύπου (16ου αι. π.Χ.) από τη Vajzë (εικ. 10), το ξίφος με οστέινη λαβή από το Pazhok που βρέθηκε μαζί με πήλινο κύπελλο τύπου Βαφειού, ένα ακόμη ξίφος, παρόμοιο με του Pazhok, από το Midhë του Μάτι, δύο χάλκινα εγχειρίδια από το Vodhine και Pazhok, δύο αιχμές δοράτων κ.ά. Εκτός αυτών, στο Mat, Pazhok και Vajzë βρέθηκαν μάχαιρες με καμπυλωτή λεπίδα, τύπος ο οποίος συνεχίζει να χρησιμοποιείται σε όλη της διάρκεια της Ύστερης εποχής του Χαλκού που ακολουθεί. Η παρουσία εισαγόμενων κρητο-μυκηναϊκών όπλων και λεπτών αγγείων αντικατοπτρίζουν τις στενές εμπορικές-σχέσεις της αλβανικού χώρου με τον αιγαιακό κόσμο. Επίσης δείχνουν τις νέες ανάγκες της αριστοκρατικής τάξης, η οποία ανταλλάσσει τα προϊόντα της με πολυτελή είδη αυτής της περιόδου.

Στα χάλκινα ευρήματα αυτής της περιόδου περιλαμβάνεται και ένα εγχειρίδιο με τριγωνική λεπίδα που βρέθηκε στους τάφους της Vajzë και αντιγράφει ιταλικά πρότυπα. Το γεγονός αυτό μαρτυρά τις περιορισμένες, έστω, ανταλλαγές μεταξύ των παραλιών της Αδριατικής.

Η Ύστερη εποχή του Χαλκού αντιπροσωπεύει την περίοδο της μεγαλύτερης πολιτιστικής ανάπτυξης και της περαιτέρω αύξησης της παραγωγικότητας σε πολλούς τομείς της οικονομίας και ιδιαίτερα της μεταλλουργίας. Η περίοδος αυτή εντοπίστηκε στους οικισμούς Maliq IIIa, Tren IIIb, Podgorie, Belsh I, Bënja II και Badhër, καθώς και στους ταφικούς τύμβους του Pazhok, Barç, Mati, Vajzë, Vodhina, Bajka, Patos, Piskovës κ.ά. Στην ίδια περίοδο ανήκουν και διάφορα επιφανειακά ευρήματα που προέρχονται από όλη την έκταση της Αλβανίας.

Κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού η χρήση του χαλκού στην κατασκευή όπλων και εργαλείων περιορίζει αισθητά τη χρήση των λίθινων και των οστέινων. Το φαινόμενο αυτό είναι αποτέλεσμα της αξιοποίησης της τεχνογνωσίας στη μεταλλουργία. Ανάλογη αξιοποίηση της τεχνογνωσίας παρατηρείται και στην αγγειοπλαστική.

Η κεραμική της Ύστερης εποχής του Χαλκού, παρά την παρουσία στοιχείων της προηγούμενης περιόδου, διαφοροποιείται σαφώς από εκείνη, χάρη στη βελτιωμένη ποιότητά της: έχει καλύτερο ψήσιμο, είναι ανοιχτόχρωμη ωχροκίτρινη ή με αποχρώσεις του καστανέρυθρου (κεραμιδί) αλλά και γκριζόχρωμη, με πλούσιο σχηματολόγιο. Στα συνηθέστερα σχήματα περιλαμβάνονται οι αγγεία με λαβές ταινιωτές, κερατοειδείς, τύπου “biforata” και “wish bone”, αμφορείς με σώμα κωνικό και υψηλό λαιμό κ.ά.

Από τα σημαντικότερα δημιουργήματα αυτής της περιόδου στη ΝΑ Αλβανία είναι η γραπτή κεραμική τύπου Devoll. Πρόκειται για κεραμική άριστης ποιότητας από καθαρό πηλό με καλό ψήσιμο. Η επιφάνεια είναι λεία, συχνά στιλπνή, ωχροκίτρινη ή ερυθρόχρωμη. Το μέγεθος των αγγείων ποικίλει και το σχήμα τους είναι προσεκτικά διαμορφωμένο. Χαρακτηριστική είναι η καστανόχρωμη γραπτή διακόσμηση με θέματα γεωμετρικά ή γραμμικά.

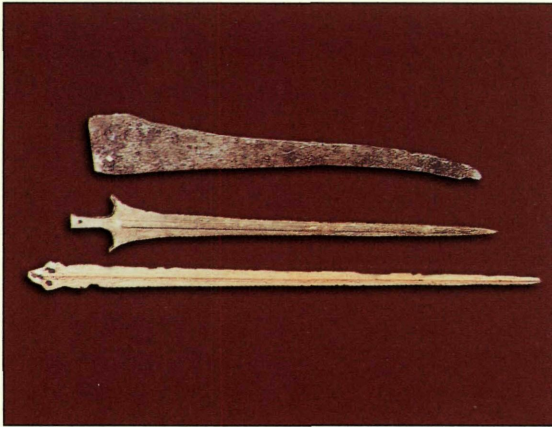
Η κεραμική αυτή ονομάστηκε τύπου Devoll γιατί δημιουργήθηκε και εξελίχθηκε στην κοιλάδα του ποταμού Δεβόλη. Πρωτοεμφανίστηκε στην αρχή της Ύστερης εποχής του Χαλκού, συνέχισε αναπτυσσόμενη σε όλη τη διάρκεια της περιόδου για να φθάσει στην κορύφωση της ποιότητας και της εξάπλωσής της στην εποχή του Σιδήρου.

Στις περιοχές Μάτι, Σκόδρα και Κούκες (βόρεια και ΒΑ Αλβανία), κατά τη διάρκεια της Ύστερης εποχής του Χαλκού, συνεχίστηκε η κεραμική παράδοση της προηγούμενης περιόδου με το σκοτεινό χρώμα και την εγχάρακτη διακόσμηση. Ωστόσο, στην κεραμική του Μάτι και Κούκες περιλαμβάνονται και πολλά αγγεία με γραπτή κεραμική τύπου Devoll. Στην περιοχή της Σκόδρα η περίοδος αυτή αντιπροσωπεύεται από τη φάση Gajtari II, με κεραμική διακοσμημένη με εγχάρακτα γεωμετρικά θέματα.

Κατά τη διάρκεια της Ύστερης εποχής του Χαλκού, και ιδιαίτερα προς το τέλος της, αυξήθηκε ο αριθμός και η ποικιλία των μετάλλινων αντικειμένων, ως αποτέλεσμα της αυξημένης μεταλλουργικής παραγωγής. Στη βόρεια Αλβανία εμφανίστηκαν και ήταν σε ευρεία χρήση χάλκινοι πελέκει με οπή για το στέλεχος και ανάγλυφες γραμμές. Μιμούνται ανατολικά πρότυπα και κατατάσσονται σε δύο τύπους: τον αλβανο-δαλματικό και το σκοδρινό. Τον τελευταίο καιρό αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός πελέκων και στην ενδοχώρα της βόρειας Αλβανίας.

Το νοτιότερο όριο εξάπλωσης του τύπου των σκοδρινών πελέκων φθάνει μέχρι το Shelcani της περιοχής Ελμπασάν, ενώ των αλβανο-δαλματικών πελέκων στην πόλη Shijaku. Μια από τις μεγαλύτερες αποθέσεις πελέκων αποκαλύφθηκε στην Τογονίκα, στην περιοχή Αλέσιου (Lezha), όπου βρέθηκαν 124 πελέκει διαφόρων τύπων. Λαμβάνοντας υπόψη τη γεωγραφική εξάπλωσή τους, συμπεραίνουμε ότι η περιοχή του Μάτι και του Κούκες, πλούσια σε κοιτάσματα χαλκού, θα μπορούσε να είναι η κύρια πηγή προέλευσής τους, χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα να προέρχονται από χαμηλότερες ζώνες της βόρειας Αλβανίας. Αυτοί οι τύποι πελέκων, που εμφανίστηκαν στο τέλος της Ύστερης εποχής του Χαλκού, συνέχισαν να παράγονται και μάλιστα σε μεγαλύτερη ποσότητα στις αρχές της εποχής του Σιδήρου (11ος-12ος αιώνας π.Χ.), όχι μόνο ως εργαλεία αλλά και ως νομίσματα, δηλαδή ως μέσο ανταλλαγής.

Στη διάρκεια της Ύστερης εποχής του Χαλκού και της εποχής του Σιδήρου στην περιοχή της νότιας Αλβανίας εξαπλώθηκαν οι χάλκινοι αμφίστομοι πελέκει διαφόρων τύπων και μεγέθους. Αν και αναπαράγονται σχήματα γνωστά από την Ελλάδα, τη Μακεδονία κ.ά., οι πελέκει έχουν τοπικά στοιχεία που δείχνουν ότι και η Αλβανία ήταν ένα από τα κέντρα παραγωγής. Τα σχήματα των άλλων όπλων της Ύστερης εποχής του Χαλκού -όπως ξίφη με λαβή από κέρατο (βρέθηκαν στις θέσεις Μάτι, Gërmenj, Nenshat), μαχαίρια και εγχειρίδια με τριγωνική λεπίδα και τρία καρφιά για τη σύνδεση, μάχαιρες διαφόρων τύπων κ.ά. φέρουν την παράδοση της Μέσης εποχής

Εικ.10: Ξίφη και μάχαιρα μυκηναϊκού τύπου της Ύστερης εποχής του Χαλκού

του Χαλκού (εικ. 10). Περιορισμένη είναι η εξάπλωση των βιολόσχημων αιχμών δοράτων, εκείνων με πρισματοειδή αυλό κ.ά. Στο τέλος της Ύστερης εποχής του Χαλκού για πρώτη φορά εμφανίστηκαν στο χώρο της Αλβανίας τα ξίφη με γλωσσοειδή λαβή, οι φλογόσχημες αιχμές δοράτων και οι πελέκεις κελτικού τύπου, η παρουσία των οποίων θεωρείται αποτέλεσμα των επαφών με βόρει-

ους πολιτισμούς που προκλήθηκαν από την παννονο-βαλκανική κάθοδο.

Η εποχή του Χαλκού στην Αλβανία χαρακτηρίζεται από τη συνεχή εξέλιξη, αρχικά με μικρά βήματα, όλων των κλάδων της οικονομίας. Τα πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν την εξέλιξη της μεταλλουργίας και την τεχνολογική διαδικασία της επεξεργασίας του χαλκού. Σημαντική είναι και η πρόοδος στη γεωργία με την εισαγωγή της χρήσης του αρότρου και την αξιοποίηση των γεωργικών εργαλείων. Αλλά και η κτηνοτροφία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή των διαφόρων ομάδων. Η πρόοδος στη μεταλλουργία, τη γεωργία και την κτηνοτροφία επέφερε σημαντικές μεταβολές στην κοινωνική δομή, καθώς παράλληλα με την ενίσχυση του πατριαρχικού συστήματος άρχισε να αναδύεται μια νέα κοινωνική τάξη, η αριστοκρατία.

Αυτές οι σημαντικές κοινωνικές μεταβολές αντικατοπτρίζονται στη δημιουργία οικισμών που προσαρμόζονται στις νέες περιστάσεις. Έτσι, παράλληλα με τους οικισμούς ανοιχτού τύπου, όπως του Maliq, Belsh, των σπηλαιοκατοικήσεων, όπως του Tren, Nezir, Bënja, κ.ά., άρχισαν να ιδρύονται τειχισμένοι οικισμοί, όπως της Badhra (περιοχή Αυλώνας). Τέτοιοι οικισμοί ιδρύονταν σε λόφους και εποπτεύουσες θέσεις και προστατεύονταν από ισχυρά τείχη κατασκευασμένα από ακατέργαστους λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Αυτός ο τύπος οικισμών εξελίχθηκε, εξαπλώθηκε και έγινε χαρακτηριστικός της εποχής του Σιδήρου.

Epoka neolitike dhe epoka e bronzit

Muzafer Korkuti

Drejtor Instituti Arkeologjik
Tirana, Albania

Në fushën e kulturave prehistorike janë zbuluar një numër i madh vendbanimesh neolitike me shtrirje gati në tërë territorin e vendit tonë, si në Maliq, në Cakran, në Vashtëmi, në Burimas, në Podgorie, në Barç e në Dërsnik të rrethit të Korçës, në Kamnik të Kolonjës, në Blaz e Nezir të Matit, në Cakran të Fierit, në Burim, Gradec e Cetush të Dibrës, në Kolsh të Kukësit, në Rashtan të Librazhdit e nga gjetje të rastit në shumë pika të tjera (fig. 1). Më mirë është njohur e studjuar pellgu i Korçës i cili gjatë epokës prehistorike ka pasur kushte shumë të mira gjeoklimatike. Ai paraqet sot zonën më të pasur e më të zhvilluar kulturore gjatë neolitit si edhe pellgu ku mund të ndiqet pa ndërprerje zhvillimi i kulturës neolitike në tri periudha: neolit i hershëm, i mesëm dhe i vonë.

Neoliti i hershëm. Sipas kronologjisë relative, sot përfaqësohet nga Vlusha, Podgoria I, Vashtëmia, Kolshi I (fig. 2), Burimi dhe Blazi I dhe II. Vendbanimi i Vlushës karakterizohet nga një qeramikë trashanike ngjyrë gri të zezë, me forma tepër të thjeshta e më pak zbukurime të bëra me shtypje. Qeramika gjendet së bashku me vegla pune prej stralli tipike mezolitike ndaj Vlusha i takon periudhës kalimtare nga mezoliti në neolit duke dëshmuar për një fillim të kulturës

Fig. 1: Hartë e Shqipërise

Fig.2: Vendi prehistorik ne Kolsh

neolitike mbi një traditë vendase mezolitike.

Kultura Podgorie I, Kolsh I dhe Blazi I, II, të cilat janë njohur e studjuar më mirë, i takojnë neolitit të hershëm të zhvilluar. Kjo periudhë në territorin e Shqipërisë juglindore është dokumentuar nga kultura Podgori I. Falë një shtrese kulturore të trashë rreth 3m e mjaft të qartë, në Podgorie, dhe të një lënde shumë

të pasur arkeologjike mund të rindërtohet tabloja e kësaj kulture e cila karakterizohet nga qeramika monokrome e kuqe me shkëlqim, nga qeramika e pikturuar me bojë të bardhë mbi sfond të kuq (fig. 3), si edhe nga figurat steatopigjike prej balte e tavolinat e thjeshta të kultit, të cilat i vënë në raporte të drejtpërdrejta kulturore e kronologjike me neolitit e hershëm të Thesalisë (faza Presesklo e pjesërisht Protosesklo), si edhe me neolitit e hershëm të Maqedonisë (Vërshnik-Anzabegovo Ib,c). Elementet e tjera të pranishme në Podgorie I, si qeramika impreso e tipit devollit e ajo e tipit adriatik si edhe qeramika barbotine e sheshtë e vënë në lidhje me kulturat e neolitit të hershëm adriatik e ballkano-qendror.

Kultura përfaqësuese e Shqipërisë Verilindore, Kolshi i ka si tregues themelor qeramikën barbotine në relief të ngritur, qeramikën e pikturuar me bojë kafe mbi sfond të kuq dhe qeramikën impreso të cilat vendosen mjaft qartë në raporte kulturore e kronologjike me Rudnikun (Rudniku III) në Rrafshin e Dukagjinit dhe me gjithë kulturat e fazës Starçevo IIB të Ballkanit Qendror. Blazi I e II në zonën e Matit ka qeramikë të tipit impreso-kardium me motive të ndryshme si edhe qeramikë njëngjyrëshe gri e të zezë me shkëlqim që i japin kulturës së këtij vendbanimi shpellor karakterin adriatik lindor (Smilcic I).

Neoliti i mesëm. Kalimi nga neoliti i hershëm në neolitit e mesëm shënon një kthesë në të gjithë zhvillimin kulturor të territorit të vendit tonë, gjë që është pasqyruar mjaft qartë në kulturat: Dunavec I-Cakran Blaz III, të cilat përfaqësojnë dhe tri fazat kryesore të zhvillimit të neolitit të mesëm në Shqipëri. Tipar themelor për të gjitha

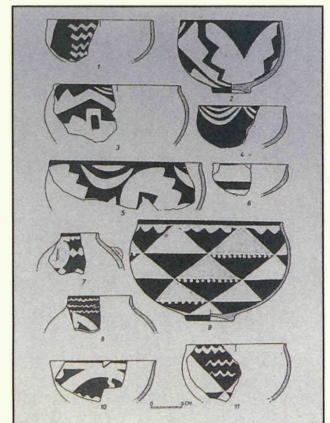

Fig.3: Qeramike e Neolitikut me te hershem (faze Podgorie)

fazat e kësaj periudhe është qeramika ngjyrë gri, gri e zezë dhe e zezë me sipërfaqe të lëmuar me ose pa shkëlqim, si edhe qeramika barbotine e impreso të trashëguara nga neoliti i hershëm. Qeramika shquhet për një larmi formash ku mbizotërojnë kupat bikonike me variante të ndryshme, tasat trung konikë me fund të lartë, enët me trup sferik me profile të ndryshme të qafës e të buzës si edhe forma të tjera me përdorim të kufizuar. Qeramika e neolitit të mesëm dallon edhe pasurinë e zbukurimeve të bëra me inçizim e thellim, hera-herës të inkrustuara me bojë të kuqe ose të bardhë, për zbukurimet plastike variantesh të ndryshme, për zbukurimin me kanelyra, me pikturim etj.

Çdo njera nga tri kulturat përfaqësuese ka tiparet dhe veçoritë lokale që burojnë nga diferencat në kronologjinë relative si edhe nga pozita gjeografike nga raportet e lidhjet që ati kishin me kulturat fqinjë.

Faza Dunavec I që përfaqëson shtresën më të hershme të neolitit të mesëm është e lidhur me ekzistencën e një vendbanimi palafit i cili, sot për sot, është më i hershmi në territorin e Ballkanit. Në Dunavec i, krahas qeramikës së zezë, gri të zezë të cilësisë shumë të mirë vazhdon të përdoret gjerësisht qeramika barbotine me relief të zhvilluar, traditë kjo e neolitit të hershëm Starçevian. Por tonin kulturës së Dunavecit I ia japin format e reja të enëve dhe zbukurimet në relief, zbukurimet me incizim e ngulitje, zbukurimet me kanelyra, pikturimi gri etj.

Gjatë Dunavecit II, krahas elementëve që u trashëguan nga periudha paraardhëse, dhe këto përbëjnë shumicën, ka edhe një tog elementesh të reja që e veçojnë atë si një fazë më vete. Zbukurimi në relief njeh zhvillimin e tij më të gjerë, po ashtu bëhet tipik zbukurimi me gërvishtje i tipit adriatik, kanelyra përmirësohet cilësisht dhe krahas pikturimit gri, del edhe qeramika e pikturuar me bojë të kuqërremtë. Në këtë fazë shfaqen edhe fragmentet e para të qeramikës dyngjyrëshe kuq e zi.

Cakrani dhe Dunavec i II kanë përputhje të plotë kulturore e kronologjike. Për t'u shënuar është gjetja në Cakran e disa fragmenteve enësh të pikturuara dhe në Dunavec II e një fragmenti, të cilat janë të importuara nga kultura Thesalike e Diminit të hershëm (faza Arapi). Ato japin një datë të saktë për ekzistencën e njëkohëshme të Cakranit e Dunavecit II me Arapi dhe në të njëjtën kohë dëshmojnë për zhvillimin e këmbimit midis trevave tona me Thesalinë. Edhe kultura e Kolshit II në territorin e Shqipërisë Verilindore gjen përputhje të plotë me atë të Cakranit (fig. 4).

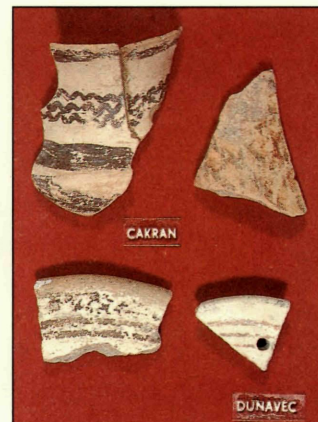

Fig.4: Qeramike e Neolitikut te Ri (faze Maliq-Kamnik)

Faza fundore e neolitit të mesëm është dëshmuar sot nga Blazi III në territorin e Shqipërisë së brendshme qendrore. Ajo karakterizohet nga qeramika ngjyrë gri, gri e zezë e ngjyrë kafe e zbukuruar me motive linearo-gjeometrike e spiralike të cilat janë elemente karakteristike për kulturat danilike të bregdetit dalmatin. Krahas tyre ka edhe enë të zbukuruara me ornamente me vija të thelluara të cilat mjaft mirë e vënë në raporte kulturore e kronologjike me kulturën Lisiçiq (Hvar) të neolitit të vonë të Adriatikut.

Kulturat e neolitit të mesëm të vendit tonë kanë edhe disa tregues të rëndësishëm të kultit e të botës shpirtërore. Si shfaqje e re dhe kryesore janë ritonet, enë jo të zakonshme me katër këmbë me grykë ovale të vendosur pjerrtas me një dorezë të madhe në pjesën e sipërme të trupit dhe të lyera me bojë të kuqe (fig. 5). Ekzemplarë të ritoneve janë gjetur qysh në fillim të fazës Dunavec I e do të vazhdojnë të gjenden gjerësisht gjatë tërë ekzistencës së vendbanimit të Dunavecit, të Cakranit e të Kolshit II, me një shumëllojshmëri në zgjidhjen plastike të këmbëve me ose pa zbukurime. Këto ritone sipas mendimit të shumë studjuesve duhet të kenë shërbyer në ceremoni rituale kushtuar kulteve të rëndësishme, siç ishte ai i pjellorisë së tokës, të gruas ose të gjësë të gjallë, kulte që ishin të lidhura me riprodhimin e jetës, me pjellorinë e tokës e të bagëtisë të cilat ishin degët bazë të ekonomisë.

Ritonet i gjejmë të bëra me të njëjtat forma, përmasa e të lyera me bojë të kuqe ose zbukurime me incizim, në një territor të gjerë të Ballkanit Perëndimor e Jugor që fillon nga Spliti (Danilo) në Veri e deri në Korinth në Jug (Elateia) kurse në zonën e brendëshme nga Bosnja Qendrore (Kakanji), në Kosovë (Reshtan), në pellgun e Korçës (Dunavec) e deri në Thesali (Drahmani). Ky fakt nuk ishte rastësi, por shprehje e një kulti i cili bashkonte bashkësitë e shumta heterogjene të njerëzve të neolitit të zhvilluar në një hapsirë të gjerë.

Një kult tjetër i fuqishëm i njohur nga vendbanimet bashkëkohëse të Ballkanit është ai i Magna-Mater (Tokës mëmë) i cili është dëshmuar në Dunavecin I e II nga një koleksion shumë i pasur figurash antropomorfe prej balte të realizuara me mjaft art si edhe nga ato të Cakranit e Kolshit II. Së fundi vlen të përmendim se në Cakran, në Rudnik (Kosovë), në Obre I (Bosnjë) e në kultura të tjera bashkëkohëse të Ballkanit në vendbanime janë gjetur skelete fëmijësh në pozicion kruspull, dëshmi e një kulti flijimi me qëllim mbrojtjeje të vendbanimit ose me qëllim tjetër.

Neoliti i vonë. Kalimi nga neoliti i mesëm në neolitin e vonë është bërë nëpërmjet një evolucioni të ngadaltë e shkallë-shkallë. Kështu

Fig.5: Riton i Neolitikut të mesëm

neoliti i vonë në pellgun e Korçës është përfaqësuar në tërë shtrirjen e tij kohore nga tri faza suksesive Dërsniku, Barç II dhe Maliq Ia.

Faza Barç II karakterizohet nga qeramika me tone të çelëta okër në të verdhë dhe më rrallë të kuqërremtë, nga qeramikë kafe e murme si edhe nga qeramikë gri të zezë e trashëguar nga neoliti i mesëm. Gjatë tërë ekzistencës së vendbanimit vazhdon të përdoret në sasira të vogla qeramike “black topped” (kuq e zi) si edhe zbukurimet plastike me prejardhje nga faza paraardhëse, kurse pikturimi me bojë kafe i cili sa shfaqet në Dunavecin II fillon të shtohet numerikisht në mënyrë të dukshme dhe vetëm në fazën pasardhëse Maliq Ia qeramika e pikturuar arrin kulmin e zhvillimit të saj duke u bërë edhe tipari më i qënësishëm për kulturën e Maliqit I. Enët karakteristike si kupat gjysmësferike ose ato konike, vazot sferike e bikonike me qafë të shkurtër, enët trung konike, “frutieret” me këmbë të lartë, vazot antropomorfe etj., janë të pikturuara me bojë kafe, vishnjë, të kuqe, portokalle, me zbukurime të larmishme lineare-geometrike dhe meadro-spiralike dhe në tërësiato dallojnë për teknikën e pastër të punimit për pjekjen e plotë, për elegancë formash dhe ekzemplarë të veçantë mund të konsiderohen si prodhime të poqerisë artistike. Në territorin e vendit tonë një kulturë plotësisht e njëjtë është zbuluar në shtresën e parë të vendbanimit të Kamnikut në rrethin e Kolonjës (fig. 6+7).

Fig.6: Qeramike e Neolitikut te Ri

Kulturat përfaqësuese neolitike të vendit tonë, nga ajo më e hershmja e Vlushës në mijëvjeçarin e shtatë p.e.sonë e deri tek Maliqi I, mesin e mijëvjeçarit të katërt p.e.sonë, dëshmojnë për një vijimësi banimi për një jetë sedentare që u kushtëzua nga lindja dhe zhvillimi i bujqësisë dhe blegtorisë. Vazhdimësia e jetës dhe e traditës gjen shprehjen e vet në shtimin e madh të veglave të punës prej stralli guri e kocke dhe mbi të gjitha në përsosjen e teknikës së punimit të tyre, të dëshmuara këto në koleksionet e pasura të veglave të punës në Vashtëmi, Podgorie, Dunavec, Maliq I etj., të cilat u bënë faktor përcaktues edhe në zhvillimin e dukshëm të forcave prodhuese. Gjithashtu shpikja dhe futja në përdorim të gjerë e punimit të enëve prej balte, krahas përsosjes së teknikës së tjerjes dhe endjes, ishin arritje të mëdha të njeriut neolitik që e bënë atë shumë më të

Fig.7: Qeramike e Neolitikut te mesem (faze Dumavec)

pavarur nga mjedisi. Tipar i ri i rëndësishëm i epokës ishte lindja e marrëdhënieve të këmbimeve. Këtë e provojnë importet e mirëfillta thesalike të gjetura në Kolsh I, në Dunavec II, në Cakran e në Maliq I si dhe prodhimet identike të ritoneve e të figurave antropomorfe.

Kulturën eneolitike të Shqipërisë e njohim sot nga zbulimet e bëra në vendbanimin e Maliqit, Trenit, Burimasit, Kamnikut, Bënjës, Nezirit, Blazit, Gradecit etj. Në kronologjinë absolute përfshin afërsisht vitet 3500-3000 p.e.sonë, kurse në kronologjinë relative përfaqësohet nga tri faza zhvillimi: eneoliti i hershëm, i mesëm dhe i vonë.

Bakri i hershëm ose faza Burimas është përfaqësuar nga vendbanimi i Burimasit dhe nga shtresa kulturore e Maliqit Ib e Kamnikut II. Në Maliq e Kamnik shtresa kulturore e neolitit të hershëm është depozituar drejtpërdrejt mbi shtresën kulturore të neolitit të vonë, pa asnjë ndërprerje stratigrafike dhe me një bashkëjetesë të elementëve të periudhës paraardhëse me atë pasardhëse. Në Maliq vendbanimi është vendosur në fushë pranë lumit Devoll, kurse në Burimas, Kamnik dhe Gradec të Dibrës ato janë të vendosura në kodra relativisht të ngritura e që kanë mbrojtje natyrore mjaft të mirë.

Tipari më i rëndësishëm i fazës Burimas, është qeramika gri e zezë dhe e zezë me shkëlqim e cila bëhet mbizotëruese ndaj gjithë llojeve të tjera. Ajo do të vazhdojë të përsoset më tej gjatë eneolitit të zhvilluar e të vonë duke u bërë tipari më i qënësishëm i tërë poqerisë eneolitike. Në eneolitin e hershëm format e enëve janë të thjeshta. Kupa variantesh të ndryshme, tasa trung konikë, pjata si edhe enë sferike me grykë të ngushtë e qafë të shkurtër të traditës neolitike. Qeramika e zezë e gri e zezë ka edhe zbukurimet e veta karakteristike, si zbukurimin me incizim me vija të thelluara me motive lineare gjeometrike që formojnë shirita të gjerë ose trekëndësha të mbushur me pika, dy ose tre vija paralele, një radhë pikash ose gropëzash, spirale ose kombinime të tjera më të rralla. Ka edhe enë të zbukuruar me shirita të incizuar dhe breza të lyer me bojë të kuqe. Fragmentet me zbukurime të bëra me gërvishtje të lehtë janë të rralla.

Tipar tjetër karakteristik për eneolitin e hershëm dhe që e veçon atë prerazi nga neoliti i vonë është pikturimi gri i cili në fillim të jetës së vendbanimit është shumë i rrallë, po vjen e shtohet shkallë-shkallë e përmirësohet cilësisht. Motivet janë të thjeshta: vija të drejta, tufa vijash paralele që shkojnë pjerrtas ose priten me vija të tjera. Pikturimi gri në të gjithë treguesit stilistiko-dekorativë të kujton të njëjtin stil të neolitit të mesëm. Një tipar të tretë e karakteristik për Burimasin përbën zbukurimi me shirita të lyer me bojë të kuqe ose të bardhë të vendosur në buzë të pjatave ose të tasave, nga jashtë ose nga jashtë e brenda.

Gjetje me interes janë edhe pak fragmente enësh të pikturuara me grafit të importuara nga kulturat eneolitike të Ballkanit Lindor e që dëshmojnë për

këmbimet me këto treva. Si vazhdim i traditës së neolitit të vonë në fazën Burimas vazhdoi të jetë në përdorim qeramika dyngjyrëshe, kuq e zi dhe me një numër shumë të kufizuar qeramika e pikturuar me tone të çelëta e neolitit të vonë.

Eneoliti i zhvilluar është përfaqësuar në mënyrë të plotë nga Maliqi IIa i cili emërton me të drejtë fazën më të rëndësishme të epokës së bakrit. Fillimet e jetës në Maliqin Iia janë të lidhura me një vendbanim të tipit palafit (fig. 6) i cili është zbuluar në një sipërfaqe të madhe, kurse më vonë, me ndryshimin e kushteve të terrenit banesat u ngritën drejtpërsëdrejti mbi tokë. Për t'u shënuar është edhe fakti se në shtresën kulturore të Maliqit II, të trashë 2.50m me një shtrirje mjaft të gjerë, është gjetur një lëndë arkeologjike nga më të pasurat në vendbanimet historike e cila ka krijuar mundësi të gjera për t'u njohur më shumë anë të veprimtarisë së banorëve eneolitikë të Maliqit. Veglat e shumta të punës prej stralli, guri të lëmuar, kocke, briiri, balte (pesha për rrjetat e peshkimit e të tezgjahut vertikal) si dhe veglat prej bakri (sëpatat e tipit daltë, bizat, gjilpërat, grepat e peshkimit), formojnë tablonë e zhvillimit shoqëror ekonomik të kohës.

Nga të gjithë treguesit kulturorë, qeramika është ajo që karakterizon dhe individualizon fazën Maliq IIa: Së pari, ajo bart një tog elementesh që janë të traditës së hershme eneolitike, si qeramikën e zezë e gri të zezë, format kryesore të enëve, teknikat e njëjta të zbukurimit, si pikturimi gri, me bojë të kuqe ose të bardhë, zbukurimet me incizim etj. Së dyti, elementet e reja që vijnë si evoluim i elementeve të trashëguara, por që si rezultat i zhvillimit të mëtejshëm fitojnë cilësi të reja, ose elementet që lindin në këtë fazë. Kështu ndër format e enëve më të njohura janë kupat me profile të larmishme, midis të cilave janë kupat me profil s-je forma të reja e tipike janë kupat me grykë eliptike; enët trung-konik me grykë të gjerë e një vegje të vogël poshtë saj, enët sferike ose dykonike pa qafë "vazot e qumshtit", pjatancat me buzë të kthyera nga brenda, tavat, çerepet, filxhanët me ose pa qafë si edhe kapakët konikë e cilindrikë. Zbukurimet janë të shumëllojshme dhe të realizuara me cilësi. Kryesore mbetet pikturimi, incizimi dhe zbukurimet plastike.

Edhe neoliti i vonë është i përfaqësuar më mirë në vendbanimin e Maliqit nga shtresa kulturore Maliq IIb, po ai është i dëshmuar mjaft mirë edhe nga vendbanimi fqinj i Trenit (Treni I), nga Neziri I në Mat, nga Gradeci në Dibër, Bënja I në Përmet si edhe nga gjetje të rastit në pika të ndryshme të vendit, të cilat në shtrirjen gjeografike mbulojnë pjesën më të madhe të territorit të vendit tonë.

Faza Maliq IIb stratigrafikisht dhe në të gjithë treguesit e saj është vazhdim drejtpërdrejt i fazës Maliq IIa. Ndryshimet me fazën paraardhëse të eneolitit të zhvilluar janë më shumë të karakterit sasior, por edhe të daljes nga qarkullimi të disa elementeve dhe të futjes në përdorim të elementeve të reja. Kështu, në Maliqin IIb, bëhen karakteristike amforat me shpatulla të fryra me dy vegje të

vogla, çanakët me qafë të shkurtër, kupat e cekëta me qafë e shpesh të zbukuruara me kanelyra, pjatat e shtrira me buzë të kthyera nga brenda, poçet bikonike me dy vegje vertikale në buzë, filxhanët me një vegje shumë të tërhequr mbi shpatulla. Për t'u përmendur është edhe një filxhan i tipit "baden". Zbukurimet e fazës Maliq IIB përgjithësisht vazhdojnë të jenë po ato të Maliqit Ia, por ka edhe ndryshime. Zbukurimi me incizim zhvillohet më tej; shtohen zbukurimet plastike kurrizore, kanelyrat janë të shumëllojshme e të bëra me cilësi të lartë.

Kultura e epokës së bakrit e Maliqit shquhet edhe për një pasuri e larmi objektesh kulturi. Vendin e parë e zenë figurinat antropomorfe skematike në formë kryqi, por jo më pak karakteristike janë edhe figurinat antropomorfe steatopigjike me krahë të cinguara të cilat në realizimin ikonografik janë të njëjta me figurinat e steatopigjike të Dunavecit.

Kultura eneolitike e vendit tonë u zhvillua në lidhje e marrëdhënie me kulturat bashkëkohëse ballkano-egjeane. Në të veç komponentëve vendas që u trashëguan nga neoliti i vonë, ka edhe elementë të kulturave kontinentale (Bubanj Hum-Salkuca-Krivodol), elemente të kulturave tesalike (Rahmani) si edhe elemente të Adriatikut Lindor.

Kultura e epokës së bakrit e vendit tonë si vazhduese e drejtpërdrejtë e kulturës neolitike ishte në të njëjtën kohë vazhduese e qytetërimit neolitik në të gjitha aspektet. Bujqësia dhe blegtoria u zhvilluan më tej. Koleksionet e pasura të veglave të punës e sasirat e konsiderueshme të grurit të karbonizuar të gjetura në Maliqin eneolitik, janë dëshmitë më të mira për një bujqësi të zhvilluar, kurse për përparimet e rolin e blegtorisë dëshmojnë kockat e shumta të bagëtive të imta e të trasha. Në pikëpamje teknologjike qeramika njohu kulme të tjera progresi, deri në realizimin e prodhimeve prej balte me vlera artistike.

Numri relativisht i madh i veglave të punës prej bakri i zbuluar në Maliq e Kamnik është dëshmi e shkallës së zhvillimit të metalurgjisë së bakrit dhe e punimit të tij në vend, gjë që është provuar edhe nga kallëpet e gjetura në Maliq. Zhvillimi i punimit të bakrit u favorizua nga ekzistenca e mineralit të bakrit në Rehovë të pellgut të Korçës.

Epoka e bronzit

Gjatë mijëvjeçarit të tretë p.e.sonë afërsisht rreth viteve 2500-1100 p.e.sonë territori i vendit tonë u njoh me bronzin dhe përdorimin e tij në përgatitjen e armëve e të veglave të punës. Kjo epokë përfaqëson një nga periudhat më të rëndësishme të zhvillimit historik. Zbulimet e vendbanimeve të Maliqit (Maliqi IIIabcd) të Trenit (IIIa,b), të Gajtanit, të Belshit (Elbasan), të Nezirit (Mat), të Bënjës (Përmet), në Podgorie (Korçë), si edhe të një varg varrezash tumulare, si në Pazhok (Elbasan), në Barç (Korçë), në Vajzë (Vlorë), në Vodhinë (Dropull), në Shkrel e Shtoj (Shkodër), Bajkaj (Sarandë), Piskovë (Përmet), Patos (Fier)

etj. Kanë bërë të mundur të ndiqet zhvillimi kulturor i vendit tonë gjatë epokës së bronzit në tri periudha: bronzi i hershëm, i mesëm dhe i vonë.

Periudha e bronzit të hershëm. e cila quhet ndryshe edhe periudha e kalimit nga eneoliti në bronz është e dëshmuar nga Maliqi IIIa,b, Treni IIIa, Gajtani I, Neziri III, Bënja II, si edhe nga varret më të hershme të tumave të Pazhokut, të Vajzës, të Bajkajt, të Shkrelit, të Shtojit e të Piskovës.

Në vendbanimin e Maliqit shtresa kulturore e bronzit të hershëm është depozituar pa asnjë ndërprerje mbi shtresën kulturore të eneolitit. Ajo karakterizohet nga një qeramikë, në përgjithësi, me tipare primitive ku format kryesore të enëve janë ato me dy vegje shiritore mbi buzë, enë profilesh të ndryshme me dy vegje nën grykë, sahanët me katër vegje unazore, kupëzat trungkonike me një vesh të brimuar mbi buzë, broket me trup të fryrë e qafë të lartë cilindrike me një vegje shiritore nën grykë etj. Qeramika e Maliqit IIIa është e zbukuruar me ornamente plastike me shirita me ose pa gropëza të thelluara me grupëzime të bëra mbi buzë ose poshtë saj si edhe me zbukurim pseudobarbotin. Shfaqja në mënyrë të menjëhershme e kësaj qeramike trashanike në fillimin e epokës së bronzit tregon se kemi të bëjmë me ardhjen e një popullsie të re nga lindja, e cila nuk e zhduku popullsinë eneolitike, por u përzie e bashkëjetoj me të. Dëshmi e vazhdimësisë e banimit nga popullsia eneolitike janë enët me profil s-je, pjatat me buzë të trashura nga brenda si edhe zbukurimet me kanelyra, zbukurimet me incizim si edhe terrakotat antropomorfe kryqyforme, peshat e rrjetave të peshkimit si edhe shumë vegla pune prej guri, kocke e briri të traditës eneolitike. Kështu, në formimin e kulturës së bronzit të hershëm morën pjesë dy përbërës kryesorë ai autokton eneolitik dhe përbërësi i ardhur nga lindja si rezultat i dyndjes së popujve indoevropianë.

Në fazën Maliq IIIb të bronzit të hershëm vendin e qeramikës trashanike e pseudobarbotine e zuri një qeramikë e punuar mirë, e cila pasurohet me elemnete të reja që zhvillohen në vend e në lidhje të ngushtë me kulturat fqinjë bashkëkohore të Maqedonisë e të Thesalisë.

Në krahinën e Shkodrës kultura e bronzit të hershëm, krahas elementeve të përbashkëta që ka me bronzin e hershëm të zonës së Matit dhe me atë të Shqipërisë Juglindore paraqet disa veçori lokale. Në shtresën kulturore të Gajtani I, në shtresën më të hershme të kalasë së Shkodrës si edhe në varret më të hershme të Shkrelit e të Shtoit janë gjetur me shumicë fragmente qeramike e forma tipike enësh, si broka të tipit Kotorac, enë njëvegjake me qafë cilindrike e buzë të gjera të zbukuruara me ornamente të incizuara të stilit Cetina, enë me një vegje në trajtë x-i etj. Nga këto dëshmi arkeologjike rezulton se zona e Shkodrës, në kohën e bronzit të hershëm, duhet të ketë qenë në lidhje të ngushtë me zonat adriatike qendrore dhe prapatokat e saj (fig. 7).

Një dukuri e re shumë e rëndësishme për bronzin e hershëm të vendit tonë është shfaqja e ritit të varrimit në tuma. Ky rit që zë fill në këtë periudhë në territorin e Ballkanit Perëndimor përhapet gjatë periudhës së bronzit të mesëm, asaj të bronzit të vonë dhe parapëlqehet gjithnjë e më shumë. Në epokën e hekurit bëhet një nga ritet kryesore të popullsisë ilire. Sot për sot tumat më të hershme në territorin e vendit tonë janë tuma 1 e Pazhokut, tuma 1 e Piskovës e pak më të vona tuma 1 e Barçit e tuma e Shkrelit.

Periudha e bronzit të mesëm. është periudha e formimit të plotë të kulturës së bronzit në të gjithë përbërësit e saj. Futja në përdorim të gjerë e armëve e veglave të punës të përgatitura prej bronzi si edhe situata e qetë u shoqëruan me një zhvillim të mëtejshëm të bujqësisë e blegtorisë si edhe me përparime gjithnjë në rritje të veprimtarisë metalurgjike për të cilën flet edhe një kallëp guri për derdhje, gjetur në Maliq IIIc. Tregues të tjerë zhvillimi ekonomik e shoqëror të kohës janë shfaqja e qeramikës lluksoze, e armëve të importuara nga Mikena të cilat dëshmojnë për diferencimin shoqëror, por edhe për intensifikimin e këmbimeve ndërkrahinore.

Periudha e bronzit të mesëm është përfaqësuar mjaft mirë nga shtresa kulturore e Maliqit IIIc, nga vendbanimi shpellor i Bënjës e i Nezirit, nga vendbanimi i Cetushit si edhe nga varrezat tumulare të Vodhinës, të Bajkajt, të Vajzës, të Pazhokut, të Matit etj.

Në Maliq shtresa kulturore e bronzit të mesëm vjen menjëherë pas asaj të bronzit të hershëm pa asnjë ndërprerje kronologjike e kulturore. Ndryshimi i qeramikës së Maliqit IIIc me Maliqin IIIb është më shumë i natyrës teknologjike.

Qeramika ka pasur ngjyra përgjithësisht të errëta, gri në të zezë, me forma enësh të modeluara më mirë me sipërfaqe shpesh të lëmuar dhe me shkëlqim të dobët. Midis formave më karakteristike kanë qenë enët me vegje të gjerë gjysmërrethore që ngrihen mbi buzë, enët me një vegje “with bone”, enët me vegje në formë teh sëpate të vendosur me një farë largësie nga buza e enës, tenxheret me dy vegje horizontale të vendosura pjerrtas nën grykë, kupat bikonikë me dy vegje të larta shiritore mbi buzë të tipit pseudominoik. Me vlerë të veçantë kronologjike janë enët me vegje të ngritura lart të cilat në zbritje ngjiten në pjesën e brendshme të fundit të enës, të gjetura në Maliq IIIc, Bajkaj e Vodhinë. Zbukurimet e qeramikës së bronzit të mesëm janë të thjeshta dhe kryesisht të traditës së periudhës së mëparshme, si shirita plastikë shpesh me shtypje, në formë nervurash, thimthash, pullash etj.

Kuadrin kulturor të periudhës së bronzit të mesëm na e plotëson në shumë anë inventari i varreve të kësaj periudhe i cili kryesisht përbëhet nga shpata, kama, thika e maja heshtash prej bronzi. Në përgjithësi ato riprodhojnë tipae

armësh egjeane të periudhës së mesme heladike dhe të hershme mikenase me ndonjë variant të lehtë lokal. Kështu, ndër armët më tipike të gjetura në territorin e vendit tonë, mund të përmendim një shpatë të gjatë të tipit Egjean (rreth shek.XVI p.e.sonë) (fig. 8), të gjetur në Vajzë, shpatën e Pazhokut me dorezë të brirëzuar, të gjetur së bashku me një filxhan balte të tipit “vafio” (shek. XVI p.e.sonë); një shpatë tjetër të ngjashme me atë të Pazhokut të gjetur në Midhë në Mat, dy kama bronzi të gjetura në Vodhinë e Pazhok; disa maja heshtash në formë pantofle etj. Periudhës së bronzit të mesëm i takojnë thikat me prefëse të harkuar, të gjetura në Mat, Pazhok e Vajzë të cilat vazhdojnë të përdoren gjatë tërë periudhës së bronzit të vonë. Prania e importeve të armëve kreto-mikenase dhe të enëve të luksit dëshmojnë për marrëdhënie të ngushta tregtare që ekzistonin midis territorit të vendit tonë e botës së Egjeut. Ato flasin për kërkesat e reja të aristokracisë fisnore e cila këmbente prodhimet e asaj me prodhimet më të përparuara të kohës.

Fig.8: Vendi prehistorik i Maliqit

Ndër objektet metalike të bronzit të mesëm vlen të përmendim edhe një kamë të gjerë trekëndëshe prej bronzi të gjetur në Vajzë, e cila imiton modele italike dhe si e tillë flet për këmbime që ekzistonin qoftë edhe të kufizuara, midis dy brigjeve të Adriatikut.

Periudha e bronzit të vonë. Përfaqëson periudhën e lulëzimit më të madh të kulturës së bronzit, periudhën e zgjerimit të mëtejshëm të prodhimit në shumë degë të ekonomisë, e në mënyrë të veçantë të përpunimit të metaleve. Ajo është e përfaqësuar nga shtresa kulturore e Maliqit IIIId, e Trenit IIIb, e Podgories, e Belshit I, e Bënjës II, e Badhërës si edhe nga varrezat tumulare të Pazhokut, Barçit, Matit, Vajzës, Vodhinës, Bajkajt, Patosit, Piskovës etj. Kuadrin kulturor të kësaj periudhe e plotësojnë edhe shumë gjetje të rastit me shtrirje në tërë territorin e vendit tonë.

Në periudhën e bronzit të vonë, bronzi hyri gjerësisht në përgatitjen e veglave të punës e të armëve duke i kufizuar në maksimum përdorimin e veglave prej guri e kocke. Kjo erdhi si rezultat i përmirësimit të teknikës së nxjerrjes së punimit të metaleve. Përmirësime të dukshme u bënë edhe në punimin e enëve prej balte.

Qeramika e bronzit të vonë, ndonëse ruante një tog elementesh të punimit të qeramikës së bronzit të mesëm, dallohet qartë nga ajo e Maliqit IIIc, për një cilësi

Fig.9: Terrakota balte te epokes se hershem te bronzit

më të lartë: e pjekur më mirë, me ngjyra kryesisht të çelëta, si bezhë, ngjyrë tulle e nuanca të saj, ngjyrë gri etj., me pasuri formash. Nga format më të zakonshme të bronzit të vonë janë enët me dy vegje shiritore të zhvilluara, enët me vegje brinake, me vegje biforata e “wish bone”, amforat trung konikë me qafë të gjatë etj.

Një nga treguesit më të rëndësishëm të periudhës së bronzit të vonë të territorit të Shqipërisë Juglindore është qeramika e pikturuar e stilit devollit. Ajo është një qeramikë e cilësisë shumë të mirë, e bërë nga argjil i pastër i pjekur plotësisht. Enët kanë sipërfaqe të lëmuar e shpeshherë të lustruar, me ngjyra të çelëta kryesisht okër ose të kuqërremtë. Format e enëve kanë përmasa të ndryshme e janë të modeluara mjaft mirë. Karakteristikë për qeramikën devollite është edhe pikturimi me bojë kafe, me motive gjeometrike e drejtvizore (fig. 9).

Kjo lloj qeramike është quajtur devollite, sepse lindi dhe u zhvilluanë pellgun e lumit Devoll. Ajo u shfaq për herë të parë në fillimet e bronzit të vonë dhe vazhdoi të zhvillohet e lulëzojë gjatë kësaj periudhe, madje në epokën e hekurit arriti shkallën më të lartë të cilësisë së punimit e të përhapjes territoriale më të gjerë.

Në zonën e Matit, të Shkodrës e të Kukësit gjatë periudhës së bronzit të vonë vazhdoi të mbetet në përdorim një qeramikë që i përmbahej traditës së qeramikës së bronzit të mesëm, një qeramikë me tone të errëta e zbukuruar me teknikën e incizimit. Megjithatë, mjaft forma enësh tipike të Devollit janë të njohura edhe në qeramikën e Matit e Kukësit. Kështu, zë zonën e Shkodrës kultura e kësaj periudhe e përfaqësuar nga shtresa Gajtan II përmbante forma dhe zbukurime kryesisht të incizuara me motive gjeometrike.

Gjatë periudhës së bronzit të vonë e sidomos nga fundi i saj si rezultat i shtimit të prodhimit metalurgjik u rrit shumë numri dhe llojshmëria e objekteve metalike. Në Shqipërinë e Veriut u shfaqën dhe morën një përdorim të gjerë sëpatat prej bronzi me brirë të përforcuar me nervura në relief. Ato kanë origjinë orientale dhe tipologjikisht dallohen qartë dy tipa kryesorë: tipi i sëpatave shqiptaro-dalmate dhe tipi i sëpatave shkodrane. Gjatë viteve të fundit është rritur shumë numri i këtyre sëpatave në Shqipërinë e Veriut duke përfshirë edhe zonat e thella.

Kufirin më jugor të përhapjes së sëpatave shkodrane e përbënte Shelcani i Elbasanit, kurse Shijaku kufirin jugor të sëpatave shqiptaro-dalmate. Një nga depot më të mëdha të këtyre sëpatave është ajo e Torovicës në afërsi të Lezhës, ku janë gjetur 124 copë sëpata të tipeve të ndryshme. Duke marrë parasysh përhapjen gjeografike të tyre rezultoi se zona e Matit dhe e Kukësit, e pasur me minerale bakri, duhet të ketë qenë një ndër zonat kryesore të prodhimit të tyre, por nuk përjashtohet mundësia që këto lloj sëpatash të jenë punuar edhe në zonën e ulët të Shqipërisë Veriore. Këto lloj sëpatash që u shfaqën në fund të epokës së bronzit vazhduan të prodhohen e të qarkullojnë edhe më dendur në fillimet e epokës së hekurit (shek.XI-X p.e.sonë) jo vetëm si vegla pune, por edhe si paramonedha.

Gjatë periudhës së vonë të bronzit e fillimit të epokës së hekurit në territorin e Shqipërisë së Jugut u përhapën gjerësisht sëpatat dyteheshe prej bronzi të tipeve e të madhësive të ndryshme. Edhe pse riprodhoheshin tipa të njohur nga Greqia, Maqedonia etj., ato kishin tipare e veçanti lokale që tregojnë se edhe vendi ynë duhet të ketë qenë një nga qendrat e prodhimit të tyre. Format e armëve të tjera të periudhës së bronzit të vonë si shpatat me dorezë të brirëzuar (të gjetura në Mat, Gërmenj, Nenshat), kamat e shpatat me bazë të tehut trekëndëshe të pajisura me tri përçina, thikat e tipeve të ndryshëm etj., ishin të riprodhuara nga ato të bronzit të mesëm (fig. 10). Me përhapje më të kufizuar ishin majat e heshtave në formë violine, ato me bisht prizmatik etj. Në fund të epokës së bronzit në vendin tonë u dukën për herë të parë edhe shpatat me dorezë në formë gjuhe, majat e heshtave në formë flakëze si edhe sëpatat e tipit kelt, të cilat kanë hyrë si rezultat i kontakteve me kulturat veriore, si rezultat i dyndjes panono-ballkanike.

Epoka e bronzit në territorin e vendit tonë karakterizohet nga një zhvillimi pandërprerë kulturor, nga një zhvillim i ngadaltë, por gjithnjë në rritje e me përparime të ndjeshme në degët kryesore të ekonomisë. Gjetjet e bollshme arkeologjike flasin për zhvillimin e metalurgjisë dhe procesin teknologjik të punimit të bronzit. Përparime të shënuara u bënë edhe në bujqësi me përdorimin e parmendës të tërhequr nga kafshët, me përmirësimin e veglave bujqësore. Edhe

Fig. 10: Heshta dhe thika te tipit Miken te epokes se vonë te Bronzit

blegtoaria në jetën ekonomike të fiseve të veçanta po zinte vend qendror. Përparimet në metalurgji, në bujqësi e në blegtori u shoqëruan me ndryshime të rëndësishme në marrëdhëniet shoqërore, ku krahas fuqizimit të rendit patriarkal, po lindte edhe një shtresë e re, aristokracia fisnore.

Këto ndryshime të rëndësishme shoqërore gjetën shprehjen e vet edhe në ngritjen e vendbanimeve në përputhje me kushtet e reja. Kështu krahas vendbanimeve të hapura, si të Maliqit, Belshit, e vendbanimeve shpellore, si të Trenit, Nezirit, Bënjës etj., filluan të ngrihen edhe vendbanimet e fortifikuara me mure, si ai i Badhrës. Këto lloj vendbanimesh vendoseshin mbi kodra me pozicion zotërues dhe rrethoheshin me mure të gjera të bëra me gurë të papunuar me lidhje të thatë. Ky tip vendbanimi u përhap, u zhvillua dhe u bë karakteristik për epokën e hekurit.

Η Προϊστορία της Ρουμανίας

Alexandru Vulpe

Ακαδημαϊκός, Καθηγητής, Διευθυντής του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου
του Βουκουρεστίου “Vasile Pârvan”

Μετάφραση: Άρης Τσαραβόπουλος

Νεολιθική εποχή

Στις αρχές της Ολόκαινου – της σημερινής γεωλογικής υποπεριόδου – πριν από περίπου 10000 χρόνια, σημειώθηκε μια ουσιαστική άνοδος της ατμοσφαιρικής θερμοκρασίας: από το 7000 και έως το 3000 π.Χ. η θερμοκρασία και η υγρασία ήταν υψηλότερες από τις σημερινές. Αν και δεν διαπιστώνεται καμιά διακοπή στην κατοίκηση μετά την μεσολιθική (επιπαλαιολιθική) εποχή με τη νέα περίοδο – τη Νεολιθική –, η εμφάνιση των νεολιθικών πολιτισμών, που ανήκαν σε πληθυσμούς γεωργών και κτηνοτρόφων, ήταν αποτέλεσμα μιας μετακίνησης από τα νότια της Βαλκανικής χερσονήσου και, τελικά, από τη Μικρά Ασία και την περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Οι μέτοικοι, που γνώριζαν την κεραμική και όργωναν τη γη με πρωτόγονα εργαλεία, συνυπήρχαν για ένα διάστημα με τις ομάδες των τελευταίων κυνηγών της Μεσολιθικής (ταρδενοϊσιανού τύπου). Δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί η επαφή μεταξύ των δύο πληθυσμών, εάν δηλαδή ο παλιός πληθυσμός των αυτόχθονων αφομοιώθηκε από τους νεότερους, ή εάν, απλούστατα, οι παλαιότεροι αποσύρθηκαν σταδιακά στις λιγότερο κατοικημένες περιοχές της ηπείρου. Αυτό που γνωρίζουμε είναι, ότι όλοι οι απανθρακωμένοι καρποί που ανακαλύφθηκαν έως τώρα στις πρώιμες νεολιθικές εγκαταστάσεις, προέρχονται από τη νοτιοδυτική Ασία. Επίσης, τα εξημερωμένα αιγοπρόβατα ανήκουν σε ομάδες που δεν υπήρχαν στο έδαφος της Ρουμανίας κατά τη Μεσολιθική περίοδο αλλά έχουν μεταφερθεί από την Εγγύς Ανατολή.

Γενικά, η Νεολιθική εποχή στη Ρουμανία ακολουθεί το παραδοσιακό τριμερές διάγραμμα: – Αρχαιότερη, Μέση (συνχά χρησιμοποιείται ο όρος “αναπτυγμένη”), Νεότερη (που ονομάζεται συνχά και “ενεολιθική”). Θα παρουσιαστούν μόνο τα γενικά γνωρίσματα και οι πλέον χαρακτηριστικές εκφάνσεις της.

Τα παλαιότερα νεολιθικά ευρήματα προέρχονται από την Ολτένια (Cârcea, νομός Dolj) και την Τρανσυλβανία (Gura Baciului, νομός Cluj). Η λεπτή κερα-

Εικ. 1: Αγγείο με γραπτή διακόσμηση της αρχαιότερης Νεολιθικής (θέση Cârcea)

μική φέρει δίχρωμη γραπτή διακόσμηση – με γεωμετρικά μοτίβα και λευκές στιγμές σε ερυθρό ή καστανό φόντο – και παρουσιάζει αναλογίες με την πρώιμη φάση του πολιτισμού του Σέσκλου στη Θεσσαλία (εικ. 1). Τα εργαλεία που βρέθηκαν στους οικισμούς αυτούς συνεχίζουν να είναι από οψιανό και λειασμένο λίθο (μικρές αξίνες). Εμφανίζονται και τα πρώτα ειδώλια, πήλινα ή λίθινα.

Ένα δεύτερο στάδιο της Αρχαιότερης Νεολιθικής χαρακτηρίζεται από την εξάπλωση σε όλον σχεδόν τον καρπαθο-δουνάβιο χώρο του πολιτισμού Starčevo-Criș¹. Ο πολιτισμός αυτός δεν φαίνεται να αποτελεί συνέχεια των πολιτιστικών φαινομένων που περιγράφηκαν παραπάνω, αλλά είναι δημιούργημα ενός νέου πληθυσμιακού κύματος από το Νότο, με αναλογίες και πάλι στην κεραμική παραγωγή του θεσσαλικού πολιτισμού του Σέσκλου (φάση Προσέσκλο). Οι οικισμοί είναι πολυάριθμοι και απέδωσαν πλούσιο κεραμικό και λίθινο υλικό. Η κεραμική είναι γραπτή με δίχρωμα η ακόμα και τρίχρωμα μοτίβα (σκοτεινές ή λευκές ταινίες σε ερυθρή επιφάνεια ή σκοτεινές ταινίες σε λευκή επιφάνεια). Μαζί με τα γεωμετρικά γραμμικά θέματα εμφανίζεται και η σπείρα. Η ποικιλία των μορφών των αγγείων είναι εμφανώς μεγαλύτερη απ' ό,τι στην προηγούμενη περίοδο. Στην Ολτένια (Valea Râii, νομός Vâlcea) αποκαλύφθηκε ένα οστέινο δρεπάνι, ενώ σε άλλο οικισμό βρέθηκε ένα ξύλινο αγγείο· προϊόντα από ξύλο θα υπήρχαν πολύ περισσότερα αλλά δεν διατηρήθηκαν. Εκτός των εργαλείων από πυριτόλιθο, συχνά βρίσκονται και εργαλεία από λειασμένο λίθο, πολλές φορές μεγάλων διαστάσεων. Ήδη από αυτήν την περίοδο εμφανίζονται και τα πρώτα χάλκινα αντικείμενα (βελόνες, χάνδρες). Ο πολιτισμός Starčevo-Criș είχε μεγάλη διάρκεια (υποδιαιρέθηκε σε περισσότερες φάσεις εξέλιξης) και αποτελεί το βασικό πολιτιστικό και δημογραφικό κορμό, επί του οποίου θα αναπτυχθούν οι επόμενοι πολιτισμοί της Νεολιθικής εποχής στον καρπαθο-δουνάβιο χώρο.

Είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να εξακριβωθεί σε ποιό βαθμό η εμφάνιση ξένων πολιτιστικών στοιχείων, που εκδηλώνονται κυρίως στα σχήματα και στη διακόσμηση της κεραμικής, είναι αποτέλεσμα μετακινήσεων ή άφιξης νέων ομάδων ή αντικατροπτρίζουν απλώς την εξέλιξη των διακοσμητικών θεμά-

1. Σημ. συντ.: Ο πολιτισμός Criș στη Ρουμανία είναι ο ίδιος με αυτόν που φέρει την ονομασία Kôros στην Ουγγαρία· το όνομα το πήρε από τον ίδιο ποταμό που ονομάζεται Criș στα Ρουμάνικα και Kôros στα Ουγγρικά.

των. Έχοντας υπόψη τις περιορισμένες δυνατότητες εξασφάλισης της τροφής στα εδάφη που είχαν πρόσφατα αποψιλωθεί και τη συνεχή ανάγκη εξεύρεσης νέων τόπων κατάλληλων για καλλιέργεια και βοσκή, διατυπώθηκε η υπόθεση, ότι υπήρχε έντονη κινητικότητα των νεολιθικών κοινοτήτων. Οι οικισμοί με μια μόνο φάση κατοίκησης αντικατοπτρίζουν πολύ καλά αυτό το φαινόμενο. Εάν γίνει αποδεκτή ως λογική αυτή η εξήγηση για τα πρώιμα στάδια της Νεολιθικής εποχής, για τις πιο προχωρημένες φάσεις της περιόδου, με την πληθώρα οικισμών με αλληπάλλληλα στρώματα, που αποδεικνύουν μια σταθερότητα στην κατοίκηση, φαίνεται, ότι δεν αποτελούσε πλέον πρόβλημα η εξασφάλιση πόρων ζωής από έδαφος περιορισμένης έκτασης.

Όλες αυτές οι θεωρήσεις δείχνουν τη δυσκολία να γίνει μια “ιστορική” αναπαράσταση της δυναμικής των πληθυσμών της Νεολιθικής εποχής. Οι αρχαιολογικές ανακαλύψεις εμφανίζουν την εποχή αυτή ως μια εποχή σταθερότητας, στη διάρκεια της οποίας ένας μόνιμα εγκατεστημένος, καθαρά γεωργικός πληθυσμός, δημιούργησε έναν από τους θεαματικότερους πολιτισμούς του νοτιοανατολικού ευρωπαϊκού χώρου, πολιτισμό που θα προσπαθήσω να χαρακτηρίσω παρακάτω.

Η σχετική σταθερότητα αντανακλάται και στους τύπους των οικισμών, οι οποίοι, ιδιαίτερα στις τελικές φάσεις της Νεολιθικής εποχής, έχουν τη μορφή μεγάλων πληθυσμιακών συγκεντρώσεων: οι οικισμοί στο Majdan και στο Dobronodi, στην περιοχή του Uman στην Κεντρική Ουκρανία (Πολιτισμός Cucuteni-Tripolje), αριθμούν περισσότερες από 1000 οικίες, και εμφανίζουν μια ειδική οργάνωση που φανερώνει πρωτοαστική δομή. Οι οικίες στη Νεολιθική Εποχή ήταν, γενικώς, ορθογώνιες, συχνά μεγάλων διαστάσεων. (περ. 15X10m). Οι τοίχοι ήταν από αχυροπηλό σε σκελετό ξύλινου πλέγματος και πασσάλων πακτωμένων στο έδαφος. Στο εσωτερικό υπήρχαν πήλινες εστίες, κλίβανοι και μια εντυπωσιακή ποσότητα κεραμικής, με μεγάλη ποικιλία στα σχήματα και στη διακόσμηση. Εκτός από τα αγγεία οικιακής χρήσης, γενικώς ακόσμητα, σε όλους περίπου τους πολιτισμούς του καρπαθο-δουνάβιου χώρου έχουν ανακαλυφθεί αγγεία με ωραίο και πλούσιο γραπτό διάκοσμο ή εγχάρακτα, που είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής (εικ. 2). Στη διακόσμηση περι-

Εικ.2: Αγγείο με εγχάρακτη διακόσμηση της Νεότερης Νεολιθικής (πολιτισμός Vinča-Tórdos)

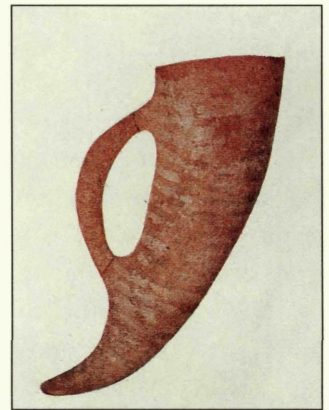

Εικ.3: Αγγείο με γραπτή διακόσμηση της Χαλκολιθικής εποχής (πολιτισμός Cucuteni A, θέση Izvoarele)

λαμβάνονται όλων των ειδών τα γεωμετρικά θέματα, αλλά διακρίνονται ιδιαίτερα οι σπείρες και οι μαϊάνδροι. Δεν λείπουν ούτε οι παραστάσεις ζώων και ανθρώπων (στον πολιτισμό Cucuteni οι παραστάσεις αυτές είναι γραπτές). Φυσικά, η διακόσμηση είχε πρωταρχικά μια πνευματική σημασία, αλλά το καθαρά αισθητικό στοιχείο στη δημιουργία και την πραγμάτωση των διακοσμητικών θεμάτων δεν είναι δυνατόν να αγνοηθεί· το ίδιο συμβαίνει και με ορισμένα αγγεία ή βάσεις αγγείων, των οποίων η μορφή είναι ιδιαίτερα εξεζητημένη, εμφανώς μη λειτουργική (εικ. 3). Ως προς τις τεχνικές της διακόσμησης, εκτός από τη γραπτή, που αγγίζει ένα πολύ εκλεπτυσμένο επίπεδο στον πολιτισμό Cucuteni (ιδιαίτερα στην ύστερη φάση Cucuteni B),

υπάρχουν και εγχάρακτα αλλά και ανάγλυφα θέματα (με την τεχνική της απόθεσης λευκής ύλης στις χαράξεις για να αποδοθεί η εντύπωση του ανάγλυφου). Μια ιδιαίτερη κατηγορία, που τη συναντάμε στον πολιτισμό Gumelnița, είναι η τεχνική της γραπτής με γραφίτη διακόσμησης, που εκτελείται με μεγάλη ακρίβεια, πριν από την όπτηση του αγγείου, σε θερμοκρασίες έως 1050° C (εικ. 4). Τα θέματα που αποδίδονται με αυτόν τον τρόπο, κυρίως σπείρες και μαϊάνδροι, προσέδιδαν στην επιφάνεια του αγγείου μεταλλική όψη (στο νεκροταφείο της Βάρνας, που ανήκει σε μια τοπική παραλλαγή του πολιτισμού Gumelnița, αντί της σκόνης γραφίτη χρησιμοποιήθηκε σκόνη χρυσού).

Η μεγάλη ποικιλία της ειδωλοπλαστικής του καρπαθο-δουνάβιου χώρου είναι ανάλογη με αυτήν του αιγαιακού και του μικρασιατικού. Η μεγάλη πλειοψηφία των ειδωλίων είναι γυναικεία, φανερώνοντας τη λατρεία μιας ή περισσότερων γυναικείων θεοτήτων, κυρίως της "μητέρας-θεάς", που μαρτυρείται στην Μικρά Ασία έως τους ιστορικούς χρόνους. Υπάρχουν και ανδρικές μορφές (αλλά και ζεύγη αρσενικού/ θηλυκού) (εικ. 5), ενώ πολύ συχνός είναι ο κανόνας των τριών μορφών, φανερώνοντας την ιδέα μιας πνευματικής τριάδας. Είναι βέβαιο ότι το αισθητικό στοιχείο συνδέεται από την αρχή με το λατρευτικό: αναφέρεται ο γνωστός "στοχαστής" – ανδρική μορφή καθισμένη σε σκαμνί που στηρίζει το κεφάλι της με τα χέρια – από το νεκροταφείο του Cernavodă του

Εικ.4: Αγγείο με γραπτή διακόσμηση γραφίτη της Χαλκολιθικής εποχής (πολιτισμός Gumelnița θέση Gumelnița)

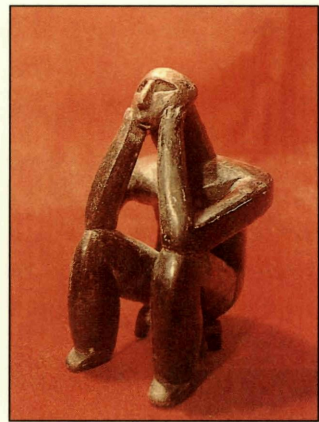
πολιτισμού Hamangia, της Μέσης Νεολιθικής (εικ. 6). Στην ίδια περιοχή του νεκροταφείου βρέθηκε και ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής με σηκωμένο το ένα γόνατο και τα χέρια στηριγμένα στα γόνατα.

Επίσης δεν μπορεί να αγνοηθεί η σειρά των ανθρωπόμορφων αγγείων: "Η θεά από τη Vidra", αγγείο ύψους 42,5 cm, με εγχάρακτη διακόσμηση του πολιτισμού Gumelnița. Ο "Χορός από τη Frumușica", στον νομό Neamț, του πολιτισμού Cucuteni A – ένα υποστατό αγγείου, που αποτελείται από τις πλάτες έξι γυναικείων μορφών δοσμένες με εκλεπτυσμένη σχηματοποίηση, πλεγμένες σε κυκλικό χορό. Τέλος, πρέπει να αναφερθούν και οι πολλές παραστάσεις οικιών – ένα είδος ομοιωμάτων – ασφαλώς με λατρευτικό χαρακτήρα. Ιδιαίτερα παραστατικό και υποβλητικό είναι το ομοίωμα ιερού με όροφο, που βρέθηκε στο χωριό Căscioarele, στο νομό Călărași, στον κάτω Δούναβη, στο στρώμα κατοίκησης του πολιτισμού Gumelnița (εικ. 7).

Για τους ανθρωπολογικούς τύπους των κατοίκων της Νεολιθικής στον καρπαθο-δουνάβιο χώρο γνωρίζουμε ελάχιστα. Σε ορισμένους πολιτισμούς, κυρίως στον χώρο της πυκνής κατοίκησης του πολιτισμού Cucuteni-Tripolje, λείπουν τελείως τα ταφικά λείψανα. Δεν πρόκειται για κενό στην έρευνα, αλλά μάλλον για την έκφραση μιας διαφορετικής συμπεριφοράς ως προς τη λατρεία των νεκρών, την οποία οι αρχαιολογικές μέθοδοι δεν κατάφεραν να προσδιορίσουν. Σε άλλους πολιτισμούς², οι σκελετοί που αποκαλύφθηκαν παρουσιάζουν μεσογειακά χαρακτηριστικά, συχνά με αναλογίες στη Μικρά Ασία, φανερώνοντας το κυρίαρχο, νότιο, δημογραφικό υπόστρωμα των νεολιθικών πληθυσμών της Ρουμανίας, κάτι που επιβεβαιώνεται και με τη συγκριτική αρχαιολογική έρευνα.

Εικ.5: Ζεύγος πήλινων ειδωλίων της Χαλκολιθικής εποχής (θέση Vădăstra)

Εικ.6: Πήλινο ειδώλιο επονομαζόμενο «στοχαστής» της Μέσης Νεολιθικής (θέση Cernavodă)

2. Στο Cernavodă ανακαλύφθηκαν 370 ταφές, ενώ στην Cernica, περιοχή του Βουκουρεστίου, σε νεκροταφείο του πολιτισμού Boian [Μέσης Νεολιθικής], αποκαλύφθηκαν 370 ταφές, στις περισσότερες με το νεκρό σε ύπτια θέση και πολλά κτερίσματα

Εικ. 7: Πήλινο ομοίωμα ιερού της Χαλκολιθικής εποχής (πολιτισμός Gumelnița θέση Căscioarele)

Ως προς την απόλυτη χρονολόγηση της Νεολιθικής εποχής στον καρπαθο-δουναβίο χώρο, οι ανακαλύψεις των τελευταίων 30-40 χρόνων οδήγησαν σε μια αισθητή χρονική μετακίνηση προς τα πίσω των παραδοσιακών χρονολογιών. Αν και δεν υπάρχει απόλυτη συμφωνία μεταξύ των ειδικών, πολλοί εκφράζουν την άποψη, ότι το τέλος της Νεολιθικής εποχής τοποθετείται τουλάχιστον

μια χιλιετία νωρίτερα απ' ότι πίστευαν στη δεκαετία του '50. Ως οπαδός μιας "υψηλής" χρονολόγησης, στηριζόμενος σε βαθμολογημένες μετρήσεις του άνθρακα 14, πιστεύω ότι το τέλος των μεγάλων πολιτιστικών ενοτήτων – Cucuteni-Tripolje και Bodrogkeresztúr (στην κοιλάδα του ποταμού Τίσα) – τοποθετείται στο πρώτο μισό της τέταρτης χιλιετίας (πιθανότατα γύρω στα 3800 - 3600 π.Χ.). Για την αρχή της Νεολιθικής εποχής δεν υπάρχουν άμεσα δεδομένα. Συγκρίνοντας με τις χρονολογήσεις ορισμένων ευρημάτων από την Ελλάδα (των φάσεων Πρωτοσέσκλο και Προσέσκλο) μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα λείψανα από την Gura Baciului και από την Cârcea προέρχονται από το δεύτερο μισό της έβδομης χιλιετίας, ενώ για τον πολιτισμό Starčevo-Criș υποθέτουμε μια χρονολόγηση γύρω στο 6000 και στο πρώτο μισό της 6ης χιλιετίας.

Το τέλος της νεολιθικής εποχής και του πολιτισμού της είναι ένα από τα πιο συζητημένα προβλήματα της Προϊστορίας της ΝΑ Ευρώπης: η φυσιολογική ανάπτυξη των εγκατεστημένων γεωργικών πληθυσμών τερματίστηκε με την εισβολή ομάδων νομάδων προερχόμενων από της στέπες του Πόντου και της Κασπίας ή από τα δάση και τις στέπες που βρίσκονταν βορειοανατολικά; Αντανακλά αυτή η υποτιθέμενη εισβολή την άφιξη κάποιων ινδοευρωπαϊκών φύλων; Η απάντηση φαινόταν εύκολη πριν από τρεις δεκαετίες, όταν η αντίθεση ανάμεσα στο επίπεδο πολιτισμού των νεολιθικών κοινοτήτων και εκείνο της αμέσως επόμενης περιόδου ήταν διακριτή: ο πολιτισμός εκείνων που ονομάστηκαν "εισβολείς" χαρακτηριζόταν από περιορισμένης έκτασης οικισμού, χαμηλής ποιότητας κεραμική, διακοσμημένη με απλές εγκοπές, χαράξεις ή εμπιέσεις με σχοινί· το ταφικό σήμα της νέας εποχής είναι ο τύμβος και όσοι θάβονταν σ' αυτόν ανήκαν στην ίδια πατριαρχική οικογένεια. Η αντίθεση αυτή φαινόταν ακόμα ισχυρότερη, καθώς το χρονικό διάστημα της αλλαγής

υπολογιζόταν με τους όρους μιας πολύ "σύντομης" χρονικής διάρκειας: το 1960 οι ερευνητές τοποθετούσαν το τέλος της Νεολιθικής στο 2000 π.Χ περίπου, και την αρχή της εποχής του Χαλκού στο 1800-1700, με μια μικρής διάρκειας μεταβατική περίοδο.

Μολονότι η αντίθεση που αναφέρθηκε, παραμένει σε γενικές γραμμές αναμφισβήτητο γεγονός, η ερμηνεία του φαινομένου με ιστορικούς όρους έχει χάσει πολύ από την πειστικότητά της κυρίως εξαιτίας της επιμήκυνσης της λεγόμενης μεταβατικής περιόδου, η διάρκεια της οποίας υπολογίζεται πλέον σε 1500 χρόνια. Μια τέτοια εικόνα αντανακλά μια μακρόχρονη διαδικασία μετατροπής της κοινωνίας και του πολιτισμού στη ΝΑ Ευρώπη και η ανατροπή που προκαλεί μια μεγάλη πληθυσμιακή μετακίνηση δεν μπορεί να είναι πλέον εμφανής. Το τέλος της νεολιθικής εποχής δεν ήταν απότομο και πρέπει να ερμηνευθεί διαφορετικά για τον κάθε πολιτισμό. Ό,τι φαινόταν ως διείσδυση νομαδικών φυλών μπορεί να θεωρηθεί σήμερα ως μια κοινωνικο-οικονομική μεταβολή του παλαιού πληθυσμού, με την ενίσχυση της κτηνοτροφικής ενασχόλησης σε βάρος της γεωργικής, γεγονός που θα εξηγούσε και την μεγαλύτερη κινητικότητα των φυλών και την προτίμηση σε νέους τύπους οικισμών. Το φαινόμενο θα ήταν, αναμφισβήτητα, περίπλοκο καθώς σ' αυτό καθρεφτίζονται πιθανόν και ορισμένες κλιματολογικές αλλαγές και δημογραφικές μεταβολές. Μπορεί ακόμα να ήταν και αποτέλεσμα επαναστάσεων σε πνευματικό επίπεδο, μιας εξέλιξης των θρησκευτικών αντιλήψεων. Ή, αντίθετα, οι αλλαγές στον τρόπο ζωής είναι αυτές που προσδιόρισαν και τις μεταβολές στις λατρείες; Δεν μπορούν βέβαια να αποκλειστούν και ορισμένες τοπικές μεταναστεύσεις. Έτσι, το τέλος του πολιτισμού Gumelnița στην πεδιάδα του Δούναβη φαίνεται να επιταχύνθηκε από τη διείσδυση στον κάτω Δούναβη φυλών που προέρχονταν από τις εκβολές του Δνείπερου (Βορυσθένη) (πολιτισμός Cernavodă I). Αντίθετα, το τέλος του πολιτισμού Cucuteni-Tripolje εμφανίζεται τελείως διαφορετικό και φαίνεται περισσότερο ως μια αργή μετατροπή του πολιτισμού του ίδιου πληθυσμιακού φορέα.

Όλα αυτά τα συμπεράσματα εξηγούν και τον σκεπτικισμό πολλών ερευνητών για τη συμβολή της αρχαιολογίας στη λύση του προβλήματος του «εξινδοευρωπαϊσμού». Η αναζήτηση μιας πρωταρχικής πατρίδας (*Uhrheimat*) της υποτιθέμενης αρχικής ομάδας των ινδοευρωπαίων συνεχίζει να εξαρτάται από τις γλωσσολογικές υποθέσεις, από τις οποίες πολλές φθάνουν έως την άρνηση της ύπαρξης του ίδιου του φαινομένου.

Η ανάλυση του σκελετικού υλικού θα συνέβαλε αναμφίβολα στην αποσαφήνιση του προβλήματος των μεταναστεύσεων. Ωστόσο, αν και ο αριθμός των ταφών είναι αρκετά μεγάλος, η κατανομή τους στον χώρο και στον χρόνο δεν

είναι ομοιόμορφη και μη γνωρίζοντας, για παράδειγμα, την ανθρωπολογική δομή του πληθυσμού των φάσεων Cucuteni, δεν είναι δυνατόν να συναχθούν συμπεράσματα σχετικά με τον χαρακτήρα του πληθυσμού της αμέσως επόμενης φάσης, αν ήταν δηλαδή αλλογενής ή αυτόχθων. Τα ανθρωπολογικά δεδομένα, όσα υπάρχουν έως σήμερα, μάλλον αμφισβητούν την θεωρία της μεγάλης μετανάστευσης – των ινδοευρωπαίων – από ανατολικά. Το μεσογειακό στοιχείο είναι έκδηλο στους πολιτισμούς που ακολουθούν τη Νεολιθική στον μέσο Δούναβη, ενώ στην κεντρική Ευρώπη τα χαρακτηριστικά των πληθυσμών της στέπας ελλιώνονται προοδευτικά από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Ο πληθυσμός των αρχών της εποχής του Χαλκού στην Κεντρική Ευρώπη δεν παρουσιάζει ανθρωπολογικές ομοιότητες με τον πληθυσμό που ετάφη στους ταφικούς τύμβους της βόρειας ακτής του Πόντου.

Η Εποχή του Χαλκού

Η νέα περίοδος, που ονομάστηκε αρχικά περίοδος "μετάβασης" από τη Νεολιθική στην εποχή του Χαλκού, αρχίζει το πρώτο μισό της 4ης χιλιετίας και εξελίσσεται χωρίς δομικές μετατροπές, προς την κυρίως εποχή του Χαλκού (2η χιλιετία). Υπό το φως αυτών των σχετικά πρόσφατων διαπιστώσεων επιβάλλεται η αναθεώρηση της αντίληψης για τις απαρχές της εποχής του Χαλκού που υπήρχε έως τελευταία στην παράδοση της έρευνας στη Ρουμανία. Η κοινωνική ανάπτυξη στον καρπαθο-δουνάβιο χώρο κατά τη διάρκεια αυτής της μακράς περιόδου ακολουθεί μια ρυθμικότητα που μπορεί, σε γενικές γραμμές, να συσχετιστεί με εκείνη του πολιτισμού του αιγαιακού χώρου. Μια μεταβατική περίοδος 200-300 ετών μπορεί να υπάρξει μόνο πριν από το 3500. Στη συνέχεια και ταυτόχρονα με τον σχηματισμό των πολιτισμών Baden και Cotofeni, αρχίζει σε σημαντικό τμήμα της Λεκάνης των Καρπαθίων, η Πρώιμη εποχή του Χαλκού (η χρονολόγηση 3500 π.Χ. αντιστοιχεί με τη χρονολόγηση την οποία, τελευταία, πολλοί ερευνητές προτείνουν για τις απαρχές της Πρωτοελλαδικής Εποχής). Περί το 2500 διαμορφώνονται οι πυρήνες πολιτισμών που οδηγούν στην ανάπτυξη αυτού που θεωρείται ως η κυρίως εποχή του Χαλκού. Έκτοτε, η πολιτιστική εξέλιξη είναι, γενικώς, συνεχής έως τους πρωτοϊστορικούς χρόνους και ο χωρισμός της εποχής σε μικρότερες περιόδους είναι περισσότερο συμβατικός, εξαρτώμενος από χρονολογίες, συμβατικές και αυτές, του ευρύτερου νοτιοευρωπαϊκού χώρου (π.χ.: το τέλος της εποχής του Χαλκού που τοποθετείται γύρω στο 1150 π.Χ. αντιστοιχεί, με περίπου σύγχρονους όρους, με το τέλος του μυκηναϊκού πολιτισμού).

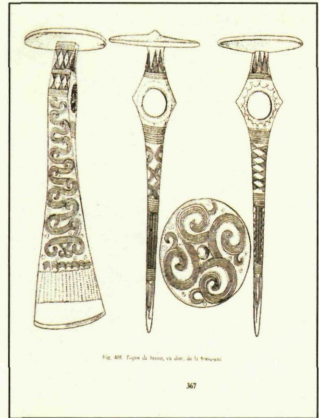
Από τις οκτώ ομάδες πολιτισμών της περιοχής, που πιστοποιούνται προς το τέλος της 3ης και τις αρχές της 2ης χιλιετίας και χαρακτηρίζονται περισσότερο από τις μορφές και την ειδική διακόσμηση της κεραμικής τους, ιδιαίτερη

σημασία έχει ο πολιτισμός Monteoru στην περιοχή της *στροφής*³ των *Καρπαθίων*. Οι περίοδοι που αποδόθηκαν στον πολιτισμό αυτόν και οι οποίες βασίζονται στη στρωματογραφία της μεγάλης ανασκαφής της Sărata Monteoru, στο νομό Buzău, αποτελούν το δομικό πλαίσιο ολόκληρης της εποχής του Χαλκού της Ρουμανίας. Η σχετική χρονολόγηση των άλλων πολιτιστικών ομάδων εξασφαλίζεται στο μέτρο που μπορεί να συσχετιστεί με τις διάφορες φάσεις του πολιτισμού Monteoru.

Αν και στην εξέλιξη της εποχής του Χαλκού στον καρπαθο-δουνάβιο χώρο παρατηρούνται επιδράσεις που προέρχονται τόσο από τις στέπες του Πόντου, όσο και από την κεντρική Ευρώπη, οι ωθήσεις που έρχονται από την αιγαιο-ανατολική περιοχή έχουν συμβάλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη της κοινωνίας τόσο υλικά όσο και πνευματικά. Ως νότιες επιδράσεις αναφέρω τα χάλκινα σπαθιά μυκηναϊκού τύπου που βρίσκονται πολύ συχνά στην Τρανσυλβανία (εικ. 8). Είναι προϊόντα τοπικά, ορισμένα αντιγράφοντας ακόμα και την αρχική σύνθεση του κράματος. Η μίμηση ορισμένων βιοτεχνικών προϊόντων δείχνει μια σχέση ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς στενότερη απ' ότι θα έδειχνε μια απλή εισαγωγή. Το γεγονός αυτό πρέπει να υπολογίζεται και στην αναφερόμενη περίπτωση αλλά και γενικότερα, όταν εξετάζονται οι ξένες επιδράσεις. Ως επίδραση του αιγαιο-ανατολικού κόσμου μπορεί να θεωρηθεί και η διάδοση, το πρώτο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ., των σπειροειδών και μαιανδροειδών θεμάτων που εμφανίζονται τόσο στην κεραμική, κυρίως στην Τρανσυλβανία, όσο και σε διάφορα οστέϊνα (δισκάκια, δίσκοι-"σφραγίδες") ή μεταλλικά αντικείμενα (πελέκειες, ξίφη, εγχειρίδια με πλούσια διακόσμηση). Πολλά από τα παραπάνω είναι αντικείμενα γοήτρου, όπλα επιδειξης, η λειτουργικότητα των οποίων ήταν κοινωνική ή λατρευτική και λιγότερο πολεμική. Έτσι, αξίνες όπως εκείνες από το Someșeni (νομός Cluj)(εικ. 9) ή από τη Săpânța (νομός Maramureș), σκήπτρα

Εικ.8: Χρυσό σπαθί της Ύστερης εποχής του Χαλκού (θέση Pârșinari)

Εικ.9: Τελετουργικές αξίνες της Ύστερης εποχής του Χαλκού (θέση Someșeni)

3. Σημ. μετ.: Με τον όρο "Στροφή των Καρπαθίων" οι ρουμάνοι εννοούν την "εξωτερική" (νοτιοανατολική) περιοχή όπου συναντώνται η οροσειρά των Ανατολικών με αυτήν των Νοτίων Καρπαθίων.

όπως εκείνα από τη Drajna (νομός Prahova), οι χρυσές και οι ασημένιες αξίνες από το Tufalău (νομός Covasna) και από το Persinari (νομός Dâmbovița) αντίστοιχα, σπάθες, όπως εκείνη από την Apa (νομός Satu Mare) ή το ξίφος από το Roșiorii de Vede (νομός Teleorman) είναι δείγματα ισχύος, όπως οι πελέκειες και τα τριγωνικά χάλκινα εγχειρίδια στην κεντρική και τη δυτική Ευρώπη. Όλα αυτά είναι γνωρίσματα μιας πολεμικής κοινωνίας, δομημένης σε μικρές ομάδες με αρχηγό έναν πρίγκιπα (primus inter pares), έναν από τους άριστους πολεμιστές, που κατοικούσε, συνήθως, σε έναν οχυρωμένο οικισμό, όπου το σύστημα οχύρωσης (ανάχωμα, πασσαλοπεριβόλος ή ακόμα και πρωτόγονο λίθινο τείχος) εκτός από τον αμυντικό ρόλο του συνιστούσε, επίσης, ένα στοιχείο γοήτρου.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι ελάχιστα για μια αξιόπιστη ανασύνθεση της θρησκείας των πληθυσμών της εποχής του Χαλκού. Αν και η θρησκεία αυτή θα ήταν οπωσδήποτε πολυθεϊστική, η λατρεία μιας ηλιακής θεότητας φαίνεται να υπερισχύει στην πίστη των ομάδων πολιτισμών του καρπαθοδουνάβιου χώρου (εικ. 10). Στα θέματα των πολιτισμών της Τρανσυλβανίας υπάρχουν δυναμικής μορφής ηλιακά σύμβολα (σπείρες, εμπλεκόμενοι σταυροί με ελικοειδή απόληξη στις κεραίες, κ.α.), ενώ στην πεδιάδα του Δούναβη κυριαρχούν τα ίδια σύμβολα με στατικότερη μορφή (σταυροί, κύκλοι με ακτίνες, κ.α.). Το κτίριο με λατρευτικό χαρακτήρα που εντοπίστηκε στον οικισμό της Sălacea (νομός Bihor) είναι ιερό τύπου μεγάρου με δύο δωμάτια και τους τοίχους διακοσμημένους με ταινίες από σπείρες και μαιάνδρους.

Προς το τέλος της εποχής του Χαλκού και στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ. διαπιστώνεται σημαντική αύξηση των αποθέσεων χάλκινων αντικειμένων (αλλά και άλλων) σε ορύγματα. Πολύν καιρό, το φαινόμενο αυτό – που πιστοποιείται κυρίως στην Τρανσυλβανία, αλλά δεν λείπει και από τις περιοχές έξω από το τόξο των Καρπαθίων – ερμηνεύθηκε ως θησαύρισμα, όπως οι θησαυροί νομισμάτων των ιστορικών χρόνων, συσχετιζόμενο με πολιτικές διαταραχές που θα επέβαλαν την απόκρυψη αντικειμένων αξίας. Ωστόσο, τον τελευταίο καιρό όλο και περισσότεροι ερευνητές τείνουν να αποδώσουν λατρευτικό χαρακτήρα στο φαινόμενο. Οι αποθέσεις θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως προσφορές αναθηματικού χαρακτήρα, είτε ως αποτέλεσμα ενδοκοινοτικών πλειοδοσιών τύπου "rotlach". Στον τύπο αυτό ανήκουν οι αποθέσεις που αποτελούνται κυρίως ή αποκλειστικά από

Εικ. 10: Πήλινο ειδώλιο με εγχάραικτη διακόσμηση της Υστερης εποχής του Χαλκού (θέση Șirna)

θραύσματα ή τμήματα αντικειμένων. Αντίθετα, αποθέσεις μεγάλων "διαστάσεων", με εκατοντάδες ή χιλιάδες χάλκινα αντικείμενα, τα περισσότερα αποσπασματικά, μαζί με μεγάλη ποσότητα χελωνών ακατέργαστου χαλκού, που θεωρούνται "αποθέσεις χυτηρίων", θα μπορούσαν να ερμηνευθούν και ως αποθέσεις ιερών, όπως συνέβαινε και αργότερα στους ελληνικούς ναούς. Αναφέρεται ως παράδειγμα η τεράστια απόθεση από τη Uioara (νομός Alba), που περιλαμβάνει 5812 αντικείμενα και ζυγίζει περίπου 1100 Kg, ή εκείνα από το Aiud και τη Şrălanca. Και τα τρία βρίσκονται σε περιοχή πλούσια σε αλάτι στη μέση της κοιλάδας του Mureş, στο νομό Alba. Άλλες δύο παρόμοιες αποθέσεις ανακαλύφθηκαν σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, κοντά σε μεγάλο νεκροταφείο τύμβων των αρχών της εποχής του Σιδήρου, στο Bicaz, στο νομό Maramureş. Η ίδια λατρευτική ερμηνεία μπορεί να δοθεί και στις αποθέσεις κεραμικών, κυρίως κυπέλλων και φιαλών. Σε έναν τύμβο μεγάλων διαστάσεων, που ερευνήθηκε στο Susani, του νομού Timiș, αποκαλύφθηκε μια προσφορά 66 κυπέλων και 13 φιαλών, τοποθετημένων γύρω από λεκανίδα και σωρό απανθρακωμένων καρπών. Στον ίδιο τύμβο βρέθηκε όρυγμα, στον οποίο είχαν τοποθετηθεί περίπου 140 αγγεία, κυρίως κύπελα και φιάλες, επιμελημένης κατασκευής και με προσεγμένη διακόσμηση.

Οι αποθέσεις χάλκινων αντικειμένων τοποθετούνται χρονικά στον 12ο-11ο αι. π.Χ. Το έθιμο αυτό εγκαταλείπεται, μάλλον απότομα, τον 8ο αιώνα π.Χ., σχεδόν ταυτόχρονα σε μεγάλο τμήμα της Ευρώπης. Ποιό ιστορικό γεγονός θα μπορούσε να επιβάλλει την εξαφάνιση του εθίμου των αποθέσεων, από τα βρετανικά νησιά έως τη Μαύρη Θάλασσα; Η μόνη αξιόπιστη εξήγηση είναι θρησκευτική. Τον 8ο αιώνα πρέπει να συνέβη μια "μεταρρύθμιση" στις θρησκευτικές δοξασίες, μεταρρύθμιση που εκφράστηκε, μεταξύ άλλων, και με τη σχεδόν ταυτόχρονη εγκατάλειψη του εθίμου της απόθεσης χάλκινων αντικειμένων.

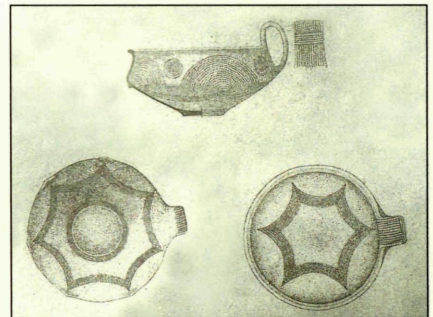
Η παλαιότερη άποψη, ότι το τέλος της εποχής του Χαλκού χαρακτηρίστηκε από μεγάλες μετατροπές πολιτιστικής και ιστορικής τάξης, που αντανάκλασαν μεταναστεύσεις πληθυσμών (συμπεριλαμβανόμενης και της λεγόμενης "μεγάλης αιγαιακής μετανάστευσης"), χάνει, τον τελευταίο καιρό έδαφος, μη έχοντας στηριξη στον αρχαιολογικό τομέα. Όλη η περίοδος από τον 13ο έως τον 9ο αι. π.Χ. δείχνει να είναι περίοδος υλικής ευημερίας, άνθησης του πνευματικού βίου, περίοδος σχετικής σταθερότητας. Το φαινόμενο των αποθέσεων, αν ερμηνευθεί με θρησκευτική διάσταση, αντιπροσωπεύει μόνο ένα από τα γνωρίσματα της ενότητας της εποχής. Η εξέλιξη των κεραμικών τύπων στα νεκροταφεία (στο Μπανάτ ή στη βόρεια Ρουμανία, στην Țara Lăpușului) και τους οικισμούς, συνηγορεί υπέρ μιας ιστορικής ανάπτυξης χωρίς μεγάλους κλονισμούς. Αυτό που παλαιότερα εθεωρείτο ως η απόδειξη παρουσίας ξένων στοιχείων, δηλαδή η κεραμική με αυλακωτή διακόσμηση, σε αντίθεση με την εγχάρακτη και πλαστική

διακόσμηση που χαρακτηρίζουν την εποχή του Χαλκού, αποδεικνύεται ότι δεν είναι παρά η γενίκευση ενός νέου τρόπου διακόσμησης της κεραμικής και ότι η αποδοχή της τοποθέτησης αυλακώσεων στη σκοτεινή επιφάνεια του αγγείου οφείλεται στην επίδραση των μεταλλικών αγγείων (χάλκινων και χρυσών) τα οποία εμφανίζονται συχνά προς το τέλος της 2ης χιλιετίας π.Χ. Παράλληλα, εμφανίζονται οικισμοί οχυρωμένοι με αναχώματα και πασσάλους (συχνά με περίπλοκη δομή), πολλοί από αυτούς σε εντυπωσιακές διαστάσεις όπως για παράδειγμα στη Sântana-Arad όπου η οχύρωση έχει διάμετρο περίπου 1 km, ενώ το ανάχωμα διατηρείται έως σήμερα σε ύψος μερικών μέτρων.

Όπως αναφέρθηκε στην αρχή, παρατηρείται μια πόλωση των πολιτιστικών επιδράσεων, διαφορετική από εκείνη της εποχής του Χαλκού. Η εξάπλωση στην Τρανσυλβανία, τον 14ο-13ο αι. π.Χ. ενός πολιτισμού ανατολικής προέλευσης – του πολιτισμού Noua – εντάσσει την περιοχή στον καρπαθο-δνειπερινό πολιτιστικό χώρο (πολιτισμός Nova-Sabatínovka). Ταυτόχρονα, οι ομάδες της νότιας Ρουμανίας παρουσιάζουν όλο και περισσότερη συγγένεια με εκείνες του βαλκανικού χώρου. Με την υιοθέτηση της αυλακωτής κεραμικής, οι ομάδες της Τρανσυλβανίας και του Μπανάτ προσανατολίζονται, τον 12ο και 11ο αι. προς την περιοχή του μέσου Δούναβη. Σύντομα, ολόκληρη η καρπαθο-δουνάβια περιοχή θα αφομοιώσει την τεχνική των αυλακώσεων, με επιμέρους τοπικές χαρακτηριστικές εκφράσεις. Στο γύρισμα της χιλιετίας, στο έδαφος της Ρουμανίας διακρίνονται δυο πολιτισμικές ομάδες: η ομάδα της αυλακωτής κεραμικής, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του εδάφους με εξαίρεση τη Δοβρουτσά και τη νότια Μολδαβία (εικ. 11) και η ομάδα της κεραμικής με εμπίεστη διακόσμηση, η οποία έχει ως χώρο ανάπτυξης τον κεντρικό Βαλκανικό χώρο και η οποία θα επηρεάσει, από τον 10ο αι. με αυξανόμενη ένταση τις νότιες και ανατολικές ζώνες του καρπαθο-δουνάβιου χώρου (ιδιαίτερα τη Δοβρουτσά και τη Μολδαβία).

Η Εποχή του Σιδήρου

Την εποχή του Σιδήρου είναι αδύνατο να διακρίνει κανείς πίσω από τα πολιτιστικά και τα ιστορικά φαινόμενα κάποιες εθνικές ή πολιτειακές μετατροπές. Όσο και αν είναι δελεαστικό να αναγνωρίσουμε στις ομάδες με την αυλακωτή κεραμική στα βόρεια του Δούναβη τους βόρειους, και στις ομάδες με την εγχάρακτη κεραμική τους νότιους Θράκες, η θέση αυτή παραμένει προς το

Εικ. 11: Κεραμική με αυλακωτή διακόσμηση της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου (θέση Susani)

παρόν μια απλή υπόθεση. Ούτε οι ανθρωπολογικές αναλύσεις μπορούν να συμβάλλουν στη λύση αυτών των προβλημάτων, γιατί εξαρτώνται από την ανακάλυψη ταφών, που, είναι πολυάριθμες σε ορισμένους αλλά όχι σε όλους τους πολιτισμούς της εποχής του Χαλκού [στον χώρο των πολιτισμών της κεντρικής Μουντένιας (Βλαχίας) και της Ολτένιας – Τεί και Verbioara – δεν ανακαλύφθηκαν ταφές]. Ωστόσο, με τον ερχομό της νέας εποχής, διαπιστώνεται ένα σχετικά παράξενο φαινόμενο: αρχίζοντας από τον 12ο αι. π.Χ., ο αριθμός των νεκροταφείων περιορίζεται, για να εξαφανιστούν αργότερα. Στην πραγματικότητα, σε όλον τον καρπαθο-δουνάβιο χώρο, έως την κατάκτηση της Δακίας από τους Ρωμαίους, δεν είναι γνωστά νεκροταφεία ούτε με ταφές ούτε με καύσεις, παρά μόνο στις περιοχές όπου υπάρχουν ξένες επιδράσεις (Κέλτες, Βαστάρνοι, κ.α) ειδικές περιπτώσεις (π.χ. τάφοι πριγκιπικοί ή πολυτελείς) ή νεκροταφεία με επιδράσεις από τον βαλκανικό χώρο (νεκροταφεία τύπου Ferigile είτε η ομάδα των καύσεων στον Κάτω Δούναβη). Το φαινόμενο δεν βρήκε ακόμα μια ικανοποιητική εξήγηση. Είναι φανερό ότι πρόκειται για αλλαγή ταφικών εθίμων που καθορίζεται, ασφαλώς, από ειδικές θρησκευτικές δοξασίες.

Η χρονολογία του τέλους της εποχής του Χαλκού – 1150 π.Χ. – αντιστοιχεί, σε βαλκανικό πλαίσιο, με το τέλος του μυκηναϊκού πολιτισμού. Ωστόσο, είναι φανερό, ότι στην πολιτισμική πραγματικότητα του καρπαθο-δουνάβιου χώρου δεν σημειώνεται κανένα ιδιαίτερο γεγονός αυτήν την περίοδο. Από την άποψη αυτή, ο χώρος εντάσσεται περισσότερο στην *Urnenfelderzeit* (εποχή νεκροταφείων με τεφροδόχες κάλπες) της κεντρικής Ευρώπης, εποχή που καλύπτει την περίοδο από τον 13ο έως τον 9ο αι. π.Χ. Παρόλα αυτά, για να αποφευχθούν οι συγχύσεις ορολογίας και για να σεβαστούμε την παράδοση της προϊστορικής έρευνας στη Ρουμανία, με τη νέα περίοδο εννοείται η Χαλσάτια περίοδος (*Hallstattzeit*) του καρπαθο-δουνάβιου χώρου ή η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η τελευταία ονομασία δικαιολογείται και από τα ευρήματα καθώς το πρώτο σιδερένιο αντικείμενο που ανακαλύφθηκε έως τώρα στη Ρουμανία χρονολογείται τον 13ο αι. (βρέθηκε σε έναν τύμβο στο Lăruș, στο νομό Maramureș και θεωρείται ένα από τα παλαιότερα της Ευρώπης), ενώ τον 12ο και 11ο αι. π.Χ. σιδερένια αντικείμενα εμφανίζονται σχεδόν σε όλες τις περιοχές της Ρουμανίας. Στο σημερινό στάδιο της έρευνας, στη Ρουμανία είναι γνωστά περίπου 50 ευρήματα που σχετίζονται με τη μεταλλουργία του σιδήρου, και χρονολογούνται στην πρώιμη Χαλσάτια περίοδο (*Hallstatt A* και *Hallstatt B* – 12ος - 11ος αι. π.Χ.). Ωστόσο, η πλήρης αντικατάσταση των χάλκινων όπλων με σιδηρά επέρχεται μόνο τον 8ο αι. π.Χ.

Προς το τέλος του 9ου αι. ή γύρω στο 800 π.Χ., στον καρπαθο-δουνάβιο χώρο εξαπλώνεται ο πολιτισμός Basarabi (που πήρε την ονομασία από την

ομώνυμη θέση του νομού Dolj, όπου αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά). Αυτό το πολιτισμικό φαινόμενο, που διαρκεί όλον τον 8ο αι. έως και το 650 π.Χ., έχει μια ιδιαίτερη σημασία, καθώς για πρώτη φορά ένας πολιτισμός εκπληκτικά ομοιόμορφος και ενιαίος ως προς τις μορφές και τη διακόσμηση της κεραμικής παρουσιάζεται σε μια τόσο μεγάλη γεωγραφική έκταση: από τη Βοϊβοντίνα, στα δυτικά, έως τον μέσο Δνειότερο στα ανατολικά, συμπεριλαμβάνοντας το Μπανάτ, τη λεκάνη του Μούρες, την πεδιάδα του Δούναβη, τη νότια και, μερικώς, την κεντρική Μολδαβία. Η χαρακτηριστική διακόσμηση του πολιτισμού Basarabi, περιλαμβάνει ποικίλα μοτίβα (ανάγλυφα, εμπίεστα ή έγχάρακτα γεμισμένα με λευκό χρώμα) και εντοπίστηκε σε όλη την παραπάνω περιοχή. Μόνο στα βόρεια της Τρανσυλβανίας και της Μολδαβίας δεν έχει ακόμα ανακαλυφθεί.

Η ιστορική σημασία του πολιτισμού Basarabi έγκειται στο γεγονός ότι εμφανίζεται μόνο δυο αιώνες πριν από τις πρώτες φιλολογικές αναφορές για τους πληθυσμούς της καρπαθο-δουνάβιας περιοχής. Η θεώρηση της ομοιομορφίας του πολιτισμού Basarabi ως μιας πρώτης εκδήλωσης της ιστορικής και πολιτιστικής ενότητας του γετο-δακικού⁴ πληθυσμού είναι μια ευλογοφανής υπόθεση, την οποία υποστηρίζω, έχοντας ταυτόχρονα τη γνώση ότι, στο σημερινό στάδιο των ερευνών και των ανακαλύψεων, δεν είναι δυνατή μια αυστηρή απόδειξη της.

Από τον τόμο: *O istorie a românilor*, Cluj 1998.

4. Σημ. μετ.: Με τον όρο “γετο-δάκες” οι ρουμάνοι ιστορικοί ορίζουν όλες τις φυλές που κατοικούσαν τα ιστορικά χρόνια τη Δακία και ανήκαν στην ομοεθνία των βορείων Θρακών. Οι έλληνες ιστορικοί τους ονόμαζαν Γέτες, το όνομα της πρώτης φυλής των βορείων Θρακών που συνάντησαν οι έλληνες άποικοι στο νότιο της Δοβρουτσάς. Οι λατινικές πηγές προτιμούν τον όρο Δάκες αφού οι Ρωμαίοι πρωτοήρθαν σε επαφή με αυτούς προς το τέλος του 2ου αι. π.Χ.

Preistoria României

Alexandru Vulpe

Academician, Profesor, director al Institutului Arheologic "Vasile Pârvan"

Neoliticul

Începutul Holocenului (acum cca 10000 de ani) – perioada geologică actuală – s-a caracterizat printr-o încălzire substanțială a climatului; între 7000 și 3000 a. Chr. clima era mai caldă și mai umedă decât în prezent. Aceste condiții au favorizat transformări esențiale în modul de viață. Deși nu se constată un hiatus de locuire între epipaleolitic și noua perioadă, – neoliticul –, apariția culturilor neolitice, aparținând unor populații de agricultori și crescători de vite, este rezultatul unei migrații din sudul Peninsulei Balcanice și, în ultimă instanță, din Anatolia și din zona est-mediteraneană. Nou-veniții, care foloseau ceramica și unelte primitive pentru aratul pământului, au evoluat un timp alături de grupurile de vânători epipaleolitici de tip tardenoisian. Nu este posibil de a evalua contactul între cele două populații, respectiv dacă a existat cumva o asimilare a autohtonilor sau, pur și simplu, aceștia din urmă s-au retras cu încetul spre zonele slab locuite din nordul continentului. Ceea ce știm este că toate grăunțele calcinate descoperite până acum în așezări neolitice timpurii sunt de origine sud-vest-asiatică. De asemenea, ovicaprinele domesticate aparțin unor specii ce nu au existat în epoca epipaleolitică, ci au fost aduse din Asia Anterioară.

În general, împărțirea neoliticului din România urmează schema tradițională tripartită – timpuriu, mijlociu (se preferă expresia "dezvoltat") și târziu (denumit frecvent și eneolitic). Nu este în intenția acestei scurte prezentări de a înșirui variatele forme de cultură materială și spirituală ale neoliticului, grupate în culturi regionale cu denumiri diferite. Mă voi opri doar la trăsăturile generale și la manifestările cele mai originale.

Cele mai vechi descoperiri neolitice s-au făcut în Oltenia (Cârcea, jud. Dolj) și în Transilvania (Gura Baciului, jud. Cluj). Ceramica fină este pictată bicrom – motive

Fig. 1. Vas pictat (neolitic timpuriu, Cârcea)

geometrice și buline de culoare albă pe fond roșu sau brun-roșcat – și prezintă analogii cu cultura proto-Sesklo din Thessalia (fig. 1). Uneltele găsite în aceste așezări constau în continuare din obsidian și din piatră șlefuită (mici topoare). Tot acum apar și primele figurine, modelate din lut sau tăiate din piatră.

A doua etapă a neoliticului timpuriu este caracterizată prin răspândirea peste aproape tot spațiul carpato-dunărean a culturii Starčevo-Criș. Această cultură nu pare a fi o continuare a fenomenelor culturale amintite mai sus, ci este mai degrabă rezultatul pătrunderii unui nou val de populații dinspre sud, cu analogii, în ceea ce privește ceramica, tot în Thessalia – cultura pre-Sesklo. Așezările sunt numeroase și au livrat un bogat material ceramic și litic. Categoria ceramicii fine este pictată bicrom (benzi brune sau albe pe fond roșu sau benzi brune pe fond alb) și chiar tricrom. Alături de motive geometrice, apare și spirala. Varietatea formelor vaselor este sensibil mai mare decât în etapa precedentă. În Oltenia (Valea Râii, jud. Vâlcea) s-a descoperit o seceră de os, iar în altă așezare s-a găsit un vas de lemn; piese din acest material vor fi fost mult mai numeroase în realitate, dar nu s-au conservat. Alături de unelte din silex, sunt frecvent atestate topoare din piatră șlefuită, unele de mari dimensiuni. Tot acum apar primele piese de aramă (sule, perle). Cultura Starčevo-Criș a dăinuit o bună bucată de vreme (a fost subîmpărțită în mai multe faze de dezvoltare) și alcătuiește structura culturală și demografică pe care se vor dezvolta culturile ulterioare ale neoliticului carpato-dunărean.

Este dificil, dacă nu chiar imposibil, de precizat în ce măsură apariția unor elemente culturale alogene, reflectate mai ales în formele și decorul ceramicii, reprezintă mișcări și pătrunderi de populații sau oglindesc doar fluctuația modelelor de ornamentare. Având în vedere posibilitățile limitate de asigurare a hranei pe teritorii proaspăt defrișate și necesitatea de permanentă căutare a locurilor prielnice agriculturii și pășunatului, s-a presupus o mobilitate destul de accentuată a comunităților neolitice. Așezările cu un singur nivel de locuire ar reflecta cel mai bine acest fenomen. Dacă acceptăm ca rezonabilă această explicație pentru neoliticul timpuriu, pentru etapele avansate ale acestei epoci, în care abundă așezările cu mai multe straturi, dovedind o bună stabilitate a locuirii, obținerea mijloacelor de trai de pe o zonă bine delimitată nu mai constituia o problemă. Astfel de considerații și altele scot în evidență dificultatea reconstituirii unei "istorii", a

dinamicii populațiilor neoliticului. Descoperirile arheologice ne înfățișează această epocă drept una de stabilitate, în care o populație sedentară, cu preocupări predominant agricole, a dezvoltat una din cele mai spectaculoase civilizații ale spațiului sud-est-european, pe care să o caracterizez în cele ce urmează.

Relativa stabilitate se reflectă și în tipurile de așezări, care, în special în fazele finale ale neoliticului, se prezintă sub forma unor mari aglomerări umane: așezările de la Majdan și Dobrovodi, lângă Uman, în Ucraina centrală (cultura Cucuteni-Tripolje), numără mai bine de 1000 de locuințe, prezentând chiar o anumită organizare ce sugerează o structură

protourbană. Locuințele neoliticului erau, în general, de formă rectangulară, uneori de mari dimensiuni (cca 15X10m). Pereții erau din lut amestecat cu paie, aplicat peste un schelet de nuiiele și de pari groși înfipti în pământ. În interior s-au găsit vetre și cuptoare de lut și o cantitate impresionantă de ceramică, variată în formă și decor. În afara vaselor de uz casnic, în general neornamentate, în mai toate culturile neoliticului carpato-dunărean s-a descoperit o mare cantitate de vase frumos și bogat pictate sau decorate prin incizii și excizii etc., trăsătură caracteristică epocii respective (fig. 2).

Repertoriul ornamentelor era alcătuit din tot felul de motive geometrice, dar se remarcă mai ales cele de natură spiralo-meandrică. Nu lipsesc nici reprezentări antro- și zoomorfe (în cultura Cucuteni, acestea sunt realizate prin pictură). Desigur, decorul avea în primul rând o semnificație spirituală, dar elementul pur estetic în creația motivelor ornamentale nu poate fi negat; la fel stau lucrurile cu forma, aparent nefuncțională, extrem de elaborată, a unor recipiente sau suporturi de vase (fig. 3). În ceea ce privește tehnica decorului, în afara picturii, ce atinge un nivel deosebit de rafinat

Fig. 2. Vas cu decorație incizată (neolitic târziu, cultura Vinca-Tordos)

Fig. 3. Vas pictat (eneolitic, cultura Cucuteni A, Izvoarele)

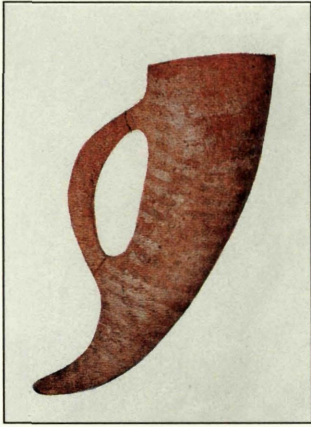

Fig. 4. Vas pictat cu grafit
(eneolitic, cultura Gumelnița,
Gumelnița)

în cultura Cucuteni (mai ales în faza târzie Cucuteni B), se întâlnesc motive decorative realizate prin incizie, excizie (asocierea acestora cu încrustarea cu o substanță albă urmărește redarea impresiei de relief) sau “pliseuri”. O categorie aparte, atestată în aria culturii Gumelnița, este pictura cu grafit, executată cu o mare precizie, înainte de arderea în cuptor, la o temperatură de până la 1050° C, a ceramicii respective (fig. 4). Motivele astfel realizate, mai ales spiralo-meandrice, confereau suprafeței vaselor un aspect metalic (în cimitirul de la Varna, aparținând unei variante locale a culturii Gumelnița, în locul prafului de grafit s-a folosit cel de aur).

Varietatea extrem de mare a plasticii neolitice din spațiul carpato-dunărean este comparabilă celei din zona egeo-anatoliană. Marea majoritate sunt figurine de sex feminin, ceea ce sugerează cultul unei (sau unor) zeițe feminine, al “zeiței-mamă”, divinitate atestată în Asia Anterioară și în epocile istorice. Se întâlnesc și figurine masculine (chiar și perechi masculin/feminin) (fig. 5), apare destul de des și canonul trei, sugerând prefigurarea unei triade spirituale. Pentru a evidenția elementul estetic, ce se asociază modelării în scop principal cultic, voi cita renumitul “gânditor” din necropola de la Cernavodă, aparținând culturii Hamangia, din neoliticul mijlociu: un bărbat șezând pe un scăunel, cu capul sprijinit în mâini (fig. 6). În aceeași zonă a necropolei s-a descoperit o figurină reprezentând o femeie cu forme pline, șezând, cu un genunchi ridicat și cu mâinile sprijinite pe genunchi.

Nu se poate trece cu vederea aici seria de vase modelate în formă antropomorfă: “Zeița de la Vidra”, un recipient înalt de 42,5cm, decorat cu incizii aparținând culturii Gumelnița; “Hora de la Frumușica”, jud. Neamț, datând din faza Cucuteni A – un suport de vas, alcătuit din șase statuete feminine, rafinat stilizate, văzute din spate, înlănțuite în dans. Și, în sfârșit, menționez și numeroasele reprezentări de case, – un fel de machete –, desigur cu caracter cultic. Deosebit de elaborată și sugestivă este “macheta” unui sanctuar

Fig. 5. Pereche de statuete de lut
(eneolitic, stațiunea Vădastra)

cu etaj, descoperită la Căscioarele, jud. Călărași, lângă Dunăre, în stratul aparținând culturii Gumelnița (fig.7).

Știm destul de puțin despre tipurile rasiale ale populațiilor neoliticului carpato-dunărean. În aria unor culturi, în special în cadrul intens locuitei arii a culturii Cucuteni-Tripolje, lipsesc vestigiile funerare. Nu poate fi o lacună a cercetării, ci, mai degrabă, expresia unui comportament diferit față de cultul morților, pe care metodele arheologice n-au reușit să-l identifice. În alte arii culturale, scheletele descoperite (la Cernavodă s-au descoperit 542 de morminte de inhumație, iar la Cernica, lângă București, într-un cimitir aparținând culturii Boian [neolitic mijlociu], s-au desvelit 370 de morminte, majoritatea dispuse în poziție întinsă pe spate, multe conținând ofrande) prezintă trăsături mediteranoide, uneori cu analogii în Anatolia, sugerând astfel fondul demografic predominant sudic al populațiilor neoliticului din România, fapt coroborat de concluziile obținute pe cale arheologic-comparativă.

În ceea ce privește cronologia absolută a neoliticului carpato-dunărean, descoperirile din ultimii 30-40 de ani au dus la o sensibilă "ridicare" în timp a datelor tradiționale. Deși nu există un consens între specialiști, mulți sunt de părere că sfârșitul epocii neolitice este cu cel puțin un mileniu mai vechi decât se presupunea în anii '50. Ca partizan al unei cronologii "înalte", întemeiate pe date carbon 14, calibrate și pe cercetări dendrocronologice, cred că sfârșitul marilor complexe culturale – Cucuteni-Tripolje, Bodrogkeresztúr (în bazinul Tisei) – se situează în prima jumătate a mileniului IV (poate în jur de 3800-3600 a.Chr.). Pentru începuturile neoliticului nu dispunem de date directe. Conducându-ne după datarea unor descoperiri din Grecia (de tip proto-Sesklo și pre-Sesklo), putem presupune că vestigiile de la Gura Baciului și Cârcea provin din a doua jumătate a mileniului VII a. Chr., iar pentru cultura Starčevo-Criș presupunem o dată în jur de 6000 și din prima jumătate a mileniului VI a. Chr.

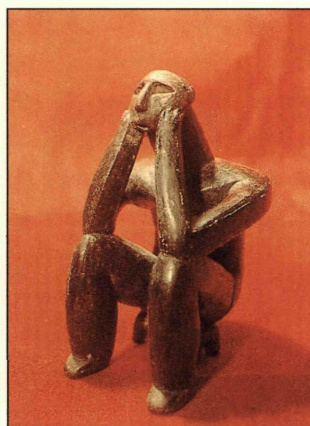

Fig. 6. Gânditorul, statueta de lut (neolitic mijlociu, cimitirul de la Cernavodă)

Fig. 7. "Machetă" de sanctuar (eneolitic, Căscioarele, cultura Gumelnița)

Sfârșitul neoliticului și al civilizației sale reprezintă una dintre cele mai dezbătute probleme ale preistoriei Sud-Estului european: a fost curmată dezvoltarea firească a acestor populații de agricultori sedentari de invazia unor triburi de păstori veniți din stepele ponto-caspice sau dinspre silvostepa nord-estică? Reflectă această presupusă invazie răspândirea unor neamuri indo-europene? Răspunsul părea mai ușor acum trei decenii, când contrastul între nivelul de civilizație al comunităților neolitice și cel al epocii imediat următoare era izbitor: cultura celor desemnați ca “nou veniți” se caracteriza prin grupuri restrânse de colibe, printr-o ceramică de slabă calitate, decorată doar cu creștături, incizii sau imprimată cu sfoara; monumentul funerar al noii epoci este tumulul; cei înmormântați într-o movilă erau membrii unei familii patriarhale. Acest contrast părea cu atât mai puternic, cu cât intervalul de timp în care s-ar fi produs era socotit în termenii unei cronologii foarte “scurte”; în 1960, cercetătorii admiteau ca dată de sfârșit al neoliticului cca 2000 a.Chr. începutul epocii bronzului fiind situat pe la 1800-1700, între cele două epoci desfășurându-se o scurtă perioadă de tranziție.

Deși, în linii generale, contrastul amintit rămâne în continuare un fapt necontestat, interpretarea fenomenului în termeni istorici și-a pierdut mult din virulență, în primul rând datorită sensibilei lungimi a așa-zisei perioade de tranziție, evaluată acum la mai bine de 1500 de ani. Această situație reflectă un proces lung de transformare a societății și civilizației Sud-Estului european, șocul unei mari migrații nemaifiind evident; sfârșitul culturilor neolitice nu a fost brusc și trebuie interpretat în mod diferit pentru fiecare cultură în parte. Ceea ce părea a fi o infiltrație de triburi de păstori poate fi privit astăzi și ca o transformare economico-socială a vechii populații, prin mărirea ponderii creșterii vitelor în dauna agriculturii, fapt ce ar explica și o mobilitate mai mare a triburilor și preferința pentru noi tipuri de așezări. Fenomenul a fost, desigur, complex; el oglindește probabil și unele schimbări climatice și modificări de ordin demografic. Toate acestea pot fi și rezultatul unor revoluții pe plan spiritual, al evoluției credințelor religioase. Sau, dimpotrivă, schimbările din modul de viață au determinat și transformări de ordin cultic? Nu pot fi total negate și unele migrații locale. De exemplu, sfârșitul culturii Gumelnița în Câmpia Dunării se pare că a fost grăbit de pătrunderea la Dunărea de Jos a unor triburi venite dinspre gurile Niprului (cultura Cernavodă I). În schimb, sfârșitul culturii Cucuteni-Tripolje se arată cu totul diferit: apare)mai degrabă ca o transformare lentă a culturii aceleiași populații.

Toate aceste constatări explică și scepticismul unor cercetători cu privire la contribuția arheologiei în problema indo-europenizării. Căutarea unei patrii primitive (*Urheimat*) a presupusei unități indo-europene rămâne mai departe dependentă de ipotezele lingvistice, dintre care unele merg până la negarea fenomenului ca atare.

Un aport însemnat în deslușirea problemei migrației ar putea veni de la analiza scheletelor. Deși numărul mormintelor de inhumație este destul de mare, repartizarea în spațiu și în timp a descoperirilor nu este uniformă (de exemplu, neștiindu-se structura antropologică a populației cucuteniene, nu se poate trage nici o concluzie referitoare la caracterul alogen sau indigen al populației din perioada imediat următoare). Datele antropologice, atâtea câte sunt până în prezent, aduc mai degrabă contraargumente la teoria mării migrații – a indo-europenilor – dinspre răsărit. Elementul mediteranoid este manifest în culturile ce succed neoliticului la Dunărea Mijlocie, în timp ce în Europa Centrală caracteristicile populațiilor stepice descresc progresiv de la est spre vest. Populația de la începutul epocii bronzului din Europa Centrală nu arată afinități biologice cu populația reprezentată în mormintele kurganelor nord-pontice.

Epoca Bronzului

Noua epocă, numită inițial de “tranziție” de la neolitic la epoca bronzului, începe în prima jumătate a mileniului IV și evoluează, fără modificări de ordin structural, spre epoca propriu-zisă a bronzului (mileniul II). În lumina acestor constatări relativ recente, se impune revizuirea concepției încetățenite până nu demult în tradiția cercetării românești referitoare la începuturile epocii bronzului. Desvoltarea societății acestei lungi perioade în spațiul carpato-dunărean urmează o ritmicitate ce poate fi, în linii generale, corelată celei a civilizației din aria egeică. Despre o etapă de tranziție de cca 200-300 de ani mai poate fi vorba doar înainte de 3500 a. Chr. De la această ultimă dată, o dată cu formarea culturilor Baden și Coțofeni într-o mare parte a Bazinului Carpatic, ne aflăm în perioada timpurie a epocii bronzului (data de 3500 corespunde cu cea pe care, recent, mulți cercetători o propun pentru începuturile helladicului timpuriu). În jur de 2500 a.Chr. se cristalizează nuclee de cultură ce duc la desvoltarea a ceea ce se înțelege îndeobște prin epoca propriu-zisă a bronzului. Din acest moment, evoluția culturală este, în general, continuă până târziu în vremile preistorice. În aceste condiții, despărțirea pe etape este mai degrabă convențională, fiind dependentă de date, și ele convenționale, de ordin supraregional (de exemplu: sfârșitul epocii bronzului în jur de 1150 a.Chr. corespunde, în termeni aproximativ contemporani, apusului civilizației miceniene).

Dintre cele opt grupuri culturale regionale, caracterizate mai ales prin formele și decorul specific al ceramicii, atestate la sfârșitul mileniului III și la sfârșitul celui următor, o importanță deosebită revine culturii Monteoru din zona de curbură a lanțului carpatic. Periodizarea acestei culturi, întemeiată pe stratigrafia mării stațiuni de la Sărata-Monteoru, jud. Buzău, reprezintă coloana vertebrală a cronologiei

Fig. 8. Rapiere de aur (bronz târziu, Perșinari)

bronzului românesc. Poziția cronologică relativă a celorlalte este asigurată mai ales în măsura în care poate fi corelată cu diferitele faze ale culturii Monteoru.

Deși în evoluția bronzului carpato-dunărean se observă influențe exercitate atât dinspre stepele nord-pontice, cât și dinspre Europa Centrală, impulsurile venite dinspre aria egeo-anatoliană au contribuit mai hotărâtor la dezvoltarea societății pe plan spiritual și material. În rândul acestor influențe sudice se remarcă rapierele de bronz de tip micenian, aflate în număr destul de mare în Transilvania (fig. 8). Ele sunt produse locale, unele imitând chiar tehnica de aliaj originală. Imitarea unor tipuri de artefacte

implică o relație mai intimă între două civilizații decât ar fi reprezentat un simplu import. Acest fapt trebuie avut în vedere în judecarea ponderii impulsurilor venite din afară, în general, și a celor de față, în special. Tot ca o influență din lumea egeo-anatoliană se poate explica și răspândirea, în prima jumătate a mileniului II a.Chr., a decorului cu motivistică spiralo-meandrică, ce apare atât pe ceramica unor culturi, mai ales în Transilvania, cât și pe diverse obiecte de os (psalii, șaibe-“sigilii”) sau de metal (topoare de luptă, spade și pumnale bogat ornamentate). Multe din aceste piese reprezintă obiecte de prestigiu, arme de paradă a căror funcție era cea de distincție socială sau cultică, mai puțin militară. Astfel, topoare ca acelea de la Someșeni (jud. Cluj) (fig. 9) sau Săpânța (jud. Maramureș), sceptre ca acelea de la Drajna (jud. Prahova), topoarele de aur de la Țufălău (jud. Covasna) sau de argint (Perșinari, jud. Dâmbovița), spade ca acelea de la Apa (jud. Satu Mare) sau rapiere de la Roșiorii de Vede (jud. Teleorman) sunt însemne ale puterii, asemenea halebardelor și pumnalelor triunghiulare de bronz din Europa Centrală și Vestică. Toate acestea sunt proprii unei societăți războinice, structurate pe mici grupuri conduse de un principe (*primus inter pares*), din rândul luptătorilor de vază, ce-și avea, de regulă, reședința într-o așezare întărită, în care sistemul de fortificație (val de pământ, palisadă sau chiar zid primitiv de pietre) constituia, de asemenea, un element de prestigiu, alături de cel de apărare.

Fig. 9. Topoare de paradă (bronz târziu, Someșeni)

Datele oferite de arheologie sunt prea puține pentru o reconstrucție plauzibilă a religiei populațiilor epocii bronzului. Deși această religie era cu siguranță politeistă, cultul unei divinități solare pare a fi fost precumpănitor în credințele grupurilor culturale din spațiul carpato-dunărean (fig. 10). Simboluri solare de formă dinamică (spirale, cruci încârligite cu vârtejuri la extremități etc.) sunt atestate în patrimoniul motivistic din aria culturilor din Transilvania, în timp ce în Câmpia Dunării predomină aceleași simboluri, realizate sub formă statică (cruce, roți cu spițe sau raze etc.). O clădire cu caracter cultic a fost identificată în așezarea de la Sălacea (jud. Bihor); este un sanctuar de tip mégaron cu două încăperi, cu perețiidecorați cu frize spiralo-meandrice.

Fig. 10. Statuetă din lut cu decorație incizată (bronz târziu, Șirna)

Spre sfârșitul epocii bronzului și la începutul mileniului I a.Chr. se constată o creștere substanțială a depunerilor (depozitelor) de obiecte în pământ (mai ales bronzuri, dar nu numai). Multă vreme, acest fenomen – atestat mai ales în Transilvania, dar nelipsit nici în zonele extracarpaticе – a fost interpretat asemenea tezaurelor monetare din timpurile istorice, fiind pus în legătură cu frământări de ordin politic, care ar fi impus ascunderea cu bună știință a obiectelor de valoare. În ultima vreme însă tot mai mulți cercetători înclină a atribui un caracter cultic acestui fenomen. Depunerile pot fi, astfel, explicate fie ca ofrande sau având funcție votivă, fie ca rezultat al unor licitații de prestigiu intercomunitar, de tip “potlach”. Acestui din urmă tip i-ar putea aparține depozitele constituite mai ales sau exclusiv din fragmente. Pe de altă parte, depozite de mari dimensiuni, cuprinzând sute sau mii de obiecte de bronz, majoritatea fragmentare, alături de o mare cantitate de “turte” de bronz brut, considerate “depozite de turnătorie”, ar putea fi interpretate și ca depozite de templu, asemenea celor din templele elene de mai târziu. Citez, spre exemplu, uriașul depozit de la Uioara, jud. Alba, ce conține 5812 piese și cântărește cca 1100 kg, sau cele de la Aiud și Șpălnaca, toate trei aflându-se într-o zonă bogată în sare, pe Mureșul Mijlociu, în jud. Alba. Alte două astfel de depozite au fost descoperite, la mică depărtare unul de altul, în preajma unei mari necropole tumulare de la începutul epocii fierului, la Bicaz, jud. Maramureș. Aceași explicație cultică poate fi dată și depozitelor de vase ceramice, mai ales cești și străchini. Într-un tumul de mari dimensiuni, explorat la

Susani, jud. Timiș, s-a găsit o ofrandă constând din 66 de ceșcuțe și 13 străchini, așezate în jurul unei străchini mari și al unei grămezi de grăunțe carbonizate. În același tumul s-a descoperit o groapă în care fuseseră depuse cca 140 de vase, mai ales cești și străchini, lucrate îngrijit și frumos decorate.

Punctul culminant pe curba frecvenței depunerilor de bronzuri se situează în secolele XII-XI a.Chr. Obiceiul dispare, aproape brusc, în sec. VIII a.Chr., cam la aceeași dată pe mari întinderi ale Europei. Ce eveniment istoric ar fi putut determina dispariția acestor depozite, din insulele britanice până la Marea Neagră? Singura explicație plauzibilă este de ordin religios: în sec. VIII a intervenit o “reformă” în domeniul culturii spirituale, care și-a găsit expresia, între altele, și în dispariția aproape simultană a obiceiului depunerii de bronzuri.

Concepția mai veche, potrivit căreia sfârșitul epocii bronzului ar fi fost caracterizat prin mari prefaceri de ordin cultural-istoric, ce ar reflecta migrații de populații (inclusiv așa numita “mare migrație egeică”), pierde, în ultimul timp, din ce în ce mai mult teren, nefiind susținută pe plan arheologic. Întreaga perioadă a secolelor XIII-IX a.Chr. se arată a fi o epocă de bunăstare materială, de înflorire a vieții spirituale, de relativă stabilitate. Fenomenul depunerilor, dacă îl interpretăm pe plan sacral, reprezintă doar una din trăsăturile de unitate ale acestei epoci. Evoluția tipurilor ceramice din necropole (în Banat sau în nordul României, în Țara Lăpușului) și din așezări pledează în favoarea unei dezvoltări istorice fără convulsii majore. Ceea ce mai demult era considerat a fi dovada unei pătrunderi de elemente alogene, reprezentate prin grupuri cu ceramică decorată cu caneluri, în contrast cu grupurile cu ceramică incizată și excizată, decoruri specifice epocii bronzului, se dovedește a fi, de fapt, generalizarea unei noi mode de ornamentare a ceramicii, adoptarea modei canelurilor pe suprafața de culoare închisă a vaselor datorându-se influenței veselei de metal (bronz și aur) ce se răspândește cu intensitate spre sfârșitul mileniului II a.Chr. Totodată, apar mari așezări întărite cu valuri de pământ și bârne (uneori cu o structură destul de complicată), unele de dimensiuni considerabile; de exemplu, la Sântana-Arad cetatea are un diametru de aproape 1km, iar valul se conservă și astăzi pe o înălțime de mai mulți metri.

Așa cum sugeram la început, acum se observă o polarizare a influențelor culturale, diferită de cea a epocii propriu-zise a bronzului. Extinderea în Transilvania, în sec. XIV-XIII, a unei culturi de sorginte răsăriteană – cultura Noua-Sabatínovka). În același timp, grupurile din sudul României prezintă din ce în ce mai multe afinități cu cele din spațiul balcanic. Prin adoptarea modei ceramicii canelate, grupurile din Transilvania și Banat se polarizează, în sec. XII-XI, în

direcția ariei Dunării de Mijloc, pentru ca, în curând, moda canelurilor să cuprindă aproape în totalitate spațiul carpatodunărean, manifestându-se prin forme specifice, diferențiate regional. În pragul mileniului I a.Chr., în zona României activează două cercuri culturale: 1. cel al ceramicii canelate, în cea mai mare parte a țării, cu excepția Dobrogei și a sudului Moldovei (fig. 11) și 2. cel al ceramicii decorate cu motive imprimare, având centrul de greutate în spațiul balcanic și influențând, cu începere din sec. X, din ce în ce mai puternic zonele sudice și răsăritene ale ariei carpatodunărene (în special, Dobrogea și Moldova).

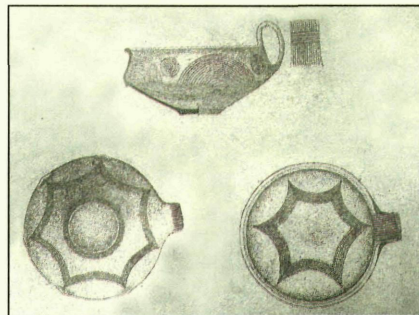

Fig. 11. Ceramică cu decorație canelată (epoca timpurie a fierului, Susani)

Epoca fierului

Este deocamdată cu neputință a desluși în spatele fenomenelor de ordin cultural-istoric ale epocii vechi a fierului modificări etno-politice. Oricât de tentant ar fi de a vedea în grupurile cu ceramică canelată de la nord de Dunăre pe traccii nordici, iar în cele cu ceramică imprimată pe cei sudici, o atare concepție rămâne pură ipoteză. Nici analizele antropologice nu pot contribui la rezolvarea acestor probleme, deoarece sunt dependente de descoperirea de morminte de inhumație, numeroase, ce-i drept, în cadrul unora dintre culturile epocii bronzului, nu în toate (în cadrul culturilor din Muntenia Centrală și din Oltenia – Tei și Verbicioara – nu s-au descoperit nici un fel de morminte), dar, o dată cu noua epocă, se constată un fenomen oarecum bizar: începând cu sec. XII a.Chr., necropolele se răresc, pentru ca apoi să dispară. De fapt, în întreg spațiul carpatodunărean, până la cucerirea romană a Daciei, nu se mai cunosc necropole de inhumație și de incinerare, decât în zonele unde se exercită influențe alogene (vezi celții, bastarnii etc.) sau în cazul în care înmormântările au o explicație specială (de exemplu, morminte princiare sau fastuoase) ori se datorează unor influențe din aria balcanică (vezi necropolele de tip Ferigile sau grupul de incinerare de la Dunărea de Jos). Fenomenul nu și-a găsit până acum o explicație pe deplin satisfăcătoare. Este, evident, vorba de o schimbare a comportamentului față de ritul funerar, determinată, desigur, de anumite credințe religioase.

Data sfârșitului epocii bronzului – 1150 a.Chr. – corespunde, pe plan supraregional, apusului civilizației miceniene. Este însă evident că în ceea ce

privește realitățile culturale din aria carpato-dunăreană această dată nu consemnează nici un eveniment deosebit. Din acest punct de vedere, spațiul carpato-dunărean se încadrează mai degrabă în ceea ce în Europa Centrală se cunoaște sub denumirea de *Urnenfelderzeit* (epoca câmpurilor cu urne), cuprinzând perioada secolelor XIII-IX a.Chr. Totuși, pentru evitarea confuziilor terminologice și pentru a respecta tradiția cercetării preistorice românești, prin noua perioadă înțelegem *Hallstatt*-ul carpato-dunărean sau prima epocă a fierului. Această din urmă denumire se justifică și sub aspect fenomenologic: deși cel mai vechi obiect de fier descoperit până acum în România datează din sec. XIII, fiind una din cele mai vechi piese de fier din Europa (celtul de fier dintr-un tumul de la Lăpuș, jud. Maramureș), o dată cu sec XII-XI obiecte din acest metal apar în mai toate zonele țării noastre. În stadiul de față a cercetării, se cunosc în România aproximativ 50 de descoperiri legate de metalurgia fierului, datând din etapa veche a Hallstatt-ului (Ha A și B – sec XII-IX a.Chr.), dar înlocuirea totală a armelor de bronz cu cele de fier se constată de abia în sec VIII a.Chr.

Spre sfârșitul sec IX sau în jur de 800 a.Chr., se răspândește în cea mai mare parte a spațiului carpato-dunărean cultura Basarabi (numită astfel după localitatea din județul Dolj unde a fost prima dată identificată). Acest fenomen cultural, ce se extinde asupra întregului secol VIII și durează până către 650 a.Chr., prezintă o importanță deosebită, deoarece pentru întâia oară o cultură surprinzător de unitară sub aspectul formelor și decorului ceramic este prezentă pe o atât de largă întindere: din Voivodina, la vest, până pe Nistrul mijlociu în răsărit, cuprinzând Banatul, bazinul Mureșului, Câmpia Dunării, sudul și, în parte, centrul Moldovei. Decorul specific al ceramicii Basarabi, ce constă dintr-un repertoriu motivistic variat, realizat mai ales prin incizie, imprimare și incrustație cu substanță albă, a fost identificat ca atare în întreaga zonă amintită. Doar în nordul Transilvaniei și al Moldovei această cultură n-a fost încă descoperită.

Importanța istorică a culturii Basarabi este cu atât mai mare, cu cât aceasta apare cu numai două veacuri înaintea primelor știri literare despre populațiile din aria carpato-dunăreană. A raporta unitatea culturii Basarabi la o primă manifestare a unității cultural-istorice a populației geto-dacice este o concepție plauzibilă, pe care autorul de față o susține, fiind totodată conștient că, în stadiul actual al cercetărilor și descoperirilor, o demonstrație riguroasă a acestei ipoteze nu este posibilă.

Din volumul: *O istorie a românilor*, Cluj 1998.

Επίλογος

Ιωάννης Ασλάνης

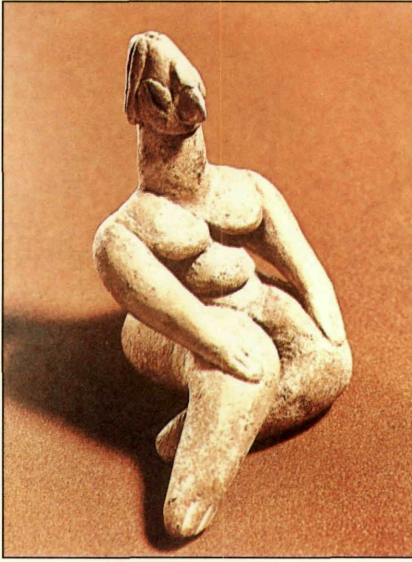
Διευθυντής Ερευνών στο ΚΕΡΑ του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών-
Παράρτημα Βέροιας

Με την παρουσίαση των πέντε ομιλιών ολοκληρώθηκε ο κύκλος με θέμα τα Βαλκάνια στην Προϊστορία, στη διάρκεια του οποίου επιχειρήθηκε να δοθεί μια αντιπροσωπευτική εικόνα της βαλκανικής Προϊστορίας. Θα ακολουθήσει μια συνοπτική παρουσίαση όσων οι εκλεκτοί ομιλητές με λεπτομέρεια ανέφεραν, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις γενικότερες τάσεις στην πολιτιστική εξέλιξη της Βαλκανικής από την 7η μέχρι το τέλος της 2ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή από τη Νεολιθική εποχή μέχρι την Ύστερη εποχή του Χαλκού.

Αρχίζοντας από το άνω χρονικό όριο, παρατηρεί κανείς ότι οι απόψεις των ειδικών για την έναρξη της Νεολιθικής εποχής και τα αίτια που την προκάλεσαν μπορούν να ενταχθούν σε δύο ομάδες. Η πρώτη (και παλαιότερη) θεωρεί ότι τα νέα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το νεολιθικό τρόπο ζωής, με τον έλεγχο στην παραγωγή της τροφής και τη μόνιμη εγκατάσταση, ήλθαν μέσω του ισθμού (ακόμη) του Βοσπόρου από ανατολικά, τη Μεσοποταμία και τη Μ. Ασία. Η δεύτερη ομάδα υποστηρίζει ότι το πέρασμα στο νέο παραγωγικό στάδιο έγινε αυτόνομα σε κάθε περιοχή, όταν δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες.

Ανεξάρτητα από τις πιο πάνω θεωρήσεις, η Νεολιθική εποχή αρχίζει σχεδόν ταυτόχρονα σε όλη τη Βαλκανική, έχοντας τα ίδια γνωρίσματα, τα ίδια εργαλεία και ειδώλια και τα ίδια απλά σχήματα μονόχρωμων ή γραπτών αγγείων (βλ. Nikolov εικ. 1 φάση I, Korcuti εικ. 3, Vulpe εικ. 1).

Ο νεολιθικός τρόπος ζωής έδωσε στον άνθρωπο το χρόνο να εξωτερικεύσει τον ψυχικό του κόσμο και να δημιουργήσει αυτό που ονομάζουμε πολιτισμό. Στους παλαιότερους περιλαμβάνεται ο πολιτισμός του Lepenski Vir στη ΒΑ Σερβία με την ιδιόρρυθμη γλυπτική και αρχιτεκτονική, ο οποίος έχει πιθανότατα μεσολιθικές καταβολές (βλ. Vasić εικ. 1 και 2). Αλλά και στην Ελλάδα έχει εντοπισθεί και μια πρωιμότερη νεολιθική φάση, η Ακροραμεική, η ταυτότη-

Εικ.1: Ειδώλιο του πολιτισμού του Σέσκλου

τα της οποίας, ωστόσο, λόγω της παρουσίας της σε ορισμένες μόνον θέσεις παραμένει ακόμη ασαφής και περιλαμβάνεται στα υπό συζήτηση προβλήματα της ελληνικής Προϊστορίας.

Στην κορύφωση της Νεολιθικής εποχής¹ δημιουργούνται ταυτόχρονα στη Βαλκανική τρεις μεγάλες πολιτιστικές ομάδες με πολλά κοινά αλλά και πλήθος διαφορετικών γνωρισμάτων. Η πρώτη περιλαμβάνει τη νότια, την κεντρική και μέρος της βόρειας Βαλκανικής, με κύριο γνώρισμα τη χρήση γραπτού χρώματος στη διακόσμηση. Η δεύτερη περιλαμβάνει την ανατολική Βαλκανική μέχρι την Ουκρανία και χαρακτηρίζεται από την εγχάρακτη διακόσμηση συχνά με χρήση επίθετου χρώματος στις χαράξεις. Η

τρίτη αναπτύσσεται στη δυτική Βαλκανική και χαρακτηρίζεται από την παρουσία εγχάρακτων διακοσμητικών θεμάτων.

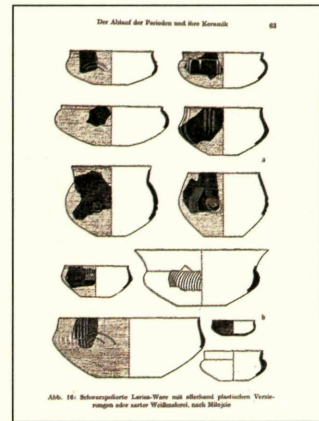
Οι ομάδες αυτές αντιστοιχούν και σε γεωμορφολογικές ενότητες. Στη νότια Βαλκανική, στη Θεσσαλία, αναπτύσσεται ο γνωστός πολιτισμός του Σέσκλου με την εξαιρετική αρχιτεκτονική, την υπέροχη κεραμική και την ειδωλοπλαστική που από πολλούς σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με τον μικρασιατικό πολιτισμό του Hacilar της ίδιας περιόδου (εικ. 1). Στην κεντρική Βαλκανική, στις κοιλάδες των ποταμών Αξιού, Μοράβα και γύρω από τον Δούναβη, αναπτύσσεται ο πολιτισμός του Starčevo με ιδιαίτερο γνώρισμα τη χρήση γραπτής διακόσμησης στα αγγεία (βλ. Vasić εικ. 3). Στην πεδινή έκταση της ανατολικής Βαλκανικής κατά μήκος του ποταμού Μαρίτσα (Έβρου) αναπτύσσεται ο πολιτισμός του Καράνοβο, κύριο γνώρισμα του οποίου είναι η έμφαση στην κεραμική με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση. Οι χαράξεις είναι συχνά γεμάτες με κάποια ύλη (βλ. Nikolov εικ. 1 φάσεις II-III). Στη βορειότερη πεδινή περιοχή της Βαλκανικής, την πεδιάδα της Παννονίας, αναπτύσσεται ο πολιτισμός Cögös ή Cris, με γνώρισμά του την παρουσία εγχάρακτης διακόσμησης αλλά και γραπτής λόγω της γειτνίασης με τον πολιτισμό του Starčevo. Η ορεινή δυτική Βαλκανική βρίσκεται κάτω από την επίδραση του πολιτισμού του Starčevo (βλ. Korcuti εικ. 4), χρησιμοποιεί, ωστόσο, κυρίως μονόχρωμη εγχάρακτη κεραμική, όπως οι πολιτισμοί Cakran στην Αλβανία και Smilčić στην περιοχή του Μαυροβουνίου, της Βοσνίας και της Κροατίας.

1. Μέση Νεολιθική περίοδος, περίπου στη μέση της 6ης χιλιετίας π.Χ.

Στην τελευταία φάση της Νεολιθικής εποχής (από το 5200 π.Χ. και μετά) που χαρακτηρίζεται ως Νεότερη Νεολιθική, σε όλη τη Βαλκανική παρατηρούνται αλλαγές. Όλοι οι προηγούμενοι πολιτισμοί δύνουν και αστάθεια χαρακτηρίζει την εξέλιξη. Στην Ελλάδα δύνει ο πολιτισμός του Σέσκλου με την ευρύτερη ακτινοβολία του και αντικαθίσταται από μικρότερες ομάδες, κύριο γνώρισμα των οποίων είναι η παρουσία νέων, αγνώστων μέχρι τότε, σχημάτων και χρωμάτων στην κεραμική, όπου κυριαρχούν τα αγγεία με γωνιώδες τοίχωμα και μελανόχρωμη επιφάνεια (εικ. 2). Ορισμένοι ερευνητές βλέπουν σε αυτή την κεραμική μιμήσεις μετάλλινων αγγείων.

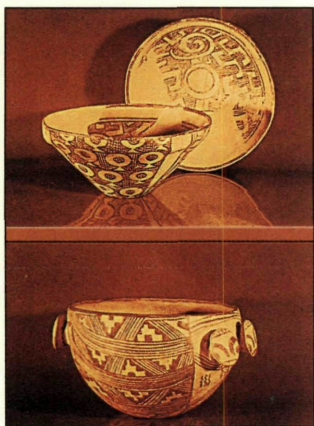
Στην ανατολική Βαλκανική η εξέλιξη διαφοροποιείται κατά περιοχή. Έτσι, στην κοιλάδα του ποταμού Έβρου, οι μακροχρόνια κατοικούμενοι οικισμοί-τούμπες εγκαταλείπονται (για να κατοικηθούν πάλι πολύ αργότερα) και επιλέγονται νέες θέσεις για εγκατάσταση σε υπερυψωμένα πλατώματα πάνω από τις πεδιάδες, ενώ στη ΒΑ Βουλγαρία (περιοχή Δοβρουτσάς) εμφανίζονται οι πρώτες νεολιθικές εγκαταστάσεις (βλ. Νίκολον εικ. 1 φάση IV). Στην κεντρική και στη βόρεια Βαλκανική ο πολιτισμός του Starčevo με τη θαυμάσια γραπτή διακόσμηση στην κεραμική αντικαθίσταται από την πρώιμη φάση του πολιτισμού Vinča (φάση Vinča – Toradoš) με γνωρίσματα ίδια με εκείνα που ανέφερα για την Ελλάδα, δηλαδή απουσία γραπτής διακόσμησης και παρουσία ακόσμητων ή εγχάρακτων αγγείων με γωνιώδες τοίχωμα (βλ. Vulpe εικ. 2). Το ίδιο συμβαίνει και στην ορεινή δυτική Βαλκανική, όπως προκύπτει από τα ευρήματα των φάσεων Dërsnik και Barç I στην Αλβανία.

Μετά από μια σύντομη περίοδο προσαρμογής, η Βαλκανική περνά στη μέση της 5ης χιλιετίας (περίπου 4500 π.Χ.) από το νεολιθικό σε ένα νέο στάδιο εξέλιξης, το χαλκολιθικό. Η Χαλκολιθική εποχή, όπως λέγεται το νέο στάδιο, αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο της ευρωπαϊκής Προϊστορίας και ιδιαίτερα της Βαλκανικής, παρά τις όποιες διαφορετικές γνώμες των αρχαιολόγων ως προς τα γνωρίσματα και κυρίως τη διάρκειά της². Στην

Εικ.2: Κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής (φάση Τσαγγλί)

2. Στη Βουλγαρία αρχίζει περίπου από το 4800 π.Χ., ενώ στην Αλβανία και τη Ρουμανία από το 4500 π.Χ. περίπου. Στις περιοχές αυτές τελειώνει στο τέλος της 4ης χιλιετίας (περίπου 3200 – 3000 π.Χ.). Αντίθετα, στη Γιουγκοσλαβία αρχίζει επίσης στο 4500 π.Χ., αλλά διαρκεί μέχρι την αρχή της 2ης χιλιετίας π.Χ. (2000-1900 π.Χ.). Στην Ελλάδα, όπου λογικά θα πρέπει επίσης να υπάρχει μια ανάλογη πορεία, η ύπαρξη αυτού του σημαντικότερου σταδίου εξέλιξης αμφισβητείται. Η Χαλκολιθική χρησιμοποιείται μόνον ως όρος χωρίς ιδιαίτερο περιεχόμενο, για να προσδιορίσει στη Θεσσαλία ένα διάστημα εξέλιξης από το 4500 μέχρι το 3200 π.Χ. περίπου, δηλαδή μέχρι το τέλος της Πρώιμης εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα.

Εικ.3: Κεραμική του πολιτισμού του Διμηνίου

ματολόγιο στην κεραμική (βλ. Vulpre εικ. 3). Σε αυτές εντάσσεται και μια τέταρτη ενότητα³, ο γνωστός πολιτισμός του Διμηνίου στη Θεσσαλία (εικ. 3-4). Η επίδρασή του φθάνει μέχρι τη νότια Αλβανία (βλ. Korkuti εικ. 9).

Στο τέλος της 5ης χιλιετίας οι ομάδες αυτές, με εξαίρεση τον πολιτισμό Cucuteni, διαλύονται για να αντικατασταθούν στην ανατολική και την κεντρική Βαλκανική από τον ενιαίο πολιτισμό Bubanj – Salcuta – Krivodol, ονομασία που πήρε από τρεις θέσεις στη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία αντίστοιχα (βλ. Νίκολον εικ. 2). Η επίδρασή του φθάνει μέχρι την Ελλάδα, όπου έχουμε το συγγενικό σε πολλά σημεία πολιτισμό του Ραχμανίου στη βόρεια Ελλάδα, αλλά και τον αρκετά διαφορετικό πολιτισμό Αίγινα-Κεφάλαι στην κεντρική και νότια Ελλάδα. Στην πεδιάδα της Παννονίας (περιοχή Ουγγαρίας) αναπτύσσονται οι πολιτισμοί Tiszapolgar και Bodrogkeresztúr, η επιρροή των οποίων όχι μόνο καλύπτει τη βόρεια Βαλκανική αλλά φθάνει στα νότια μέχρι και την Ελλάδα.

Από πολιτιστική άποψη, η Χαλκολιθική περιλαμβάνεται στις σημαντικότερες περιόδους της βαλκανικής Προϊστορίας. Λόγω δε της πρώιμης εμφάνισης λαμπρών ευρημάτων, ιδιαίτερα στη ΒΑ Βουλγαρία (βλ. νεκροταφείο Βάρνας,

περίοδο αυτή η ανάπτυξη της μεταλλουργίας προσφέρει νέες τεχνολογικές δυνατότητες και προκαλεί παράλληλα πλήθος μεταβολών στις νεολιθικές μέχρι τότε δομές της οικονομίας και της κοινωνίας.

Η Χαλκολιθική εποχή αρχίζει στη Βαλκανική με τρεις μεγάλες πολιτισμικές ενότητες: Στην ανατολική Βαλκανική αναπτύσσεται ο πολιτισμός Kodzadermen - Gumelnitza - Karanovo VI με τη χαρακτηριστική διακόσμηση με γραφίτη (βλ. Vulpre εικ. 4). Στην κεντρική και τη δυτική Βαλκανική συνεχίζεται ο πολιτισμός Vinča με τη νεώτερη φάση του Pločnik. Τέλος, στη Ρουμανία έχουμε τον πολιτισμό Cucuteni με τη χαρακτηριστική γραπτή διακόσμηση και το ιδιόμορφο σχη-

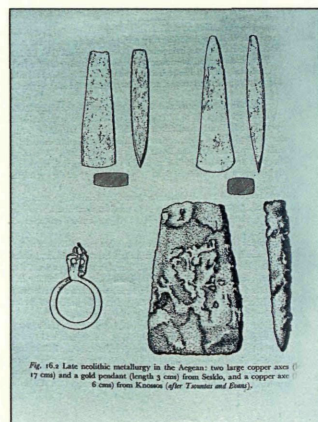

Fig. 65 Late neolithic metallurgy in the Aegean: two large copper axes (17 cm) and a gold pendant (length 3 cm) from Sifliu, and a copper axe (6 cm) from Kikoussa (after Tsipopoulou and Eleni).

Εικ.4: Μετάλλια αντικείμενα από το Σέσιλο και την Κνωσό αποδιδόμενα στη Νεότερη Νεολιθική

3. Κατά τη γνώμη του γράφοντα

Νικόλον εικ. 6), υποστηρίχθηκε από πολλούς ειδικούς ότι ήδη σε αυτή την περίοδο εμφανίζονται οι πρώτοι υψηλοί πολιτισμοί της Ευρώπης.

Από το 3500 π.Χ. και μέχρι το 3000 π.Χ. περίπου παρατηρείται νέα σειρά μεταβολών στην ανατολική και την κεντρική Βαλκανική. Στο ΒΑ τμήμα της κάνουν την εμφάνισή τους πολιτιστικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους ανθρώπους της ρωσικής στέπας, φορείς του πολιτισμού Curgan (Κουργκάν), τα οποία, ωστόσο, δεν καταβαίνουν νοτιότερα από την οροσειρά του Αίμου.

Η μεγαλύτερη επίδραση στη Βαλκανική έρχεται από τα βόρεια, όπου αναπτύσσονται οι πολιτισμοί Baden στην πεδιάδα της Παννονίας (περιοχή Ουγγαρίας) και Cotofeni στην περιοχή της Ρουμανίας. Πρόκειται για κατεξοχήν αγροτοκτηνοτροφικούς πολιτισμούς, τα δημιουργήματα των οποίων είναι από αισθητική άποψη πολύ διαφορετικά από εκείνα της Χαλκολιθικής εποχής. Οι πολιτισμοί αυτοί καλύπτουν χρονικά όλη τη διάρκεια της 3ης χιλιετίας και χαρακτηρίζουν πολιτιστικά, έστω και με κάποιες τοπικές παραλλαγές, όλη τη Βαλκανική και μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας. Αντίθετα, στη νησιωτική και τη νότια Ελλάδα αναπτύσσεται ο κυκλαδικός πολιτισμός και τα πρώτα αστικά κέντρα της Πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Στη διάρκεια της 2ης χιλιετίας η διαφορά στην πολιτιστική εξέλιξη βαλκανικού Νότου και Βορρά γίνεται ακόμη μεγαλύτερη. Στην Ελλάδα αναπτύσσονται ο μινωικός και στη συνέχεια ο μυκηναϊκός πολιτισμός, οι οποίοι βρίσκονται σε άμεση επαφή με άλλους μεσογειακούς πολιτισμούς. Στη λοιπή Βαλκανική, αντίθετα, η εξέλιξη ακολουθεί διαφορετικό δρόμο. Οι πολιτισμοί Baden και Cotofeni διασπώνται και στη διάρκεια της Μεσοελλαδικής και της Υστεροελλαδικής περιόδου⁴ εμφανίζονται πολλές μικρότερες ομάδες, περιορισμένες από τη μορφολογία του εδάφους, οι οποίες, ωστόσο, παρά τις όποιες διαφορές τους, εντάσσονται σε ένα γενικότερο κοινό πλαίσιο εξέλιξης.

Στη Γιουγκοσλαβία⁵ οι σημαντικότερες πολιτισμικές ομάδες είναι η Vatin και Paracin (βλ. Vasic εικ. 7-9), στη Βουλγαρία η ομάδα Plovdiv και στη συνέχεια η Asenovac (βλ. Νικόλον εικ. 5) και στη Ρουμανία οι πολιτισμοί Tei/Monteoru, Wietenberg και Zimnicea-Plovdiv με την τελευταία να έχει σαφείς συγγένειες με τη Βουλγαρία (βλ. Vulpe εικ. 9-10). Παρά τις διαφορετικές ονομασίες τους, οι πολιτισμοί αυτοί, όπως αναφέρθηκε, εντάσσονται σε ένα ευρύτερο κοινό πλαίσιο εξέλιξης που χαρακτηρίζει την εποχή του Χαλκού στη Βαλκανική.

Ένα άλλο κοινό γνώρισμά τους είναι η ισχυρή επίδραση που δέχονται από το μυκηναϊκό πολιτισμό (βλ. Νικόλον εικ. 7, Vasic εικ. 12, Korkuti εικ. 10,

4. Στη Βαλκανική η 2η χιλιετία π.Χ. περιλαμβάνει όλες τις περιόδους (Πρώιμη, Μέση, Ύστερη) της εποχής του Χαλκού

5. Η εποχή του Χαλκού αρχίζει από το 2000 και διαρκεί μέχρι το 1000 π.Χ.

Νυλρε εικ. 8), με εντονότερη αυτή στην περιοχή της ΠΓΔΜ στην κοιλάδα του Αξιού, όπως προκύπτει από εντελώς πρόσφατα ευρήματα.

Μετά από μια μακρά περίοδο συνεχών πολιτισμικών ζυμώσεων στη Βαλκανική, αρχίζουν στο τέλος της 2ης χιλιετίας (περίπου 1100-1000 π.Χ.) να διαμορφώνονται τα πρώτα εθνικά φύλα (Θράκες, Ιλλυριοί, κ.ά). Το μεγαλύτερο τμήμα της (ανατολικό, κεντρικό, δυτικό) συνεχίζει την πορεία του στο προϊστορικό (πρωτοϊστορικό) πλαίσιο εξέλιξης της εποχής του Σιδήρου που διαρκεί μέχρι τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Ένα άλλο, το νότιο, όπου και η Ελλάδα, ετοιμάζεται να περάσει το κατώφλι της ιστορίας. Οι δρόμοι χωρίζουν.

Conclusion

Ioannis Aslanis

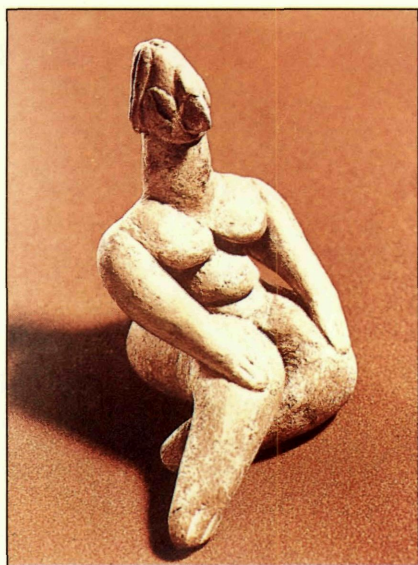
Director of Research, Institute of Greek and Roman Antiquity,
The National Hellenic Research Foundation - Veroia Branch

These five lectures complete the cycle of presentation with the title "The Balkans in Prehistory". During this cycle, an attempt has been made to give a representative view of the Balkan Prehistory. A concise presentation of the items mentioned with detail by the distinguished lecturers will follow, emphasising the general tendencies in the cultural evolution of the Balkans from the 7th until the end of the 2nd millennium B.C., which involves the period from the Neolithic Age until the Late Bronze Age.

Starting from the earlier chronological threshold, one can observe, that the experts' opinions concerning the beginning of the Neolithic Age and the reasons that have produced it, can be divided into two groups. The first (and the oldest one), suggests that the new evidence which characterise the neolithic way of life, such as the controlled production of food and the permanent settlement, came through the isthmus (which at this time still existed) of Bosphorus, from the East, Mesopotamia and Asia Minor. The second group believes that the transition to the productive stage has been achieved autonomously in each region, when the circumstances were ready to accept it.

Despite the above mentioned scenarios, the Neolithic Age begins almost at the same time in all of the Balkan area, bearing the same characteristics, having the same tools and the same figurines as well as the same simple shapes in its monochrome or painted pottery (s. Nikolov, pic.1, phase 1Korkuti, pic.3, phase 2).

The neolithic way of life has given to humans the time to express their inner feelings and to create what we now call culture. Among the older cultures, there was also that of Lepenski Vir in NE Serbia, with its characteristic sculpture and architecture, which has most possibly Mesolithic roots (s Vasic' pic.1 and 2). In Greece a very early neolithic phase has also been traced, the Aceramic, or Pre-pottery phase as it was called, whose identity, due to the fact that it appears only in specific areas, is still ambiguous and is being currently discussed as one of the problems of Greek Prehistory.

Pic. 1: Figurine of the Sesklo culture

At the peak of the Neolithic Age¹ in the Balkans, three large cultural groups were formed simultaneously, with many common characteristics but also with a plethora of other variations. The first group contains the south, the central and part of the north Balkan Peninsula, and their common trait is the use of painted colour in the decoration. The second group contains the eastern Balkans through Ukraine and is characterised by its incised decoration where, quite often, the use of incrustated colour appears. The third group developed in the western area of the Balkans and is characterised by the appearance of incised decorative motives.

These groups also correspond to specific geomorphological¹ areas. In the south Balkans, area of Thessaly, the well-known Sesklo culture developed with its exceptional architecture, its sublime pottery and the production of figurines, which is, according to many scientists, closely related either directly or indirectly to the Hacilar culture in Asia Minor of the same period (pic.1). In the Central Balkan area, in the valleys of the rivers Axios, Moravas and around the Danube, the Starcevo culture developed with main characteristics in the use of inscribed decoration on its pottery (s. Vasic pic3). In the lowlands of the eastern Balkans, along the banks of the river Maritsa (Evros), the Karanovo culture developed, with its main trait being the emphasis on pottery that beared painted and incised decoration. The incisions were often filled with some sort of paste (see Nikolov pic.1, phases II and III). In the northern lowlands of the Balkans, in the plain of Pannonia, the Körös (or Criş) culture developed, with characteristic trait being the incised and painted decoration pottery, which occurs due to their vicinity to the Starčevo culture.

The highlands of the western Balkans were under the influence of the Starčevo culture (s. Korkuti pic. 4), but only the monochrome incised pottery was used, similar to that used by the Cakran culture in Albania and Smilcvić culture in the area of Montenegro, Bosnia and Croatia.

In the last phase of the Neolithic Age (dated from 5200 B.C. onwards), called the Late Neolithic Age, throughout the Balkans, changes took place. All the

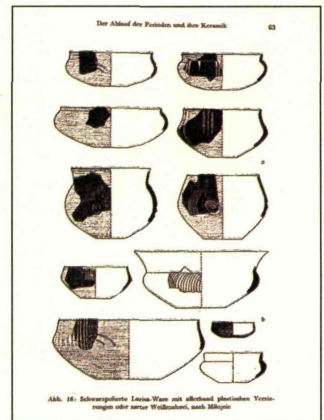
1. Middle Neolithic Period, around the middle of the 6th millennium B.C.

earlier cultures were coming to an end and the previous development is followed by instability. In Greece the Sesklo culture, which had a wider efficacy, was replaced by smaller groups, whose main trait was the introduction of new, unknown until that time, shaped and coloured pottery, where the carinated vases with black surfaces predominated (pic. 2). Some researchers detect in this type of pottery the imitation of metallic vases.

In the eastern Balkans, the evolution was different according to each specific area. Thus, in the valley of the river Evros the long-inhabited settlements-tells were being abandoned (to be inhabited again in the distant future) and new areas were being selected as settlements on elevated plateaus above the plains, while in the NE Bulgaria (area of Dobrutsa) the first neolithic settlements appeared (s. Nikolov pic.1, phase IV). In the central and north Balkans, the Starčevo culture with its exquisite painted decoration pottery was replaced by the early phase of the Vinča culture (Vinča-Tördos phase), with characteristics, that were similar to those mentioned in Greece, which was the lack of painted decoration and the appearance of plain or incised vases with carinated walls. (s. Vulpe pic 2). This also occurs in the highlands of the western Balkans, as it appears from the findings of the phases Dërsnik and Barç I in Albania.

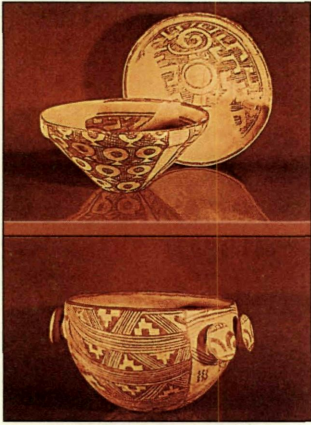
After a short period of adjustment, the Balkans in the middle of the 5th millennium (around 4500 B.C.) progresses from the Neolithic to a new stage of development, the Chalcolithic stage. The Chalcolithic Age becomes an important chapter in European Prehistory and especially of the Balkans, despite the different opinions of the archaeologists concerning its characteristics and most of all its duration². During this period the development of metallurgy offers new technological possibilities and at the same time generates many changes in the - until then - neolithic economic and social structures.

The Chalcolithic Age begins in the Balkans with three large cultural groups. In the eastern Balkans

Pic. 2: Pottery of the Late Neolithic (Tsagli phase)

2. In Bulgaria, it started around 4000 B.C., while in Albania and Romania around 4500 B.C. In these areas it ended at the end of the 4th millennium (around 3200-3000 B.C.). On the contrary in Yugoslavia, it also started around 4500 B.C., but it lasts until the beginning of the 2nd millennium B.C. (2000-1900 B.C.). In Greece, where there should also be a similar process, the existence of this very important stage of evolution is being questioned. The Chalcolithic is used as a term with no special meaning, just to determine a certain period of evolution in Thessaly from 4500 until 3200 B.C., which was the end of the Early Bronze Age in Greece.

Pic. 3: Pottery from the Dimini culture

the culture of Kodzadermen - Gumelnița - Karanovo VI, which had characteristic decoration with graphite (s. Vulpe pic. 4). In the central and western area of the Balkans the Vinča culture continued along with the earlier phase of Pločnik. In Romania the Cucuteni culture with the characteristic incised decoration and the unique types of shapes in pottery (s. Vulpe pic.3). In these a fourth unit is also included, the well-known Dimini culture of Thessaly³ (pic. 3-4). Its influence reaches as far as south Albania (s. Korkuti pic.9).

At the end of the 5th millennium these groups, with the exception of the Cucuteni culture, were being destroyed and replaced in the eastern and Central Balkans by the unified culture of Bubanj - Salcuța - Krivodol, that owes its name to the existence of three sites in Yugoslavia, Romania and Bulgaria respectively (s. Nikolov pic. 2). The influence of this culture reaches out to Greece, to the kindred - in many aspects- Rachmani culture in the north as well as the different Egina-Kefala culture in the central and southern areas of Greece. In the plain of Pannonia (in the region of Hungary), the Tiszapolgar and Bodrogkeresztúr cultures developed, whose influence not only cover the north part of the Balkans but also go as far south as Greece.

In terms of culture, the Chalcolithic Age is included in the most significant periods of the Balkan Prehistory. Due to the early appearance of magnificent findings especially in NE Bulgaria (s. cemetery of Varna, Nikolov pic 6) it has been suggested by many experts, that during this period the first cultured European civilisations had already appeared.

From 3500 B.C. and until 3000 B.C. there was a series of changes in the eastern and Central Balkan area. In the NE part, some new cultural elements appeared that characterised the people of the Russian steppe, the carriers of the Curgan culture, which however, never made it south of the Enos mountains.

The greatest influence in the Balkans came from the North, from the Baden culture in the plain of Pannonia (the region of Hungary) and Coțofeni culture in Romania. These were mostly agricultural and stock-raising cultures, whose creations, in terms of aesthetics were completely different from those of the Chalcolithic Age. These cultures continued to exist throughout the whole period

3. According to the writer's opinion.

of the 3rd millennium and to leave their cultural mark, albeit with some local variations, in the Balkan area and in a large part of mainland Greece. On the contrary, in the islands and the south of Greece the Cycladic Culture developed and the first urban centres of the Early Bronze Age appeared.

During the 2nd millennium, the differences in the cultural evolution between the south and the north Balkans grows even larger. In Greece, the Minoan and later on, the Mycenaean civilisations developed, which were in direct contact with other mediterranean civilisations. In the remaining Balkan area, the development follows a completely different path. The Baden and Cotofeni cultures are divided and during the Middle Helladic and Late Helladic Periods⁴ many more smaller groups appeared, which were restricted because of the area's morphology and despite their existing differences they were included in a larger and more general context of evolution.

In Yugoslavia⁵, the most important cultural groups were the Vatin and the Paracin (s. Vasic' pic. 7-9), in Bulgaria there was the Plondiv group and afterwards the Asenovec (s. Nikolov pic. 5) and in Romania the Tei/Monteoru, Wietenberg and Zimnicea-Plovdiv cultures, where the last one has been clearly linked to Bulgaria (s. Vulpe, pic. 9-10). Despite their different names these cultures, as it was mentioned before, were part of a larger more general context of evolution that characterised the Bronze Age in the Balkans.

Another common characteristic was the strong influence of the Mycenaean civilisation (s. Nikolov pic. 7, Vasič pic. 12, Korkuti pic. 10, Vulpe pic. 8) with the area of FYROM in the valley of Axios being the one mostly influenced, a conclusion drawn with the help of some very recent discoveries.

After a long period of continuous cultural effervescence in the Balkans, the first national clans were formed (Thracians, Illyrians et al.) at the end of the 2nd millennium (around 1100-1000 B.C.). The largest part of the Balkan Peninsula (eastern, central, west) continued its course within the prehistoric (protohistoric) context of development of the Iron Age that lasted until Roman times. The south part, Greece, was about to cross the threshold of history. There were different paths to be taken.

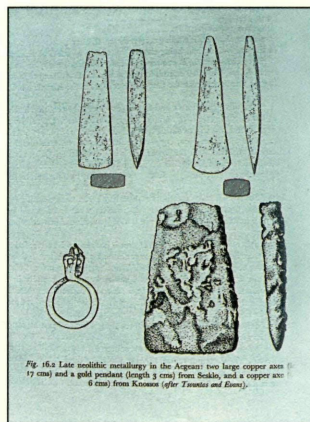

Fig. 16a Late neolithic metallurgy in the Aegean: two large copper axes (17 cm) and a gold pendant (length 3 cm) from Sesklo, and a copper axe (6 cm) from Knossos (after Traversa and Elmer).

Pic. 4: Metal objects from the Sesklo and Knoso attributed to the Late Neolithic

4. In the Balkans the 2nd millennium B.C. comprises of all the periods (Early, Middle, Late) of the Bronze Age.

5. The Bronze Age starts around 2000 B.C. and ends at ca 1000 B.C.

Η περιοχή της ΝΑ Ευρώπης, δίπλα στην ασιατική ήπειρο, αποτελεί τη νότια από τις δύο χερσαίες οδούς επικοινωνίας της Ευρώπης προς τα ανατολικά. Χώρος εγκατάστασης και δράσης πολλών, συχνά ανήσυχων, λαών, υπήρξε διαχρονικά κοιτίδα σημαντικών πολιτισμών, δέχθηκε και ακτινοβόλησε ισχυρά πολιτιστικά ρεύματα από και προς την Ανατολή, από και προς τη λοιπή Ευρώπη.

Η εικόνα αυτή σχηματίστηκε ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους, στη διάρκεια των οποίων άνθησαν εξαιρετικά σημαντικοί πολιτισμοί, οι οποίοι χαρακτηρίζονται οι παλαιότεροι της Ευρώπης.

Είναι γνωστοί σε όλους οι μεγάλοι πολιτισμοί (π.χ. κυκλαδικός, μινωικός, μυκηναϊκός) που αναπτύχθηκαν στην ελληνική χερσόνησο. Άγνωστοι, ωστόσο, παραμένουν στο ευρύ κοινό οι πολιτισμοί που αναπτύχθηκαν στην κεντρική και τη λοιπή Βαλκανική.

Στόχος αυτής της σειράς ομιλιών είναι να παρουσιαστεί στο ευρύ κοινό μια γενική εικόνα της Προϊστορίας της ΝΑ Ευρώπης -εκτός Ελλάδος- και των αντίστοιχων πολιτισμών της περιοχής αυτής.

The region of SE Europe, next to the Asian continent, has always been the southern part of the two terrestrial communication routes of Europe with the East. It has been a land where many, often restless, peoples, have settled and subsequently lived; the cradle, through the ages, of many important civilisations that had accepted and reflected powerful cultural movements towards and from the East, towards and from the rest of Europe.

This aspect had already been formed in Prehistoric times when extremely significant civilisations were developed and believed to be the oldest in Europe.

It is a well-known fact that great civilisations such as the Cycladic, the Minoan, and the Mycenaean have blossomed in the Greek Peninsula. For the public however, the civilisations that were developed in the central and the rest of the Balkan Peninsula remain unknown.

The aim of this series of lectures is to present to the public a general aspect of the Prehistory in SE Europe - apart from Greece - and the civilisations that have been developed in this area.

ΕΙΕ-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48
11635 Αθήνα

The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Constantinou Ave.
116 35 Athens - Greece